

RAMİL ƏLİYEV

**İQTİSADI TƏHLİLİN
NƏZƏRİYYƏSİ**

B A K I – 2002

RAMİL BƏYLƏR OĞLU ƏLİYEV
İqtisad elməri doktoru, professor

İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİYYƏSİ
(Dərslik)

Azərbaycan Respublikası nın Təhsil
Nazirliyinin razılığı ilə dərslik
kimi tövsiyə olunmuşdur

B A K I – 2002

Rəyçilər:

Azər.MEA-nın akademiki,i.e.d.
professor **Z.Ə.Səmədzadə.**

Azər.MEA-nın akademiki,i.e.d.
professor **A.A.Nadirov.**

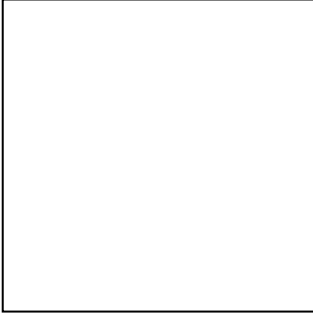
Azər.MEA-nın müxbir üzvü,i.e.d.
professor **A.F.Musayev**

Azər.MEA-nın müxbir üzvü, i.e.d.,
professor **A.İ. Məmmədov**

İqtisad elmləri doktoru, professor Ramil Bəylər oğlu Əliyev. İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİYYƏSİ (ali məktəblərdə və texnikumlarda təhsil alan tələblər magistrələr üçün dərslik). Bakı, «İqtisadi Universiteti nəşriyyatı» 2002. – 441 səh.

Dərslik bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin nəzəri məsələlərinə həsr edilmişdir. Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Təhsil Problemləri üzrə Respublika Elmi-Metodik Mərkəzi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti tərəfindən təsdiq edilmiş və MDB-nin ali məktəblərində hazırda fəaliyyətdə olan tədris proqramlarına əsasən hazırlanmışdır.

Dərslik iqtisadi ixtisaslar üzrə Ali məktəblərdə və texnikumlarda təhsil alan tələbələr, magistrələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu dərs vəsaitindən həmçinin iqtisadi fənləri tədris edən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, aspirantlar, müəssisələrdə iqtisadi xidmət və idarəetmə vəzifələrini icra edən işçilər və s. istifadə edə bilər.

Ramil Bəylər oğlu Əliyev 1940-cı ildə Füzuli rayonunun Saracı kəndində anadan olmuşdur.

1963-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsini bitirmişdir. 1970-ci ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək, iqtisad elmləri namizədi, 1978-ci ildə Tbilisi şəhərində

doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək iqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür. 1972-ci ildə baş elmi işçi, 1990-cı ildə professor, 1996-cı ildə Beynəlxalq İnformatika Akademiyasının müxbir üzvü kimi elmi adlara layiq görülmüşdür.

1963-1984-cü illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Tşkili İnstitutlarında kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, elmi katib, şöbə müdiri, 1985-ci ildən hal-hazıra qədər indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində dosent, kafedra müdiri, vəzifələrində çalışmışdır. Hazırda həmin universitetin “İqtisadi təhlil və audit” kafedrasının professorudur. 38 illik elmi-pedaqoji fəaliyyəti müddətində 460 çap vərəqi həcmində 250-dən çox elmi əsər, o cümlədən 40 monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, metodik göstərişlər, braşura nəşr etdirmişdir. Elmi əsərlərinin 95-i respublikadan kənarada nəşr edilmişdir. 21 elmlər namizədi yetişdirmiş, 6 doktorluq dissertasiyasının məsləhətçisi olmuşdur. 200-ə qədər elmlər doktoru və namizədlərinin rəsmi apponenti olmuşdur. Respublikada və respublikadan kənarlarda 90-a qədər elmi konfranslarda, seminar və simpoziumlarda çıxış etmiş, bir çox elmi şuraların, namizədlik və doktorluq ixtisaslaşmış müdafiə şuralarının, qəzet və jurnalların redaksiya heyətinin üzvüdür.

GİRİŞ

Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatı mərkəzdən idarə olunmadan, mərkəzdən planlaşmadan, aşağıların yuxarılar qarşısında mütiliyindən, hər bir hərəkətin, prosesin, hadisənin vahid partiyanın iradəsinə uyğun həyata keçirildiyi 70 illik uzun bir həyat yolu keçdikdən sonra birdən-birə, heç bir hazırlıq prosesi keçmədən bazar münasibətlərinə keçidə, çoxmülkiyyətçiliyə, sahibkarlığın inkişafına, az qala bir əsrlik ömürə yad olan özəlləşməyə başlamaqla qeyrisabit, alıcıların davranışının qeyrimüəyyənliyi, dövlət orqanları, istehsalçılar, malgöndərənlər arasında gərgin rəqabətlə üzləşmişdir. Yaranmış iqtisadi vəziyyət müəyyən tərzdə öz fəaliyyətləri ilə nail olduqları şəraitə fəal təsir göstərən insanların davranışına, əhval-ruhiyyəsinə təsir edir. İqtisadi psixologiya iqtisadi dinamikənin mühüm amili kimi çıxış edir. Əlbəttə, bu amil o qədər də həll edici deyil, belə ki, inzibati-totalitar rejim şəraitində iqtisadi münasibətlər sferası son dərəcə standartlığı ilə fərqlənir, bu və ya digər mativlərdə təsərrüfat subyektlərinə verilən azadlıq parametrləri, iqtisadi davranışın doğurduğu çətinliyin nümunələri-ajiotaj tələb, bazardakı spekulyativ hərəkətlər, satıcı-istehlakçı münasibətlərində soyğunçuluq, sövdələşmələrdə sözündən qaçma, fırıldaqçılıq və sair baş verir. Bu qeyrimüəyyənlik heç bir hazırlıq prosesi keçmədən sistemin məlum qərarlarla idarə olunduğu dövrü (tsikli) inkişaf fazasından indiki nəslə tamamilə yad olan yeni iqtisadi siyasətə keçid dərin böhranlara, cəmiyyətdə kəskin çevrilişə (kataklizmaya) səbəb olmaya bilməzdi. Bu mərhələnin iqtisadiyyatı reldən çıxmış dəmiryol qatarını xatırladır. Bu qatar nə qədər böyük, sürəti nə qədər yüksəkdirsə, lokomotivin dağılmasına yol verməmək, dağıdıcı prosesləri dayandırmaq bir o qədər çətinidir. Məhz bu proses cəmiyyəti artıq prinsipə yeni, əvvəlki tarixə tamamilə məlum olmayan və yad olan

təkrar istehsal tipinə başlamağa vadar etməklə onu yeni iqtisadi artım ərəfəsinə gətirib çıxarmışdır.

Sistemin məlum qərarlarla idarə olunduğu əsrə yaxın olan bir dövr ərzində başqa iqtisad elmləri kimi iqtisadi təhlildə proseslərin, hadisələrin, əməliyyatların dərk edilməsi, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Dərketmə nəzəriyyəsi bütün elmlərin nəzəri əsasını təşkil etdiyi kimi iqtisadi təhlilində mahiyyətini, zəruriliyini və ardıcılığını müəyyən edir. Müasir elmin metod və üsulları da dərketmə prosesində təhlil və sintez, müəyyənətmə və modelləşmə kimi vacib instrumentlərdən geniş istifadə edir.

İnsan beyninin analitik və sintetik düşüncəsi və təfəkkürü burada daha aktiv və geniş rol oynayır. İnsan öz təbiətinə görə canlı analitik – sintezləşdirilmiş aparatdır. İnsan təfəkkürü, başqa canlılardan fərqli olaraq allahın ona bəxş etdiyi yaradıcı proses kimi qavramaq düşünmək, zəhni qərar vermək proseslərini əhatə edir. Təfəkkür, onun sələfi, törəməsi, tərzı kimi təhlil ümumiliyi, əşyanın özünəməxsus xüsusiyyətinin qruplaşdırılması və differensiallaşdırılmasını əks etdirməklə onun təzahür və göstəricilərinin qavranılmağa, mahiyyətə, reallığa, obyektivliyə, onların inkişaf və əksiliklərinə təsirini özündə cəmləşdirir.

İnsan düşünməklə, dərk etməklə öz fikirlərini bir daha təsdiq edir və yaxud da onun əksinə çıxır. Xüsusidən ümumiyyə qarşı gedən induksiya üsullarından və yeni zamanda ümumidən xüsusiyyə qarşı gedən deduksiyadan istifadə etməklə mülahizə və mühakimələrə bu və ya digər nəticə çıxarmağa, qərar verməyə imkan verir.

Analitik tədqiqatlar prosesində induksiya və deduksiya bir vahid mərkəzdən çıxış edir. Bütövlük özündə hisələrdən yaranır və onların birliyidir. Lakin bu bütövlük onun hissələrə ayrılması anına qədər davam edir, bütöv qalır. Ona görə də təhlilin sintezsiz aparılması qeyri mümkündür. Deməli, gəlinən nəticə, çıxarılan qərar əvvəlki düşüncə və təsəvvürdən

fərqli olan tamamilə yeni induktiv və deduktiv nəticələri özündə əks etdirir.

Dərslikdə iqtisadi təhlilin idrak nəzəriyyəsinə əsaslanıb həyatı cəhətdən yararlılığını sübut edərək insanın fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini yüksəltdiyi üçün tətbiqi elmlər sırasına daxil olması və onun öz əhatə dairəsinə, nəzəri köklərinə, insan cəmiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafındakı roluna, bütün iqtisadi fikirlərin əsaslandırılması üçün bazis rolunu oynadığına görə xüsusi bir elm sahəsi olduğu əsaslandırılır. Elə buna görə də dərslikdə qeyd olunur ki, iqtisadi təhlil – «Mühasibat uçotu, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili», «Maliyyə və kredit», «Əməyin iqtisadiyyatı», «Xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin iqtisadiyyatı», «İdarəetmə», «Biznes», «Vergi», «Gömrük», «Sosial-iqtisadi planlaşma», «Tənzimləmə», «İqtisadi nəzəriyyə», «Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr» və s. ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tədris fənni hesab olunur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin idarə edilməsinin əsas funksiyasıdır. Təhlilin metodu və təşkili bu funksiyanın yerinə yetirilmə şəraitindən, vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin idarəedilmə sisteminin bu və ya digər forma və vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlifdir.

Təhlil– dialektik materializmin əlaməti kimi iqtisadiyyat sahəsinin və digər elmi sahələrin tədqiqatında istifadə edilir. İqtisadi təhlil anlayışını nəzəri iqtisadi təhlil və konkret iqtisadi təhlil işi kimi başa düşmək lazımdır.

Dərslikdə qeyd olunur ki, nəzəri iqtisadi təhlil konkret iqtisadi təhlilin bazası hesab edilir. Nəzəri təhlil iqtisadi siyasət konsepsiyası və onun aparıcı məqsədini təyin etmək üçün müəyyən iqtisadi sistemin və onun əsas mərhələlərinin fəaliyyət göstərdiyi bütün vaxt ərzində ictimai istehsalın inkişafının əsas qanunauyğunluğunu öyrənmək üçün aparılır. İstehsalın və tədavülün makro və mikro səviyyələrdə yüksək

elmi əsaslarla idarə edilməsi konkret-iqtisadi təhlilin bazar iqtisadiyyatına keçidin tələblərinə uyğun kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Makro və mikro iqtisadi proseslərin təhlilinin əsas müddəaları bu və ya digər dərəcədə iqtisadi fikrin demək olar ki, əksər məktəblərində və cərəyanlarında, xüsusən A.Smitin, D.Rikardonun, K.Marksın, F.Kenenin, J.Seyin, C.Millin, neoklassiklərdən – A.Valrasın, A.Marşalın, C.Klarkın, U.Cevonsun, V.Paretonun və digərlərinin əsərlərində tədqiq olmuşdur. Lakin onların əsərlərində təqdim olunan makro və mikro-iqtisadi modellər daha çox statik xarakter daşıdığından bu modellərdə makro və mikro-iqtisadi dinamika xüsusi tədqiqat obyektı kimi təhlilin obyektinə çevrilməmişdir. Bu mənada makro və mikro-iqtisadi təhlilin fundamental əsasları XX əsrin 30-cu illərində müasir iqtisadi nəzəriyyənin klassiki sayılan C.Keynsin əsərlərində qoyulsa da, iqtisadiyyat elmində kəşf sayıla biləcək bu ideyalar həmin dövrdəki iqtisadi nəzəriyyənin səviyyəsinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsini, lakin sonralar bu tədqiqatlar mikro-iqtisadiyyatı konstruktiv aspektə işıqlandıran keyfiyyətə yeni metodologiyanın işləməsinə yaşıl işıq yandırılmışdır.

C.Keyns öz tədqiqat işlərində həm də makroiqtisadi proseslərin təhlili metodlarının məhsuldar sintezini vermiş, onun nəticələrini ciddi riyazi asılılıqlar şəklində ifadə etmişdir. Keyns təlimi iqtisadiyyat elmində yeni bir istiqamətin başlanğıcını qoymaqla, bir sıra mühüm praktiki əhəmiyyəti olan nəticələr ifadə etmiş, bütöv bir makroiqtisadi nəzəriyyə yaratmağa nail olmuşdur. Bu nəzəriyyədə makroiqtisadi proses əsas, mühüm momentlər üzrə strukturlaşdırılmış, makrostrukturun hər bir elementinin funksional olaraq spesifik qanunlar üzrə inkişaf edən özünəməxsus bazara uyğun olması göstərilmiş, makroiqtisadiyyatın struktur elementlərinin qarşılıqlı təsirinin emergent effektinin dinamik xarakterə malik olması əsaslandırılmışdır.

Bu sahədə C.Kyensin davamçıları R.Harrodd, E. Domar, C.Robinson, A.Hanson, C.Hiks və başqaları onun metodologiyası əsasında makroiqtisadi nəzəriyyənin ümumi aparatını yaradaraq, makroiqtisadi proseslərin dinamik tarazlığını təmin edən, həmçinin yüksək və sabit iqtisadi artım templəri üçün şərait yaradan makroiqtisadi əlaqələri təhlil etmiş və həmin proseslərin tənzimlənməsi metodlarını aşkar etmişlər.

İqtisadi təhlil idarəetmə elmləri sırasına daxildir. Təhlil – rusca-analiz, yunanca apavizuz sözündən götürülmüşdür. Lüğəti mənası bütöv bir əşyanı, prosesi, hadisəni, hissəni parçalayıb daha xırda hissələrə ayıraraq onu dəqiq öyrənməkdən ibarətdir. İqtisadi təhlil insan cəmiyyətinin inkişafında baş verən bütün proses və hadisələrin normal gedişatını təmin edən zəruri şərtlərdən biridir. Cəmiyyətin miqyası, istehsal, bölgü, tədavül, və istehlak prosesi daim təkrarlanan prosesdir. Geniş təkrar istehsalın həyata keçirildiyi şəraitdə bu proseslərin idarə edilməsi, əlaqələndirilməsi və tarazlaşdırılması zəruriyyəti meydana gəlir ki, bu problemin də iqtisadi təhlilin köməyi ilə həll olunduğu dərslikdə nəzəri və həyati cəhətdən əsaslandırılmışdır.

İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi fənni mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi fənni ilə birlikdə 06.08 – «Mühasibat uçotu, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili» ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin bir növü ixtisasa giriş, ixtisasın əlifbası fənləridir. Bu ixtisasa yiyələnmək istəyən hər bir gənc-tələbə həmin fənləri dərinlən öyrənmədən ixtisasın dərinliklərinə gedib ona sahib ola bilməz. Ona görə də bu fənlərin dərinlən öyrənilməsinə hər bir tələbə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadi təhlil və audit» kafedrasında 2000-ci ildə əyani təhsil alan tələbələr üçün nəşr edilmiş «İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi fənninin tədris proqramı»ndan istifadə edilir. Həmin proqram üzərə nəzərdə tutulmuş bütün mövzuların şərhli dərslikdə öz əksini tapmışdır.

Müəllif ümidvardır ki, iqtisadi ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, magistrələr, aspirantlar və sosial-iqtisadi sahələrdə çalışan müvafiq mütəxəssislər bu dərslikdə irəli sürülən müddüaları dərinlən mənimsəməklə mövcud iqtisadi sistemdə baş verən proses və hadisələri düzgün qiymətləndirməyi və ölkənin gələcək iqtisadi inkişafını elmi əsaslarla proqnozlaşdırmağa qadir olan, zamanın nəbzini tutmağı bacaran öz ixtisaslarının görkəmli mütəxəssislərinə çevrilə biləcəklər.

Dərsliyin yazılması müəllifin fikrincə iki zəruriyyətdən irəli gəlmişdir.

- birincisi, son 50 ilə yaxın bir müddətdə, Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Belorusiyada və bir çox digər xarici ölkələrdə öz milli və rus dillərində təqribən yuxarıda qeyd olunan tədris programına uyğun iqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi (əksər hallarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəriyyəsi adı ilə) fənni üzrə bir neçə geniş dərsliklər nəşr olunmasına baxmayaraq keçmiş sovetlər ölkəsinin digər respublikalarında olduğu kimi bizdə də (baxmayaraq ki, bəzi başqa respublikalara nisbətən bizdə bu sahənin daha çox aparıcı mütəxəssisləri yaşayıb yaradırdı) bu sahədə öz ana dilimizdə səmali dərsliyin olmamasından və xüsusiən müasir şəraitdə tələbələrin xarici ədəbiyyatları əldə etmək üçün maddi imkansızlığı və xarici dillərdə yazılmış ədəbiyyatları mənimsəməkdə (dili lazımi səviyyədə bilmədikləri üçün) çətinlik çəkmələrindən;

- ikincisi, girişin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, yeni iqtisadi siyasətə keçid, iqtisadiyyatının demək olar ki, tamamilə yeni əsaslar üzərində qurulması keçmiş sovetlər ölkəsində (başqa dillərdə olsada) bu sahədə yazılmış vaxtilə qiymətli olan dərsliklərin müasir dövr üçün yararsız hala düşməsindən (əgər elə demək qəbahət sayılmazsa) irəli gəlmişdir.

Müəllim heç də metafiziklər kimi inkarı-inkar qanunun tələblərinə uyğun, tamamilə yeni, mövcudlardan səfənzər edilmiş bir dərslik yazdığı iddiasında deyil. Bu dərslikdə keç-

miş dərsləklərdə olan müsbət müddəalardan istifadə edilmiş, onların əksəriyyəti günün tələblərinə uyğun müasirləşdirilmiş bu və ya digər məsələlərə dair müəllifin şəxsi münasibətləri şərh edilmişdir.

Dərslik Azərbaycan dilində yazılmış birinci geniş həcmli vəsait olduğu üçün yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlara görə müəllif oxuculardan dönə-dönə üzr istəyir. Nöqsanları, çatışmamazlıqları, rəy, arzu və təkliflərini müəllifə çatdırın (ünvan: Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, «İqtisadi təhlil və audit» kafedrası) hər bir oxucuya o, əvvəlcədən dərin minnətdarlığını bildirir. Əlbəttə dərsləyin yenidən işlənmiş ikinci nəşrində aşkar edilən nöqsan və çatışmamazlıqların aradan qaldırılacağına, arzu və təkliflərin nəzərə alınacağına oxucular tam əmin ola bilərlər.

Müəllif təsəlli tapır ki, gələcək mütəxəssislərin yetişməsində onun əməyi bəhrəsiz qalmayacaqdır.

İ FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİ ƏSASLARI, MƏZMUNU, PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1.1. İqtisadi təhlilin nəzəri əsasları

Dərketmə nəzəriyyəsi fəlsəfə elminin fundamental metodoloji bölmələrindən biridir. Bu bölmə dərketmənin hissiyyatı, təqdimatı, obyektiv həqiqəti düşünmək, məlumatların obyektivliyinin həyati həqiqətə uyğunluğunun müəyyən edilmə imkanlarını və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Dərketmə nəzəriyyəsi bütün elmlərin metodoloji əsasını təşkil etdiyi kimi iqtisadi təhlilin də mahiyyətini, zəruriliyi və ardıcılığını müəyyən edir.

Müasir elmin metod və üsulları da dərketmə prosesində təhlil və sintez, müəyyənətmə və modelləşmə kimi vacib instrumentlərdən geniş istifadə edir. İnsan beyninin analitik və sintetik düşüncəsi və təfəkkürü burada daha aktiv və geniş rol oynayır. İnsan öz təbiətinə görə canlı analitik-sintezləşdirilmiş aparatdır. İnsan təfəkkürü yaradıcı prosesin qavramaq, düşünmək, zehni qərar vermək cəhətlərini əhatə edir. Təfəkkür, onun sələfi, törəməsi, tərzı kimi təhlil ümumiliyi, əşyanın özünəməxsus xüsusiyyətinin qruplaşdırılması və differensiaslaşdırılmasını əks etdirməklə onun təzahür və göstəricilərinin qavranılmağa, mahiyyətə, reallığa, obyektivliyə, onların inkişaf və əksliklərinə təsirini özündə cəmləşdirir. İnsan düşünməklə, dərk etməklə öz fikirlərini bir daha təsdiq edir və yaxud da onun əksinə çıxır. Xüsusidən ümumiyyə qarşı gedən induksiya üsullarından və eyni zamanda ümumidən xüsusiyyə qarşı gedən deduksiyadan istifadə etməklə mülahizə və mühakimələr bu və ya digər nəticə çıxarmağa, qərar verməyə imkan verir. Analitik tədqiqatlar prosesində induksiya və deduksiya bir vahid mərkəzdən çıxış edir. Bütövlük özü də hissələrdən yaranır və onların birliyidir. Lakin bu bü-

tövlük onun hissələrə ayrılması anına qədər davam edir, bütöv qalır. Ona görə də təhlilin sintezsiz aparılması qeyri mümkündür. Deməli, gəlinən nəticə, çıxarılan qərar əvvəlki düşüncə və təsəvvürdən fərqli tamamilə yeni induktiv və deduktiv nəticələri özündə əks etdirir. Bunun üçün isə insana, düşünən beynə faktlar, informasiya lazımdır. Faktlar, informasiyalar nə qədər çox olarsa insan düşüncələrinin təhlilinə bir o qədər geniş imkan yarana bilər. İnsan beyninin düşünmə fəaliyyəti biri digəri ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan üç əsas mərhələdən keçir. Birincisi – düşüncənin, təhlilin ilk mərhələsini təşkil edən, müşahidə və faktları əks etdirən proses və hadisələrin seyrədalınması. Müşahidələrin, seyrədalmanın əsasını faktlar təşkil edir. Faktların çoxluğu öz növbəsində insan düşüncələrinin təhlilinin başlanğıc nöqtəsini və növbəti mərhələləri üçünq bazanı, faktların azlığı isə təftiş və kriminal hadisələrin açılması üçün bazanı təşkil edir. İkincisi – elmi abstraksiya (fikrən ayrılma, təcrid etmə) müşahidə, seyrədalma nəticəsində toplanmış faktların ümumiləşdirilib daha yüksək nəticələr alınması məqsədini güdür. Burada birinci mərhələdə toplanmış informasiya nəzəri cəhətdən tədqiq və təhlil edilir. Elmi abstraksiyanın çoxcəhətliliyi, çoxvariantlılığı yeni praktiki təkliflərin, nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarır ki, bu da insan beyninin düşünmə fəaliyyətinin üçüncü mərhələsi hesab edilir.

İqtisadi təhlil – tətbiqi elmdir. O, idrak nəzəriyyəsinə əsaslanıb həyati cəhətdən yararlılığını sübut edərək, insanın həyati fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini yüksəltdiyi üçün tətbiqi elmlər sırasına daxildir. İqtisadi təhlil öz əhatə dairəsinə, nəzəri köklərinə, insan cəmiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafındakı roluna, bütün iqtisadi fikirlərin əsaslandırılması üçün bazis rolunu oynadığına görə xüsusi bir elm sahəsidir. Elə buna görə də «mühasibat uçotu, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili», «maliyyə və kredit», «əməyin iqtisadiyyatı», «xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin iqtisadiyya-

tı», «xalq təsərrüfatının idarə edilməsi», «sosial-iqtisadi planlaşma», «iqtisadi nəzəriyyə», «beynəlxalq iqtisadi əlaqələr», «ticarətin iqtisadiyyatı» və s. ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tədris fənni hesab olunur. İqtisadi təhlil bir elm kimi iqtisad elminin xüsusi qrupuna (funksional, sahələrarası) aid olmaqla digər iqtisad elmləri ilə qarşılıqlı surətdə sıx əlaqədədir.

Bu qarşılıqlı əlaqəlilik iqtisadi təhlilə proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları, bu və ya digər göstəricilər haqqında ümumi nəticələr çıxarmağa, həyatı təcrübənin daha da təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq praktiki təklif və tövsiyələrin elmi əsaslarla hazırlanmasına imkan verir. Beləliklə, analitik tədqiqatların məntiqi (daxili qanunauyğunluğu) mücərrəddiyyətin-konkretləşməsi, nəzəriyyənin-təcrübəyə, həyatiliyə keçirilməsi metodlarına əsaslanır. Bununla da iqtisadi təhlil praktiki cəhətdən özünün yetkinliyinə, genişliyinə, üstünlüyünə, zəruriliyinə təminat verməklə insanın həyatı fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin daim yüksəldilməsinin mayakına çevrilir. Ona görə də iqtisadi təhlil dedikdə geniş mənada insanların əhatə dairəsinin əşyalarının və təzahürünün bir vahid tam halında və eyni zamanda onun ayrı-ayrı hissələrinin dərk edilməsi, onları biri-birilə qarşılıqlı əlaqəli, çoxcəhətli, birinin digərindən asılılığı, birinin digərinə müsbət və mənfi təsirinin, həmin təsirin səviyyələrinin öyrənilməsi başa düşülür.

1.2. Subyektlərin idarə edilməsində iqtisadi təhlilin rolu

Hər bir iqtisadi subyektin təsərrüfat fəaliyyəti, onun təşkili, idarəedilməsi və əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsi baxımından təsərrüfat mexanizminin araşdırılması, kompleks şəkildə öyrənilməsi demək olar ki, bütün tarixi inkişaf mərhələlərində aktual olmuş, bu gündə öz aktuallığını saxlayır və daha da gücləndirir. Lakin müasir dövrdə bütün elmi

problemlərin, o cümlədən də idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsinin kəskinlik dərəcəsi qeyri-şərtsiz, olduqca yüksəkdə durur.

Hazırda respublikamız öz tarixində əlamətdar dövr yaşayır. Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün təsərrüfat mexanizmi yenidən qurulmaqla, ciddi islahatlar həyata keçirilir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində insan amili həlledici rol oynayır. İnsanların idarəetmə nəzəriyyəsinə yiyələnməsi və qazanılmış biliyin təcrübəyə tətbiq olunması işində iqtisadi təhlil mühüm rol oynayır.

İdarəetmə nəzəriyyəçilərinin əsərlərində ayrı-ayrı ictimai iqtisadi formasiyalarda istehsalın iqtisadi və təşkilatı tərəfləri təhlil edilərək birgə fəaliyyət zamanı idarəetmənin xüsusi funksiyalarının məzmunu araşdırılmışdır. Onlar əmək prosesində istehsal kooperasiyasının mahiyyət və xarakterini açmış və bu əsasda xüsusi fəaliyyət növünün – idarəetmə funksiyalarının mövcudluğunun obyektiv zəruriliyini sübut etmişlər. Onların fikrincə əmək kooperasiyası şəraitində idarəetmə funksiyası «döyüş meydanında generalın əsr alınması» qədər zəruridir. Göründüyü kimi, idarəetmə funksiyasının mövcudluğunun sübut edilməsinin özünün də və onun «döyüş meydanında generalın əsr alınması» qədər zəruriliyinin əsası da təhlil vasitəsilə sübut edilir.

Sosial-iqtisadi idarəetmənin hər hansı bir növü texniki və bioloji sistemlərin idarəedilməsindən mahiyyətcə onunla fərqlənir ki, idarəetmə subyekti (idarəetmə sistemi) idarəetmə obyektinə (idarə olunan sistemə) fəaliyyət məqsədinin müəyyən olunması ilə təsir göstərir. Məqsədin müəyyən edilməsinin obyektiv şərti isə idarəetmə nəzəriyyəsinin klassiklərinin dediyi kimi sosial-iqtisadi idarəetmənin məqsədi və vəzifələri cəmiyyətin keçmişinin, bu gününün və gələcək inkişafının hərtərəfli təhlili nəticəsində formalaşır.

Empirik (təcrübəyə əsaslanan və ya təcrübə nəticəsində əldə olunan) və nəzəri təhlil keçmişə obyektiv qiymət ver-

məklə bu günə nəzarət edir, yaxın və uzaq keçmişə baxmaq üçün pəncərə açmaqla həyatı səmərəli idarə edir. O, həyatı olduğu kimi dərk etməklə bütün subyektlərin idarə edilməsinin əsas funksiyasıdır. Təhlilin metodu və təşkili bu funksiyanın yerinə yetirilmə şəraitindən, vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin təsərrüfat sisteminin bu və ya digər vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlifdir.

Təhlil-dialektik materializmin əlaməti kimi iqtisadiyyat sahəsinin və digər elmi sahələrin tədqiqatında istifadə edilir. İqtisadi təhlil anlayışını nəzəri iqtisadi təhlil və konkret iqtisadi təhlil işi kimi başa düşmək lazımdır.

Nəzəri, yaxud siyasi iqtisadi təhlil konkret iqtisadi təhlilin bazası hesab edilir. Nəzəri təhlil iqtisadi siyasət konsepsiyası və onun aparıcı məqsədini təyin etmək üçün müəyyən iqtisadi sistemin və onun əsas mərhələlərinin mövcud olduğu bütün vaxt ərzində ictimai istehsalın inkişafının əsas qanunauyğunluğunu öyrənmək üçün aparılır. Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin yüksək elmi səviyyəsi də həmçinin müəssisələrdə, idarə və təşkilatlarda, təsərrüfat birliklərində, planlaşdırıcı, maddi-texniki təchizat, maliyyə, kredit, qiymətin əmələ gəlməsi və nəzarət orqanlarında konkret-iqtisadi təhlilin hərtərəfli inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Onun əsas vəzifəsi bütöv bir əşyanı, prosesi, hadisəni, hissəni parçalayıb daha xırda hissələrə ayıraraq onu dəqiq öyrənməkdən ibarətdir. İqtisadi təhlilin zəruri şərtlərindən biri insan cəmiyyətinin inkişafını bütün proses və hadisələrin normal gedişatını təmin etməkdir.

Cəmiyyətin miqyası, istehsal, bölgü, tədavül və istehlak prosesi daim təkrar olan prosesdir. Geniş təkrar istehsalı şəraitində bu proseslərin idarə edilməsi, əlaqələndirilməsi və tarazlaşdırılması zəruriyyəti meydana gəlir ki, bu problem də iqtisadi təhlilin köməyi ilə həll olunur.

İqtisadi təhlil obyektiv, optimal planlaşdırmanın və biznes-plan göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin zəruri

şərtlərindən biridir. Ölkə miqyasında ayrı-ayrı nazirlik, müəssisə, idarə və təşkilatlarda, respublika, vilayət və rayonlarda iqtisadi sosial inkişafa dair plan tapşırıqlarının obyektivliyi, optimallığı, qarşılıqlı əlaqələndirilməsi ancaq iqtisadi təhlil aparmaqla təyin edilir. Təsərrüfatdaxili, müəssisədaxili planlaşdırma işin başlanğıcı hesab olunur. Əsas məsələ bütün sifarişlərin və öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Sifarişlərin və öhdəliklərin yerinə yetirilmə səviyyəsinə nəzarət iqtisadi təhlilin köməyi ilə həyata keçirilir.

Bütün cəm halında ölkə üzrə ayrı-ayrı bölgə və rayonlarda, müəssisə, idarə və təşkilatlarda plan tapşırıqlarının, öhdəliklərin, sifariş və müqavilələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət iqtisadi təhlil qarşısında duran mühüm vəzifədir. İqtisadi təhlil biznes-plan göstəricilərinin obyektivliyini və onların yerinə yetirilməsini qeydə almaq funksiyasını icra etməklə yanaşı planların yerinə yetirilməsi gedışatında onların yerinə yetirilməsinə müsbət və mənfi təsir göstərən səbəbləri öyrənir, habelə planların artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi üçün daxili ehtiyatları və bu ehtiyatlardan istifadənin ən sərfəli yollarını öyrənir.

İstehsalın inkişafına daha çox vəsait yönəldilməyə daha çox ehtiyac olduğu indiki şəraitdə xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsinə investisiya qoyuluşunun iqtisadi cəhətdən faydalılığının qabaqcadan təyin edilməsi günün ən vacib məsələlərindən biridir. Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində müəssisə, idarə və təşkilatlarda investisiya qoyuluşunun hansı vaxta öz dəyərini ödəyəcəyinin, hansı vaxtdan və nə dərəcədə iqtisadi cəhətdən səmərə verə biləcəyi iqtisadi təhlilin köməyi ilə müəyyən edildiyi üçün investisiya siyasətinin idarə olunmasında daha mühüm rol oynayır.

Ölkəmizin xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin müəssisə, idarə və təşkilatlarının iqtisadi potensialının daim artırılmasının zəruri olduğu indiki şəraitdə mövcud istehsal re-

surslarından, əsas fondlardan, dövrüyyə fondlarından, torpaqdan və digər resurslardan məqsəduyğun, qənaətlə istifadə olunmasına ehtiyac gündən-günə artır. Bu eyni zamanda bazar münasibətlərinə keçid şəraitinin obyektiv zərurətidir. İstehsal resurslarından səmərəli istifadə olunmasına nəzarət, habelə bu resurslardan daha da səmərəli istifadə edilməsi yollarının aşkara çıxarılması da iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Ölkənin xalq təsərrüfatında işləyənlərin sayı, ixtisas səviyyəsi, əmək vərdişləri artan, habelə istehsalın genişləndirilməsi üçün lazımı, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi çatışmayaq indiki şəraitdə, istehsal resurslarının ən aktiv hissəsi hesab edilən işçi qüvvəsinin səmərəli istifadə olunmasının əhəmiyyəti getdikcə artır. Bütövlükdə cəmiyyət miqyasında ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda, habelə müəssisə, idarə və təşkilatlarda işçi qüvvəsinin hərəkətinin idarə edilməsi, əmək resurslarının səmərəli və məqsəduyğun istifadə yollarının aşkar edilməsi iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə istehsalın intensivləşdirilməsi, kooperativləşdirilməsi, istehsal sahələrinin inteqrasiyası genişləndikcə iri müəssisə, idarə və təşkilatların müxtəlif həcmli özəl qurumların sayı çoxalır, idarəetmə çətinləşir, xalq təsərrüfatı sahələrinin, idarə, müəssisə və təşkilatlarının işinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi mürəkkəbləşir. Bu mühüm problemin həlli ilə iqtisadi təhlil elmi məşğul olmalıdır.

Hazırkı şəraitdə xalq təsərrüfatının iqtisadi potensialı, istehsal miqyasları istehsalın intensiv inkişafı üçün maddi resursların çatışmamazlığı artdıqca yüksək səviyyədə idarə etməyə olan ehtiyac da artır. İdarə etmənin bütün vəsilələrində idarə etməyə dair qərar və göstərişlərin, əmr və sərəncamların, təlimatların reallığı iqtisadi və sosial faydalılığı qabaqcadan təhlil aparılmaqla müəyyən edilir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal maliyyə fəaliyyətinə dair qərar və göstərişlər hazırlanan zaman əvvəl-

cədən təhlil aparmaq yolu ilə onun nəticələri qabaqcadan müəyyən edilir, iqtisadi və sosial cəhətdən faydalılığı öyrənilir.

Ölkənin xalq təsərrüfatı miqyasında idarəetmə funksiyalarını icra edən, habelə nəzarət funksiyasını icra edən bütün orqanlar (Nazirlər Kabineti, Nazirliklər, Elm və Texnika Komitəsi, Dövlət Statistika Komitəsi, Avtomobil Müfəttişliyi və digər komitələr) xalq təsərrüfatının inkişafına dair perspektiv və cari palnların kompleks proqramını, proqnozları, müxtəlif təlimat materiallarını, norma və normativləri, əmr, sərəncam və göstərişləri və sairəni hazırlayan zaman, onların həyata keçirilməsinin mümkün olub-olmaması, habelə həyata keçirilmiş tədbirlər və onların nəticələrinin iqtisadi və sosial əhəmiyyətini qabaqcadan təhlil aparmaq yolu ilə təyin edir. Deməli, idarə etmənin əsasını təşkil edən planlaşdırma, norma və normativlərin, təlimatların, əmr, sərəncam və göstərişlərin hazırlanması işlərinə iqtisadi təhlil aparmaqla başlanılır.

Ölkənin xalq təsərrüfatının bütün sahələri bir-birilə sıx əlaqədardır və bir-birini tamamlayır. Bunların idarə edilməsi bütün sahələrin daim inkişafda və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsini tələb edir.

Xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişaf tempi daim artmalıdır. Lakin ayrı-ayrı sahələrin inkişafının artım tempi həmişə eyni olmur. Bu və ya digər sahənin gələcəkdə daha da inkişaf etməsi üçün xalq təsərrüfatı ehtiyatları da yeni miqdarda olmur. Belə bir şəraitdə ölkənin xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəli surətdə tarazlaşdırılması, başqa sözlə, desək, təsərrüfat mexanizminin bütün həlqələrinin tarazlaşdırılmış şəkildə inkişafını qabaqcadan təhlil aparmaq yolu ilə nizama salmaq mümkündür. Müasir aqrar sənaye integrasiyası şəraitində sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatı, ticarət tikinti, rabitə, nəqliyat və s. sahələri qarşılıqlı əlaqəli surətdə inkişafının

normal gedişatı ancaq geniş və dərin iqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə mümkündür.

Xalq təsərrüfatı miqyasında ayrı-ayrı iqtisadi rayonda, bölgələrdə, inzibati rayonlarda sənaye və kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilməyə daha çox ehtiyac olduğu indiki şəraitdə ixtisaslaşmanın, kooperativləşdirmənin idarə edilməsi iqtisadi təhlillə bilavasitə bağlıdır. Bu və ya digər iqtisadi bölgədə və inzibati rayonlarda sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalını genişləndirmək məqsədilə tədbirlər planı hazırlayan zaman ixtisaslaşmanın iqtisadi faydalılığı qabaqcadan təyin edilir. İqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə öləkənin bu və ya digər ərazisində hansı məhsul və ya xammal istehsalının, habelə həmin məhsulun istehsal yerlərinə çatdırılmasının iqtisadi cəhətdən faydalılığı qabaqcadan müəyyən edilir. Deməli, ixtisaslaşmanın idarə edilməsində təhlil həlledici rol oynayır.

Müasir elmi-texniki inqilab şəraitində elmin və qabaqcıl təcrübənin, yeni texnika və texnologiyanın, istehsalın və əməyin təşkilinin yeni üsullarını istehsalatda cəsarətlə tətbiq etmədən böyük nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyildir. Lakin elmi və texniki yeniliklər dərhal istehsalata tətbiq edilmir. Elmin nailiyyətlərinin, yeni texnika və texnologiyanın, mütərəqqi iş üsullarının, qabaqcıl təcrübənin harada və hansı şəraitdə tətbiqinin iqtisadi cəhətdən faydalı olması qabaqcadan təhlil aparmaqla təyin edilir. Deməli, iqtisadi təhlil elm və texnikanın inkişafında olan nailiyyətlərin, qabaqcıl təcrübə və iş üsullarının idarə edilməsində həlledici rol oynayır.

Ümumi qayda olaraq istehsalın miqyasları artdıqca, istehsalın təmərküzləşdirilməsi və kooperativləşdirilməsi nəticəsində iri birliklərin, şirkətlərin, asosasiyaların və s. meydana gəlməsinin sürəti artdıqca, maddi istehsal sahələri arasında əlaqələr çoxaldıqca, elmin istehsalatla birləşməsi səviyyəsi yüksəldikcə idarəetmə mürəkkəbləşir və çətinləşir. Bunun

nəticəsidir ki, idarəetmə aparatının saxlanması xərclərinin artım tempi istehsalın artım tempinə nisbətən yüksək ola bilər. Ayrı-ayrı xalq təsərrüfatı sahələrində müəssisə, idarə və təşkilatlarda da əksər hallarda idarəetmə ilə əlaqədar xərclərin artım tempi istehsalın artım tempinə nisbətən yüksək olur. Belə bir şəraitdə idarə etməyə dair bu və ya digər sistemin (2 pilləli; 3 və daha çox pilləli) tətbiqinin iqtisadi faydalılığının təhlilçilər tərəfindən təyin edilməsi zərurəti meydana gəlir.

İdarəetmə elmləri sırasına daxil olan iqtisadi təhlil ümumilikdə xalq təsərrüfatı və onun ayrı-ayrı sahələri miqyasında, nazirliklər miqyasında, ayrı-ayrı region və inzibati rayonlarda idarə etmənin ən səmərəli variantının aşkara çıxarılmasında böyük rol oynayır.

İqtisadi təhlil təkcə qərar və göstərişlərin, plan göstəricilərinin, norma və normativlərin və s. hazırlanmasının idarə edilməsi ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda onların gedişatını, həyata keçirilməsini idarə edir. Biznes-plan tapşırıqlarının, qərar, göstəriş, sərəncam və sairənin həyata keçirilməsi prosesində olan nöqsan və çatışmamazlıqlar, çətinliklər, normal iş şəraitindən kənarlaşmalar, habelə bunların aradan qaldırılması yolları iqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə təyin edilir. Deməli, iqtisadi təhlil biznes-plan tapşırıqlarının, əmr, sərəncam, qərar və göstərişlərin yerinə yetirilməsini idarə edir.

1.3. İqtisadi təhlilin məzmunu

Bütün elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi təhlil elminin də metodu və metodologiyasını dialektik materializm təşkil edir. Ona görə də iqtisadi təhlilin əsas prinsipləri dialektikanın əsas prinsiplərinin bazası əsasında qurulmalıdır. İqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi prosesində əsaslandığı ən mühüm dialektik prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

- hər şey hərəkətdə dərk edilir;

- müəyyən əlaqə, qarşılıqlı əlaqə, birinin digərindən asılılığı, birinin digərinə təsiri, birinin digərindən törəməsi;
- səbəb və nəticənin biri-birinə bağlılığı, tabeliyi;
- əlaqələndirmə, kiçiyin böyüyə tabeliyi, xidmət etməsi müəyyənliyi;
- zərurilik və təsadüfün təzahürü;
- gerilik və tərs mütənasibliyə qarşı mübarizə;
- kəmiyyətdən keyfiyyətə və keyfiyyətdən yenidən kəmiyyətə keçid;
- inkarı inkar və s.

İqtisadi təhlilin əhatə dairəsindən asılı olaraq onun prinsiplərinə praktiki nöqteyi-nəzərindən aşağıdakılar aid edilə bilər:

- proses və hadisələrin müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinə təsirinin kompleks öyrənilməsinə;
- sistemli yanaşmanı;
- obyektivlik, konkretlik və dəqiqlik;
- müasir adamların gələcək nəslinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- təsirlilik;
- planlılıq;
- demokratiklik;
- səmərəlilik;
- elmlilik;
- təhlil və sintezin vəhdətliliyi;
- operativlik və s.

İqtisadi təhlilin məzmunu onun həyata keçirdiyi funksiyalardan (hərfi mənası – başqa bir hadisədən asılı olan və o dəyişdikcə dəyişən hadisə) irəli gəlir. İqtisadi təhlil bir elm kimi özündə xüsusi bilikləri əks etdirdiyi üçün onun funksiyaları da həmin bilikləri tələblərindən irəli gəlir. Beləliklə, iqtisadi təhlilin əsas funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğun olardı:

– obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv faktorların təsiri altında iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi;

– elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planın yerinə yetirilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi;

– istehsal, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin nəticələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin və onların təsir dərəcələrinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi;

– subyektiv inkişaf tendensiyası və nisbətini açıqlamaqla təsərrüfatdaxili (subyektivdaxili) istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və aşkar edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb olunma imkanları üzrə tədbirlər planı hazırlamaqdan;

– iqtisadiyyatı inkişaf etdirmə, daxili imkanlardan istifadə səviyyəsinə görə subyektiv təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;

– elmin və texnikanın yeniliklərindən, qabaqcıl təcrübədən istifadə etməklə, optimal idarəetmə qərarlarını qəbul etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi.

Ümumiyyətlə iqtisadi təhlilin məzmunu onun formaca müəyyənliyi mahiyyətini daşıyır. Bu haqda görkəmli mütəfəkkir H.Hegel yazırdı: «məzmun formanın məzmununa, forma isə məzmunun formaya keçidindən başqa bir şey deyildir. Bu keçid onun müəyyənliyindən biridir» (Ensiklopedia filosofskix nauk. Tom I M. St.298.1982 q.).

Bir elm kimi iqtisadi təhlilin məzmunu obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv faktorların təsiri altında iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planı yerinə yetirilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi, istehsal, iş və xidmətlərin və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin və onların təsir dərəcələrinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi, subyektiv inkişaf tendensiyası və nisbətini

açıqlamaqla, subyektdaxili istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və istifadəyə cəlb olunma imkanları üzrə tədbirlər planı hazırlamaqdan, daxili imkanlardan istifadə hesabına iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən, elmin, texnikanın, qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən, optimal idarəetmə qərarlarından istifadə etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

1.4. İqtisadi təhlilin predmeti

Bazar münasibətlərinə keçid şəraiti yeni iqtisadi sistemin formalaşmasını, idarəetmənin, o cümlədən uçotun, nəzarətin, auditin və iqtisadi təhlilin forma və metodlarında keyfiyyət dəyişikliklərinin edilməsini tələb edir. Keçid mərhələsində mülkiyyətin formalarında, idarəetmə metodlarında, təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasında baş verən radikal dəyişiklərə uyğun olaraq iqtisadi təhlilin də əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirir.

İqtisadi təhlilin islahatına kompleks yanaşmanın zəruriliyi və məqsədəuyğunluğu nəyinki metodiki səbəblərdən, həm də onun tətbiqi elmlər sıralarına aid olmasındadır. Bu məsələnin həlli heçdə uzun illərdən bəri formalaşmış, iqtisadiyyat və idarəetmə elmləri sırasında özünə səmərəli və əvəzolunmaz yer tutan iqtisadi təhlilin məqsədinin, məzmununun, predmetinin, metodu və üsullarının tamamilə ləğv edilməsinin və hazırda respublikada geniş vüsət alan, «hər şey qərb üçün, hər şey qərbdəki kimi» yanlış şüarın arxasınca qaçaraq onun (iqtisadi təhlilin) tamamilə qərbdəki təhlil sistemi ilə əvəz olunması fikrini nəzərdə tutmamalıdır. Bu nə nəzəri və nədəki təcrübəvi cəhətdən qeyri mümkündür. Burada respublika iqtisadiyyatının yenidən qurulmasında, yeni mərhələyə keçirilməsində olduğu kimi inkarı-inkar qanununa

metafizik yanaşmanın tələblərindən irəli gələn bazisin tamamilə dağıdılıb, məhv edilib onun üzərində yeni, köhnəni əsassız surətdə tamamilə inkar edən üstqurumun yaradılması bir daha düzəldilməsi qeyri mümkün olan, ağır sosial-iqtisadi itkilərlə nəticələnən səhvə yol verilişi olardı.

Metafiziklərin nöqteyi-nəzərinə inkarı-inkar qanununa əsaslanıb respublika iqtisadiyyatında köhnədən nə varsa hansının son 10-12 ildə əsassız surətdə tamamilə ləğv edilməsi, yenisinin yaradılmasının qeyri müəyyən vaxta qoyulması ölkə iqtisadiyyatını kəskin böhranlı vəziyyətə gətirib çıxarmışdır. Bu qəbildən olan səhvlərə yol verməmək üçün burada əsas diqqət təhlilin obyektlərinin genişləndirilməsi, qüvvədə olan informasiya sisteminin çevikliyinin təmin edilməsi və bu günkü günün tələblərinə cavab verə bilən iqtisadi təhlilin vəzifələrinin, funksiyasının, metodunun, üsulları və növlərinin işlənilib hazırlanmasına və onun predmetinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməsidir.

Bu paraqrafda iqtisadi təhlilin predmeti üzərində dayanmaq, son on ildə (iqtisadi islahatlar dövründəki) bu sahədə irəli sürülmüş fikirləri şərh etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Həmin dövrdən əvvəlki fikirləri məlum səbəblərə görə (sovet dövrü nəzərdə tutulur) üzərində dayanmağı məqsədə uyğun hesab etmirik. Əlbətdə burada son on ildə irəli sürülmüş təhlilin predmetinə verilmiş təriflərə tənqidi yanaşılması deyil, yalnız həmin təriflərə bu güngü günün tələbləri nöqteyi-nəzərdən yanaşılmasını məqsədə uyğun hesab edirik.

Bir elm kimi iqtisadi təhlilin məzmunu obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv faktorların təsiri altında iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planın yerinə yetirilməsi, istehsal, iş və xidmətlərin və kommertiya fəaliyyətinin nəticələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin və onların təsir dərəcələrinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi, subyektin inkişaf tendensiyası və nisbətini açıqlamaqla, subyektdaxili istifadə

edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onların istifadəyə cəlb olunma imkanları üzrə tədbirlər planı hazırlamaqdan, daxili imkanlardan istifadə hesabına iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən, elmin, texnikanın, qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən, optimal idarəetmə qərarlarından istifadə etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

İqtisadi təhlilin predmeti onun məzmununun əhatə dairəsini müfəssəl şəkildə özündə əks etdirməlidir. Hər bir elmin özünə məxsus predmeti vardır. Predmet özünə məxsus metodlarla qarşısına qoyduğu məqsədi həyata keçirir. Tədqiqatın predmeti olmasa o, müstəqil elm və tədris fənni ola bilməz. Fəlsəfə bütün elmlərin, o cümlədən iqtisadi təhlilin predmeti dedikdə ancaq həmin elm vasitəsilə öyrənilən obyektiv həqiqətin bu və digər tərəfini, hissəsini nəzərdə tutur. Fəlsəfə özü isə elmi-fəlsəfi dünya görüşü olmaqla təbiətin, cəmiyyətin və insan təfəkkürünün ən ümumi inkişaf qanunlarını öyrənir. Bu və ya digər elmin predmeti onu spesifik xüsusiyyətlərinə görə başqa elmlərdən fərqləndirir. Məsələn, iqtisadi nəzəriyyə-maddi nemətlər istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi, istehlakı prosesində insanların iqtisadi münasibətlərini, bu münasibətlərin doğurduğu obyektiv qanunauyğunluqları, iqtisadi artımın amillərini və s., tibb elmləri-insanı, insan bədəninin üzvlərini, hissələrini, onların funksiyaları və qarşılıqlı əlaqələrini; mühasibat uçotu – istehsal prosesində müəssisənin, birliyin, idarənin, təşkilatın vəsaitlərinin vəziyyətini və istifadə olunmasının əks etdirilməsini; sahə iqtisad elmləri sahənin spesifik xüsusiyyətinə uyğun olaraq ümumi qanunların fəaliyyətini, ayrı-ayrı sahələrin istehsal münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini, məhsuldar qüvvələri, texnika və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar şəkildə öyrənir.

Ayrı-ayrı elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi təhlil elminin də özünə məxsus predmeti vardır. Lakin, iqtisadi təhlilin pred-

metinə verilən təriflər haqda hələ də iqtisadçı analitiklər arasında fikir ayrılığı vardır. İqtisadi təhlil predmetinə oktyabr inqilabından başlayaraq 1990-cı ilə qədər bir çox təriflər verilmişdir. Lakin, onların ümumilikdə hamısı və ayrı-ayrılıqda hər biri vahid ictimai mülkiyyət formasında sosializmin və kommunizmin siyasi mənafeələrinin təcrübəvi mühavizəsinə yönəldiyi üçün bu günkü-günlə ayaqlaşmaq, onun nəbzini tutmaq iqtidarında deyillər.

Bazar münasibətinə keçid şəraitinin nəbzini tuta bilən, əsasən XX əsrin sonuncu on illiyində iqtisadi təhlilin predmeti üzrə formalaşmış tərifləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Geniş təkrar istehsalı şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən plan, uçot hesabat və digər informasiya mənbələri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir.

2. İqtisadi təhlilin predmeti dedikdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində baş verən və iqtisadi informasiya sistemində əks olunan müəssisələrin təsərrüfat prosesləri, onların fəaliyyətinin sosial-iqtisadi effektivliyi və son nəticələri başa düşülür.

3. Plan, uçot, hesabat və digər informasiya mənbələrində öz əksini tapmış müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən təsərrüfat prosesləri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir.

4. İqtisadi təhlilin predmeti dedikdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində yaranan və iqtisadi informasiya sistemində əksini tapan müəssisələrin təsərrüfat prosesləri, onların sosial-iqtisadi səmərəliliyi və yekun maliyyə nəticələri başa düşülür.

Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, heç bir tərifin müsbət və mənfə cəhətlərini araşdırmaq fikrində deyilik. Hər bir tərifin özünə məxsus müsbət cəhətləri var və ona görə də hər bir

tədqiqatçı, müxtəssis və gələcəkdə bu sahənin mütəxəssisi olmaq arzusunda olan tələbə qeyd olunan təriflərin istədiyini seçə bilər və onun üzərində öz nəzəri və təcrübəvi tədqiqat işlərini qura bilər. Lakin burada hər bir tərifə müasirlik nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmalıdır.

Bizim fikrimizcə iqtisadi təhlilin predmetinə verilmiş qeyd olunan təriflərin ikincisində bu günkü-günün tələblərinə uyğun müəyyən dəyişikliklər aparmaqla qəbul etmək daha məqsədə uyğun olardı.

İqtisadi təhlil bütövlükdə cəmiyyət miqyasında həyata keçirilən proses və hadisələri, onların inkişaf istiqamətini, səmərəliliyini öyrənir. Elə buna görə də həmişə olduğu kimi və xüsusən bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi təhlil daha böyük ictimai, siyasi, sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən müstəqil elm sayılır və qeyd olunduğu kimi tətbiqi elmlər sırasına daxildir.

İqtisadi təhlil elmi bütün sahələrdə elmi və texniki ixtiraların, yeniliklərin istehsal, tədavül və bölgü proseslərində tətbiqinin faydalılığını qabaqcadan təyin etdiyi üçün digər tətbiqi elmlərdən fərqli olaraq bəşər cəmiyyətinin inkişafında əvəz olunmaz əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi təhlil məhz qeyd olunan xüsusiyyəti və əvəz olunmaz elmiliyini saxlamaq və daha da möhkəmləndirmək üçün bu günkü-günlə ayaqlaşmalıdır. Bu günkü-gün isə postsovet dövründə olduğu kimi təhlil işlərinə birinci istehsaldan, təchizatdan deyil tələbatdan başlanmasını və həmin tələbatla əsasən nə qədər və hansı ehtiyatlar hesabına məhsul istehsal olunmaqla nə qədər mənfəət əldə olunacağını müəyyən etməkdən başlanır. Deməli, təhlil işinə məhsula, iş və xidmətlərə tələbatın öyrənilməsindən başlanmalıdır. Yəni tələbatı öyrənən kommersiya fəaliyyətindən başlanmalıdır. Elə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələrində biri tamamilə bu məsələni əhatə edir. İqtisadi təhlilin maliyyə, müqayisəli, operativ, cari, perspektiv, funksional-dəyər, təsərrüfatdaxili və müəssisələrarası növləri

də kommersiya fəaliyyətinə özlərinin əsas tədqiqat obyektlərindən biri kimi yanaşır.

Dialektikaya əsaslanan iqtisadi təhlilin başlıca prinsipi proses və hadisələrin, təhlil və sinezin, deduksiya və induksiyanın vəhdətliyini tələb etdiyi üçün proses və hadisələrin ən mühüm həlqələrindən biri olan kommersiya fəaliyyətindən səfnəzər etmək düzgün olmazdı. Müasir şəraitdə ancaq kommersiya fəaliyyətini nəzərə almaqla proses və hadisələri, onların biri-birindən asılılığını, fəaliyyət prosesində yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqları, onlara təsir göstərən səbəbləri və bu səbəblərin təsir dərəcəsini dəqiq öyrənmək və subyektin fəaliyyətinə tam qiymət vermək mümkündür.

Bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu bütün ölkələrin (bu münasibətlərin başlanğıc, inkişaf və yetkin formalarından asılı olmayaraq) həyatı təcrübələri göstərir ki, subyektin bütün təsərrüfat fəaliyyəti və onun maliyyə nəticələri hər şeydən əvvəl kommersiya hesabının prinsiplərinə nə dərəcədə əməl olunmasından asılıdır. Bir çox mənbələrdən məlum olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dünyada satış problemlərinin kəskinləşməsi kommersiya və az bir vaxt içərisində marketinqin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Marketinq məhsul, iş və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması prosesini idarədən sahibkarlıq fəaliyyətidir. Deməli, marketinqin özünə də bir təsərrüfatçılıq metodu kimi baxılır. Ayrılıqda götürülmüş təsərrüfatçılıq metodu kimi marketinqlə kommersiya hesabı arasında əsas fərqləndirici cəhət fəaliyyətin istinad nöqtəsidir. Bu istinad nöqtəsinə marketinq tələbdən, kommersiya isə təklifdən yanaşır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin həyatı təcrübəsi göstərir ki, məhz bu aspekt bazar mexanizmindən optimal səviyyədə və maksimum səmərəli istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Respublikanın iqtisadiyyatı hazırda elə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, artıq inzibati amirlik şəraitində oldu-

ğu kimi bütün imkanların, ehtiyatların və gücün əsasən planların yerinə yetirilməsinə (başlıca olaraq ambar üçün məhsul istehsalına) deyil, bazara xidmətə yönəldilir. İstehsalın, yerinə yetirilmiş işin, xidmətin nəticəsini artıq bazar təyin edir. Ona görə də kommersiya hesabı öz mahiyyəti və əhatə dairəsi baxımından iqtisadi münasibətlər sisteminin doğurduğu kateqoriyadır və əslində hər bir subyektin bazar fəaliyyətini əks etdirir.

Kommersiya hesabının metodoloji bazası dialektikaya əsaslanmaqla, onun əsas prinsiplərinin səbəb-nəticə əlaqəliliyi, qarşılıqlı əsaslandırma, əlaqə müəyyənliyi, maddimaraq prinsipini və s. özündə əks etdirir. Determinlik və funksional asılılıq-sırf metodoloji aspektdə kommersiya hesabı və onun prinsiplərindən istifadənin daxili məzmununu əks etdirir. İctimai həyatın bütün sferalarının sıx determinoloji bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı bu problemə sistemli və kompleks şəkildə yanaşılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində hər bir məsələyə sistemli və kompleks şəkildə yanaşma zəruriyyətə çevrilir.

Məlum olduğu kimi, sistemlilik dedikdə ölçülərdən və fəaliyyət xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, mikrosəviyyə subyektlərinin bazar davranışının və ümumiyyətlə təsərrüfatçılıq mexanizminin bir tam kimi təhlil və tədqiq edilməsi metodologiyası başa düşülür.

Eyni zamanda məlum olduğu kimi komplekslik sistemli təhlilin mühüm ünsürlərindən biridir. Sistemlilik və kompleksliyin metodoloji birliyi ictimai həyatın əsas sferaları-iqtisadi, siyasi, ekoloji və s. arasında mövcud olan dialektik vəhdətdən qaynaqlanır ki, bu da onun bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mühüm nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Klassiklər tərəfindən artıq sübut edilmişdir ki, real məzmunlu makrosabitlik mikrosəviyyə subyektləri arasında fərmanlaşan münasibətlər sisteminin özünəməxsus xüsusiyyət-

lərindən funksional asılılıqlardır. Elə buna görə də bazar iqtisadiyyatı və ona keçid dövründə mikrosubyektlərin təsərrüfatçılıq metodunun real gerçəkliklə uzlaşması obyektiv zərurət kimi meydana çıxır ki, bütün bunlarda kommersiya hesabının iqtisadi təhlilin ən vacib obyektı olmasına dəlalət edir.

Kommersiya hesabı maddi marağı, qənaət rejimini, idarəetmə səviyyəsini, rentabelliliyi, əmək məhsuldarlığını yüksəltməkdə mühüm rol oynamaqla, müxtəlif mülkiyyət formalarında olan subyektlərlə dövlət mülkiyyətində olanların əlaqələrini möhkəmləndirir, qanun dairəsində onların vergiödəmə məsuliyyətini artırır, ehtiyatlardan itsifadənin səmərəliliyini yüksəltməklə subyektlərin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə şərait yaratmaqla iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsinə çevrilir.

İqtisadi təhlilin bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vəzifələrində, funksiyalarında, prinsiplərində, metodlarında, üsullarında və növlərində özünə əhəmiyyətli və əvəz olunmaz yer tutan bir iqtisadi kateqoriya, bir mühüm təsərrüfatçılıq metodu olan kommersiya hesabının yuxarıda qeyd olunan cəhətlərini nəzərə alaraq bu fənnin predmetində öz əksini tapmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Beləliklə, iqtisadi təhlilin predmeti dedikdə-obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən yaranan, iqtisadi informasiya sistemində öz əksini tapan hər bir subyektin təsərrüfat prosesləri və kommersiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi, son maliyyə nəticələri başa düşülməlidir.

1.5. İqtisadi təhlilin vəzifələri

İqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr onun predmetinin məzmunundan, əhatə dairəsindən irəli gəlir. İqtisadi təhlil bütövlükdə cəmiyyət miqyasında həyata keçirilən proses

və hadisələri, onların inkişaf itmişliyini, səmərəliliyini öyrənir. Buna görə də həmişə olduğu kimi və xüsusən bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi təhlil böyük ictimai, siyasi, sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən müstəqil elm sayılır və qeyd olunduğu kimi tətbiqi elmlər sırasına daxildir.

İqtisadi təhlil elmi bütün sahələrdə elmi və texniki ixtiraların, yeniliklərin istehsal, tədavül və bölgü proseslərində tətbiqinin faydalılığını qabaqcadan təyin etdiyi üçün digər tətbiqi elmlərdən fərqli olaraq bəşər cəmiyyətinin inkişafında əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr onun mahiyyətindən, məzmunundan, prinsiplərindən, funksiyalarından və predmetindən irəli gəlir. İqtisadçı alimlər arasında təhlilin predmeti, prinsipləri və funksiyalarının sayı və məzmunu mübahisəli olduğu kimi onun qarşısında duran vəzifələrin sayı, ardıcılığı və məzmunu haqda da tam fikir birliyi yoxdur. Lakin buna baxmayaraq zamanın tələbinə görə cəmiyyətə, ölkəyə, millətə mənsubluğundan asılı olmayaraq hər bir müəllifin müddəaları elmi obyektivlik xatirinə qəbul edilməli, elmi hörmətlə yanaşılmalı və elmi varislik obyektiv qiymətləndirilməlidir. D.Rikardo bu barədə yazırdı «Daha artıq vicdanla elmə, elmi mübahisəyə yanaşılmalı. Qələbədən çox həqiqətə səy göstərilməlidir». Görkəmli mütəfəkkir Lessinq bu fikiri daha səlis və şirin tərzdə ifadə edərək demişdir. «Mübahisə edin, yanılın, səhvə yol verin, amma Allah xatirinə düşünülmüş mühakimə yürüdün». Elə bu baxımdan həqiqət nəminə müəyyən iqtisadçıların iqtisadi təhlilin qarşısında altı vəzifənin dayandığı fikrini bəyənir və əsaslı redaktə işləri aparmaqla onların aşağıdakı ardıcılıqla şərh edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Birinci vəzifə hazırlanma prosesində biznes-planın və normativlərin elmi-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Bu hal birinci növbədə təsərrüfat fəaliyyətinin hər tərəfli retrospektiv (keçmiş dövrü özündə tam əks etdirən)

təhlilinin həyata keçirilməsi ilə mümkündür. Belə ki, bir neçə illik materialların (informasiyaların) istifadə edilməsi təsərrüfatın inkişafının müəyyən iqtisadi qanunauyğunluğunu aşkar etməyə imkan verir. Sonra subyektin təsərrüfat fəaliyyətinə keçmişdə əsaslı təsir göstərmiş və gələcəkdə də müəyyən təsir göstərə biləcək əsas amillər müəyyən edilir. Bu halda planlaşdırılan dövrün əvvəli hesab olunan cari ilin (dövrün) təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə daha xüsusi diqqət yetirilir.

Retrospektiv təhlilin nəticələri cari müşahidələrlə əlaqələndirilərək ümumiləşdirilmiş şəkildə biznes-planın göstəricilərinin hesablanması istifadə edilir. Retrospektiv və cari təhlil plan göstəricilərinin hazırlanmasına imkan verən perspektiv təhlillə yekunlaşır. Bu zaman bütün hallarda istehsal-maliyyə nəticələrinin, ölkənin və dünyanın qabaqçıl müəssisələrinin sosial-iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin müəyyən edilməsində təhlilin müqayisə üsulundan istifadə edilməklə biznes-plan hərtərəfli zəruri hesablamalarla əsaslandırılır.

Biznes-planın tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi səviyyəsinə nəzarət funksiyasını bir sıra elmlər icra edir. Məsələn, mühasibat uçotu və statistika biznes-planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini təyin edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili isə bu işi davam etdirir. İqtisadi təhlil özünün müqayisə üsulundan istifadə etməklə təkcə biznes-planın artıqlanması ilə və ya kəsirlə yerinə yetirilməsini deyil, başqa sözlə desək, kənarlaşmanı təyin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda kənarlaşmaların səbəblərini öyrənir, ona təsir göstərən amilləri müəyyən edir, həmçinin onların təsir dərəcəsini öyrənir. Deməli, iqtisadi təhlil biznes-planın, sifarişlərin və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət funksiyasını axıra çatdırır.

İkinci vəzifə – biznes-planın, tapşırıqların, sifarişlərin, öhdəliklərin obyektivliyi və optimallığını təyin etməkdən ibarətdir. Mühasibat uçotu və hesabatlarının məlumatları əsasında biznes-planın, dövlət tapşırıqlarının, öhdəliklərin, sifa-

rişlərin və eyni zamanda istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin, quruluşunun fəaliyyətdə olan normativlərə uyğunluğu obyektiv surətdə hərtərəfli öyrənilir. Misal üçün, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində təhlil prosesində əsas növ məhsul və məmulatların həcmnin, assortimentinin, keyfiyyətinin istehsal proqramına uyğunluğu, istehsalın və satışın, mal göndərmə üzrə müqavilələrin yerinə yetirilmə ahəngdarlığı; nəqliyyatda – yük dövriyyəsi; rabitədə – yerinə yetirilmiş xidmətlərin sayı; ticarətdə – topdansaş və pərakəndə mal dövriyyəsinə, əmtəə balans elementlərinin nisbətinə, əhaliyə istehlak malları satışı üzrə xidmətin keyfiyyəti mühüm tədqiqat obyektinə hesab olunurlar. Qeyd olunan məsələlər həyata keçirilmədiyi şəraitdə ayrı-ayrı subyektlərin (müəssisələrin, birliklərin, assosiasiyaların, kollektivlərin və s.) işinə obyektiv qiymət vermək mümkün olmur. Odur ki, iqtisadi təhlil biznes-planın yerinə yetirilməsini təhlil etməklə yanaşı, onların obyektivliyi və optimallığını da öyrənməlidir.

Üçüncü vəzifə – əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Misal üçün, sənaye müəssisələri və birliklərində bu məqsədlə – əmək əşyaları və əmək vasitələrindən (binalar, qurğular, texnoloji avadanlıqlar, instrumentlər, xammal və materiallar), işçi qüvvəsindən (işçilərin sayı və ixtisas tərkibi, əsas köməkçi, xidmət edici, idarəedici işçi heyəti, əmək məhsuldarlığı və s.), ümumi şəkildə götürülmüş maliyyə ehtiyatlarından (xüsusi, cəlb edilmiş, əsas və dövriyyə) istifadənin iqtisadi səmərəliliyi xüsusi olaraq tədqiq edilir. Aqrar bölmədə və sənayenin meşə və dağ-mədən bölmələrində torpaq, material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin təhlili təbiətin mühafizənin tələblərinə uyğun olaraq təbii sərvətlərdən istifadənin təhlili ilə əlaqələndirilir.

Məlum olduğu kimi, istehsal və istehlakın miqyasları artdıqca subyektlərin sərəncamında olan əsas və dövriyyə

fondlarından, əmək, maliyyə, torpaq, su, enerji və sair ehtiyatlardan məqsəduyğun istifadə olunmasına ehtiyac da artır. Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində həmin istehsal ehtiyatlarından daha qənaətlə istifadə olunmasına nəzarət iqtisadi təhlilin bu vəzifəsini bir daha zəruriyyətə çevirir.

Dördüncü vəzifə – kommersiya hesabının həyata keçirilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi və yekun maliyyə nəticəsinin (onun tam və natamam formalarında) qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Subyektin bütün təsərrüfat fəaliyyəti və onun maliyyə nəticələri hər şeydən əvvəl kommersiya hesabının prinsiplərinə nə dərəcədə əməl olunmasından asılıdır. Məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dünyada satış problemlərinin kəskinləşməsi kommersiya hesabının təsərrüfatçılıq metodu kimi meydana çıxmasına və çox qısa zaman kəsiyində marketinqin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu vəzifənin mahiyyəti iqtisadi təhlilin predmetinə tam uyğun gəldiyi üçün bu fəsilin **1.4.** paragrafında əsasən şərh olunduğuna baxmayaraq oxucuların işini mürəkkəbləşdirməmək üçün yol verdiyimiz müəyyən dərəcədə təkrar qəbahət hesab edilməlidir.

Ayrılıqda götürülmüş təsərrüfatçılıq metodu kimi marketinqlə kommersiya hesabı arasında əsas fərqləndirici cəhət fəaliyyətin istinad nöqtəsidir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, marketinq tələbdən, kommersiya isə təklifdən çıxış edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin həyatı təcrübəsi göstərir ki, məhz bu aspekt müasir bazar mexanizmindən optimal və maksimum səmərəli istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Respublikanın iqtisadiyyatı hazırda elə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, artıq inzibati amirlik şəraitində olduğu kimi bütün imkanların, ehtiyatların və gücün əsasən planların yerinə yetirilməsinə (başlıca olaraq anbar üçün məhsul istehsalına) deyil, bazara xidmətə yönəldilir. İstehsalın, yerinə yetirilmiş işin və xidmətin nəticəsini artıq bazar təyin edir.

Ona görə də kommersiya hesabı öz mahiyyəti və əhatə dairəsi baxımından iqtisadi münasibətlər sisteminin doğurduğu kateqoriyadır və əslində hər bir subyektin bazar fəaliyyətini əks etdirir.

Kommersiya hesabının metodoloji bazası dialektikaya əsaslanmaqla, onun əsas prinsiplərinin – səbəb-nəticə əlaqəliyi, qarşılıqlı əsaslandırma, əlaqə müəyyənliyi, maddi maraq və s. özündə ehtiva edir. Dəterminlik və funksional asılılıq – sırf metodoloji aspektdə kommersiya hesabı və onun prinsiplərindən istifadə prosesinin daxili məntiqini şərtləndirir. İctimai həyatın bütün sferalarının sıx determinoloji bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı araşdırılan problemə yanaşmada sistemlilik və kompleksliliyin ön plana çıxarılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində göstərilən aspektlərin əhəmiyyəti isə daha da yüksəlir.

Sistemlilik – ölçülərdən və fəaliyyət xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, mikrosəviyyə subyektlərinin bazar davranışının və ümumiyyətlə, təsərrüfatçılıq mexanizminin bir tam kimi təhlil və tədqiq edilməsi deməkdir.

Altsistem-sistem-metasistem yönü tədqiqat, eyni zamanda, onun ayrı-ayrı komponentlərinin öyrənilməsi və araşdırılmasını da özündə əks etdirir ki, bu da kommersiya hesabının əhatə genişliyinə (mikrosəviyyə çərçivəsindən çıxmaq şərti ilə) dəlalət edir.

Komplekslik – sistemli təhlilin mühüm ünsürlərindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Sistemlilik və kompleksliliyin metodoloji birliyi ictimai həyatın əsas sferaları – iqtisadi, siyasi, ekoloji və s. arasında mövcud olan dialektik vəhdətdən qaynaqlanır ki, bunun da ələlxüsüs keçid dövrü ərzində mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıdığı şübhəsizdir.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, real məzmunlu makrosabitlik mikrosəviyyə subyektləri arasında formalaşan münasibətlər sisteminin spesifikasiyasından funksional asılılıqdadır. Əgər belədirsə, deməli bazar iqtisadiyyatı və ona keçid

dövründə mikrosubyektlərin təsərrüfatçılıq metodunun real gerçəkliklə uzlaşması obyektiv zərurət kimi meydana çıxır ki, bütün bunlar da, kommersiya hesabından istifadənin qaçılmaz labüdlük keyfiyyətində ortaya qoyur.

Kommersiya hesabı maddi marağı, qənaət rejimini, idarəetmə səviyyəsini, rentabelliği, əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə, müxtəlif mülkiyyət formalarında olan subyektlərlə dövlət mülkiyyətində olanların əlaqələrini möhkəmləndirir. Qanun dairəsində onların vergidəmə məsuliyyətini artırır, ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini yüksəltməklə subyektlərin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə şərait yaratmaqla iqtisadi təhlilin bu vəzifəsini zəruriyyətə çevirir.

Beşinci vəzifə – istehsal prosesinin bütün mərhələlərində daxili imkan və ehtiyatların aşkar edilərək istifadəyə cəlb olunma yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. İqtisadi təhlil təbiiqi elm olduğu üçün ancaq real xeyir verdikdə özünü tam şəkildə doğrulda bilir. İqtisadi təhlilin real sərfəliliyi digər məsələlərlə bərabər istehsal prosesinin bütün mərhələlərində istifadə edilməmiş imkan və ehtiyatların aşkar edilməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, istehsalın inkişaf tempinin yüksəldilməsi ehtiyat və imkanların nə dərəcədə istifadəyə cəlb edilməsindən, qənaət rejiminə riayət edilməsi səviyyəsindən və s. asılıdır. İqtisadi təhlilin aparılması prosesində müəyyən olunmuş istifadə edilməmiş ehtiyat və imkanlar hərtərəfli hesablamalarla əsaslandırılmalıdır.

Altıncı vəzifə – idarəetmə qərarlarının optimallığının yoxlanmasından və əsaslandırılmasından ibarətdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mərhələlərində əldə olunan bütün nailiyyətlər digər məsələlərlə bərabər rəhbər işçilərdən və idarəetmə qərarlarının məqsədəuyğunluğu və vaxtlı-vaxtında həyata keçirilmə səviyyəsindən asılıdır. Düzgün idarəetmə qərarlarının çıxarılması, onun nə dərəcədə məqsədyönlü və səmərəli olmasının müəyyən edilməsi ancaq qabaqcadan elmi cəhətdən aparılmış təhlildən asılıdır. Ona görə də əvvəlcədən

idarəetmə qərarlarının məqsəduyğunluğunun, optimallığının və səmərəliliyinin müəyyən edilməsi iqtisadi təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Əlbəttə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr heç də ancaq yuxarıda qeyd olunanlar deyildir. Təsərrüfat situasiyalarının çoxcəhətliliyi və çoxvariantlılığı iqtisadi təhlilin qarşısında müstəqil xarakterli çoxsaylı vəzifələr qoyur. Müasir bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkənin qarşısında duran iqtisadi strategiyadan asılı olaraq iqtisadi təhlilin vəzifələri dəyişə və daha da genişlənə bilər. Hələlik tələblərin qeyd olunan vəzifələri mənimsəməsi daha məqsəduyğundur.

1.6. İqtisadi təhlilin digər elmlərlə əlaqəsi

İqtisadi təhlilin metodoloji əsaslarını iqtisadi nəzəriyyə elmi təşkil edir. Əsas iqtisadi qanunları, spesifik iqtisadi qanunların tələblərini bilmədən iqtisadi təhlil aparmaq, təhlilin nəticələrini dürüst müəyyən etmək mümkün deyildir.

İqtisadi təhlil yolu ilə ölkənin xalq təsərrüfatında, xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində, ayrı-ayrı müəssisə, birlik, idarə və təşkilatlarda baş verən bütün proses və hadisələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli surətdə, bir-birindən asılı vəziyyətdə daim hərəkətdə və inkişafda öyrənilir ki, bu da materialist dialektikanın əsasını təşkil edir. Deməli, iqtisadi təhlil materialist dialektika ilə əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir.

İqtisadi təhlildə müəyyən informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bu informasiyaların çox hissəsi mühasibat uçotu və hesabatlarda öz əksini tapır. Deməli, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili mühasibat uçotu ilə əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir.

Müəssisələrin, idarə və təşkilatların idarə edilməsində operativ təhlil (iqtisadi təhlilin əsas növü) həlledici rol oynayır. Operativ təhlil üçün tələb olunan informasiyalar ope-

rativ uçotun köməyi ilə əldə edilir. Deməli, iqtisadi təhlil operativ uçotla əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların işini xarakterizə edən mühüm iqtisadi göstəricilər statistik hesabatlarda verilir. Bu hesabatlar iqtisadi təhlilin köməyi ilə öyrənilir, təhlil edilir. Deməli, iqtisadi təhlil statistika elmi ilə də qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Planlı təsərrüfat şəraitində biznes-planların obyektivliyi, optimallığı, plan göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi iqtisadi təhlilin köməyi ilə təyin edilir.

İqtisadi təhlil elmi cəhətdən əsaslandırılmış planlaşmanın, tənzimləmənin və idarəetmənin tərkib hissələrindən biridir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində bəzi iqtisadçıların fikirləşdiyi kimi həmin elmlərin rolu və əhəmiyyəti heç də azalmır, əksinə yüksəlir, istehsalın inkişafına və nəticələrinə təsiri daha da genişlənir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində hər bir müəssisə yüksək səylə elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planını hazırlamalıdır ki, həmin planın səviyyəsinə bu və digər amilin təsir dərəcəsi iqtisadi təhlilin köməyi ilə müəyyən edilir. Həmin fikirləri tənzimləmə və idarəetməyə də aid etmək olar. Ona görə də iqtisadi təhlillə planlaşma, tənzimlənmə və idarəetmə elmləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə keçid dövrünün tələblərinə uyğun olaraq daha da möhkəmlənir.

İnsan cəmiyyəti gələcəyin qayğısına qalmadan yaşaya bilməz. Müasir cəmiyyət üzvləri daim gələcək nəslin qayğısına qalmalıdır. Bütün bunlar ancaq düzgün proqnozlaşdırma yolu ilə həll edilir. Cəmiyyətin inkişafının proqnozlaşdırılması perspektiv planlaşdırma yolu ilə həll edilir. düzgün proqnozlaşdırma və perspektiv planlaşdırma qabaqcadan ətraflı təhlil edilir və sonra qəbul edilir. Elə buna görə də iqtisadi təhlil proqnozlaşdırma və perspektiv planlaşdırma elmləri ilə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir. Qeyd olunanlardan əlavə iqtisadi təhlil əsas fondlardan və istehsal güclərində

istifadə səviyyəsinin öyrənilməsində də mühüm rol oynayır. Əsas fondlardan və istehsal güclərindən nə dərəcədə istifadə olunmasını təhlil etmək üçün ayrı-ayrı maşın və mexanizmlərin texniki vəziyyətini, istismar şəraitini və qaydalarını, texniki istismar göstəricilərini bilmək lazımdır. Bütün bunlar müxtəlif sahə-texniki elmlərin köməyi ilə öyrənilir. Texniki elmləri yaxşı bilmədən bu və ya digər müəssisədə texniki vəsaitlərdən nə dərəcədə istifadə olunmasını, texniki istismar qaydalarının gözlənilməsini təhlil etmək mümkün olmur. Deməli, iqtisadi təhlil texniki elmlərlə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Müasir şəraitdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində əmək resurslarına xüsusən ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan tələbat, mövcud əmək resurslarının işlə təminatı və onlardan daha da səmərəli istifadə edilməsi üçün qarşıya qoyulan tələblər daim artır.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi, elektrikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması artdıqca əməyin düzgün təşkilinə, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə və bundan istifadə olunmasına olan tələbat da artır. Əmək resurslarından istifadə dərəcəsi iqtisadi təhlilin köməyi ilə öyrənilir. Deməli, iqtisadi təhlil əməyin təşkili, əməyin iqtisadiyyatı, əmək gigiyenası elmləri ilə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində əməyin istehsalın, texnoloji proseslərin təşkili iqtisadiyyatı və planlaşdırılmasının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bu xarakterik xüsusiyyətləri bilmədən bu və ya digər sahənin, müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətini ətraflı və dürüst öyrənmək mümkün olmur. Deməli, iqtisadi təhlil ayrı-ayrı sahələrin (kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat, tikinti və s.) iqtisadiyyatı, şəkili və planlaşdırılması elmləri ilə də qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kommertiya hesabı prinsiplərinin yerinə yetirilməsi, istehsal məsrəfləri və

məhsul çıxımının dəqiq normalaşdırılmasını və normaların gözlənilməsinə nəzarətin təşkilini tələb edir. Bu və ya digər sahədə norma və normativlərin obyektivliyi, optimallığının gözlənilməsi şəraiti norma və normativlərdən kənarlaşmalar, bunların səbəbləri iqtisadi təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Deməli, iqtisadi təhlil müxtəlif normalaşdırma elmləri ilə də qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

İstehsalın inkişaf tempinin daim artırılması zəruriliyi və idarəetmənin mürəkkəbləşdiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlilin dərinləşdirilməsi və təhlilin nəticələrinin düzgün hesablanması çoxlu miqdarda və mürəkkəb hesablamaların aparılmasını tələb edir. Bu hesablamalar riyazi üsulların, EHM-nın köməyi ilə həll edilir. Deməli iqtisadi təhlil riyaziyyat, riyazi proqramlaşdırma, elektron hesablama maşınları, iqtisadi məlumatların mexaniki üsulla işlənilməsi və digər elmlərlə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

1.7. İqtisadi təhlil – audit

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində günü-gündən vüsət alan, iqtisadçıların dilinin leksikonuna çevrilən audit sovsotet məkanında tamamilə istifadə olunmayan, keçmiş ittifaqın demək olar ki, əksər iqtisadçılarına məlum olmayan bir iqtisadi termin idi. Nəzəri kökləri, dərinlikləri, təsərrüfat kateqoriyalarının əlaqələrini nəzərə almadan demək olar ki, sovet dövründə istehsal, bölgü, tədavü və istehlak prosesləri vahid əldə birləşdirildiyi üçün pratiki cəhətdən auditə bir o qədər də ehtiyac yox idi.

Bizə belə gəlir ki, auditə xüsusi mülkiyyətin, sahibkarlığın, bazar iqtisadiyyatının «məhsulu» kimi və onlarla əlaqədar elmi biliklərin bir sahəsi kimi baxılması məqsədə uyğun olardı.

Əsasən XX əsrin sonuncu onilliyində bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar ölkəmizdə audit yeni bir elmi bilik və

praktiki fəaliyyət kimi təzahür etməyə başlamışdır. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində son illərdə nəşr edilmiş bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda auditin mahiyyətinə, yoxlama, təftiş və ya təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili kimi baxılır. Dünya ölkələrində nəşr edilmiş iqtisadi ədəbiyyatlarda isə bu məsələ bir azda konkretləşdirilir və dəqiqləşdirilərək haqlı olaraq qeyd edilir ki, audit dedikdə kompleks iqtisadi təhlil başa düşülməlidir.

Çox təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə hələ bu günə qədər auditin mühasibat uçotuna, iqtisadi təhlilə və ya təftişə aid olması, onların hansına daha yaxınlığı, müstəqilliyi haqda fikir birliyi yoxdur.

Audit fəaliyyəti – auditorun və audit firmasının fəaliyyətidir. İdarəetmə, maliyyə və vergi hesabat məlumatlarının düzgünlüyünə nəzarətin təminatıdır. Auditor latın sözüdür – qulaq asan, şagird, davamçı, eşidən mənasını daşıyır, subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini yoxlayan şəxsdir. Auditor-mahiyyətinə, sənədlərin yoxlanmasına, yoxlananlarla qarşılıqlı münabətinə, gəldiyi nəticəyə və s. görə təftişdən fərqlənir. Audit məvhumu təftişçi və nəzarətçi məvhumundan qat-qat genişdir.

Audit nəinki maliyyə göstəricilərinin düzgünlüyünü yoxlamaqla kifayətlənir, eyni zamanda mənfəətin artırılması üçün məsariflərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə təkliflər paketi hazırlayır. Audit biznesin özünəməxsus ekspertizasıdır. Audit üzrə məşhur amerikan iqtisadçısı Dc. Robertsonun fikrincə audit – planlaşdırılmış tədbirin riskinin azaldılması, yumşaldılmasına yönəldilən tədbirdir, maliyyə hesabatlarından istifadə edənlərin məlumat risklərinin səviyyəsini minimuma endirməyə imkan verir.

Audit məhkəmə – mühasibat ekspertizasında fərqlənir, audit heç kimdən asılı olmayan yoxlama olduğu halda, məhkəmə – mühasibat ekspertizası məhkəmə orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Məhkəmə – mühasibat ekspertizası

hər hansı bir cinayət işini mühasibat uçotunun məlumatları əsasında ekspert yolu ilə hüquqi qaydada sübuta yetirir. Audit cinayət və arbitrajlıq işinin olduğu və olmadığı hallarda da fəaliyyət göstərir. Məhkəmə – mühasibat ekspertizası isə cinayət və arbitraj işi olmadan həyata keçirilə bilməz.

Auditin iqtisadi təhlilə nisbətən mühasibat uçotuna daha yaxın olması fikirini irəli sürən iqtisadçılarda razılaşmaq olmaz. Məlum olduğu kimi, mühasibat uçotu – istehsal prosesində müəssisənin, birliyin, idarənin, təşkilatın vəsaitlərinin vəziyyətini və istifadə olunmasını sənədlərdə əks etdirməklə məşğuldur. Audit dedikdə isə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanması və bu barədə rəyin ifadə edilməsi başa düşülür. Auditin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə hesabının etibarlı və düzgün olduğunun yəqin edilməsi, eləcə də müəssisə tərəfindən təsərrüfat hüququna dair müəyyən qanunlara və normalara, vergi qanunvericiliyinə necə riayət olunduğuna nəzarət etməkdir. Göründüyü kimi audit mühasibat uçotunun qeydə aldığı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin əməliyyatlarını onların düzgünlüyünü yoxlayır və məqsədinə uyğun nəticə çıxardır. Deməli, mühasibat uçotu (mühasib) əməliyyatları mühasibat hesablarında sağ əli ilə yazıb sol əli ilə yoxlaya («əgər o solaxay deyilsə») bilməz. Ancaq bir həyatı həqiqətdir ki, audit xidməti ilə mühasibat uçotunu yaxşı hətdə belə mühasiblərdəndə yaxşı bilənlər məşğul olmalıdırlar. Elə buna görə də audit fəaliyyətində çalışanların böyük əksəriyyətini iqtisadçı-mühasiblərin və ya mühasib-iqtisadçıların maliyyəçilərin təşkil etməsi daha məqsədə uyğun olardı.

Qeyd olunduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının formalaşmaqda olduğu inkişaf etmiş qərb ölkələrinin əksər iqtisadçıları audit dedikdə kompleks iqtisadi təhlili başa düşürlər. Bu fikiri Ы.М.Иткинин «Проблемы становления аудита» (М.Финансы и статистика, 1992), М.И. Баканов, А.Д. Шереметин Теория экономического анализа» (М. Финансы и статистика, 1996, 1998, 2000), Е.А.Стоянов, Е.С. Стояновanın

Аудит, Экспертная диагностика» (М. Финансы и статистика, 1992), Дж. Робертсон Краткое руководство по стандартам и нормам аудита» (М. Финансы и статистика ЮНИТИ. 1992), Ю.А. Данилевский Аудит промышленных акционерных обществ (М. Финансы и статистика, 1995) və s. kimi məşhur iqtisadçılar adları çəkilən əsərlərində və həmin – əsərlərdə istinad etdikləri bir çox müəlliflər də təsdiq edirlər.

Ümumiyyətlə bir çox alimlər iqtisadçı-tədqiqatçıları müayinəçi həkimlərlə müqayisə edib eyniləşdirirlər, daha doğrusu həyata keçirdikləri funksiyalara görə bərabər tutulurlar. Həqiqətdə müayinəçi – həkimlərə müraciət edənlərin narahatlığının bir çox hallarda xəstənin özünün orqanizminin hansı üzvü tərəfindən başlandığını və bu təzadın səbəblərini başa düşmədiyi halda öz ixtisasının sahibi olan müayinəçi (yaxşı həkim) birinci baxışdan hadisənin səbəblərini, başlanma mənbəyini dəqiq müəyyən edə bilir.

İqtisadçı – tədqiqatçı bütün cəmiyyətin, ayrı-ayrılıqda götürülmüş bir dövlətin, ölkənin, mənsubiyyət xüsusiyyətindən asılı olmayaraq hər bir təsərrüfatın, müəssisənin, idarənin, təşkilatın nailiyyətlərinin, çatışmamzlıqlarının və ehtiyatlarının səbəblərini, mənbələrini subyektləri idarə edənlərdən soruşmadan onlardan daha yaxşı bilir və subyektlərin hər biri üzrə əməli təkliflər və tövsiyələr hazırlayır.

Ölkənin inkişaf tempi çox yüksək və iqtisadi vəziyyəti yaxşı olduqda da iqtisadçı-tədqiqatçılar narahatlıq keçirir. İnkişaf tempinin (o çox yüksək olduqda da, aşağı və ya olmadığı kimi bir çox mənfi hallarla nəticələnir, bu məsələ xüsusi bir tədqiqat mövzusu olduğu üçün burada onun üzərində dayanmaq məqsədə uyğun olmazdı), əhalinin yaşayış səviyyəsinə mənfi təsir göstərmədən tənzimlənməsi və ölkənin, əhalinin iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planının hazırlanması üzərində düşünür.

Ölkənin inkişaf tempi aşağı və əhalinin iqtisadi vəziyyəti pis olduqda iqtisadçı-tədqiqatçılar daha çox narahatlıq keçir.

rirlər. Ölkənin inkişaf tempinin yüksəldilməsi və əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması yollarının axtarılmasına gərgin əmək sərf edərək kompleks təkliflər planı hazırlamaqla məşğul olurlar (əlbətdə onlarla məsləhətləşdirildiyi və onların təklifləri nəzərə alındığı şəraitdə). Bununlada cəmiyyəti, ölkəni, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir təsərrüfat subyektinin böhranlı vəziyyətdən çıxarır və həyatın inkişaf relsi üzərinə yönəldirlər. Əlbətdə burada söhbət öz ixtisasının sahibi olan, yüksək nəzəri biliyə, həyatı təcrübəyə malik, cəmiyyətin, ölkənin, xalqın işini öz şəxsi işindən üstün tutan iqtisadçı-tədqiqatçılardan gedir. Ümumiyyətlə həqiqi mənada iqtisadçılar həyatda gördükləri hər bir şeyi dərk etməyi və onun haqqında mülahizələr yürütməyi bacarmalıdırlar.

Göründüyü kimi, iqtisadçı-tədqiqatçılar müayinəçi həkimlər kimi tək-tək fərdiləri deyil bütün cəmiyyəti müayinə edir və onun nasazlıqlarını aradan qaldırmağa çalışırlar. Bununla biz həkimlərin rolunu və cəmiyyətdəki yerini qətiyyənlə aşağı salmaq fikrində deyilik. İnsanın sağlamlığı dünyada heç bir şeylə əvəz oluna bilməyən, alınıb-satılmayan, qiymətsiz, heç bir «vara-dövlətə» dəyişilməyən ilahi qüvvənin onlara bəxş etdiyi nemətdir. Həmin nemətin sağlamlığı keçiyində dayananlar isə həkimlərdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarla tanışlıqda məlum olur ki, daxili inkişaf istiqamətinə və daxili tələbata uyğun olaraq auditin yayıldığı ölkələrdə ona müxtəlif mənalara verilir. Məsələn, İngiltərədə audit dedikdə müstəqil (heç bir yuxarı təşkilatdan asılı olmayan) yoxlama və müəssisənin maliyyə hesabatı haqqında anlayış-məlumat başa düşülür. Bu halda audit kompaniyası ilə dövlət müəssisələrinin və yerli orqanların auditləri arasındakı fərq nəzərə alınmır.

ABŞ-da audit dedikdə – iqtisadi fəaliyyət və hadisələr haqqında sistemli şəkildə məlumatların düzgün qiymətləndirilməsi başa düşülür. Bunlar məhsul istehsalı və satışı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər haqqında mühasibat uçotunun, tə-

sərrüfat obyektlərinin mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü, həqiqəti əks etdirməkdən ibarətdir. Amerika mütəxəssislərinin fikrincə audit-iqtisadi obyektin fəaliyyəti və yerləşməsi haqda məlumatın toplanması və qiymətləndirilməsidir. Audit heç bir təşkilatdan asılı olmayan hazırlıqlı mütəxəssis tərəfindən həyata keçirilir, o müəyyən olunmuş meyarə əsasən işin keyfiyyəti haqda rəy verir. Deməli, audit dedikə müstəqil yoxlama və müəssisənin maliyyə hesabatı haqda fikir söylənməsi başa düşülür. Auditin əsas məqsədi kompaniya və firmaların maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü və qanuniliyini müəyyən etməklə, kompaniya və verginin müəyyən olunmuş qanunlarına, təsərrüfatın hüquqi normalarına riayət olunduğunu müəyyən etməkdən ibarətdir.

Audit sərbəst məşğuliyyət növü kimi Avropanın aksioner kompaniyalarında dörd əsr bundan əvvəl meydana gəlməyə başlamışdır. Bu aksionerlərin, kreditorların və vergi xidmətçilərinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə düzgün qiymət verə bilən, heç kimdən asılı olmayan, müstəqil ixtisas sahibi – üçüncü tərəfə ehtiyacın yaranmasından irəli gəlmişdir.

Müxtəlif ölkələrdə auditin hüquqi təminatı müxtəlif olmuşdur. Məsələn, İngiltərədə auditin məcburiliyi haqda qanun 1862-ci, Fransada 1967-ci, ABŞ-da 1937-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Hazırda demək olar ki, dünyanın bütün bazar iqtisadiyyatına keçməyə başlayan ölkələrində özünün hüquqi və təşkilati infrastrukturunu olan içtimai audit institutları fəaliyyət göstərir. Dünya təcrübəsində audit bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsidir və çox müxtəlif, mürəkkəb təşkilati formalara malikdir.

Rusiyada «audit» məvhumu I Pyoturun dövründə meydana gəlib və «qulaqasan» mənasını daşıyıb. Audit institutu hərbi hissədə yaradılıb, əmlak mübahisələri ilə əlaqədar olan işlərin araşdırılması ilə məşğul olub. Auditin təşkili və o adı alanların imtahandan keçirilməsi üçün 1888, 1907-1912 və

1929-1930-cu illərdə say göstərilmişdirsə də müəyyən bir nəticəyə gəlinməmişdir.

Auditləri inqilabdan əvvəlki Rusiyada mühasiblərə qoşqu (притѣцны) adlandırırdılar. Lakin təftişçilərin həmişə mövcud olmasına baxmayaraq, auditlər həmin müddətdə geniş xalq kütləsi tərəfindən tanınmadı. Bu xüsusən Qoqolun «Müfəttiş» əsərində təsvir olunduğu kimi rus xalqının tarixən müfəttişlərə itaətindən, hər şeyə qadir bir qüvvə hesab etmələrindən irəli gəlirdi. Lakin, rivizorla audit arasında böyük fərq vardır. Rivizor rəisin gözü-qulağı adlanır, o təftişin ona haq ödəyən rəisin göstərişi ilə vertikal (şaqli, dik) şəkildə apardığı halda, audit tamamilə başqa sxem üzrə işləyir. Auditor yoxlamaları qarizontal (üfüqi xətt, göründüyü kimi, imkan, şərait, bilik dairəsində) şəkildə aparır.

Respublikamızda audit xidməti və müvafiq infrastruktur son dövrlərdə inkişaf etməyə başlanmışdır. Auditin ilk dalğası 80-ci illərin axırlarında müşahidə edilirdi. Həmin illərdə keçmiş sovet qanunvericiliyi əsasında müştərək müəssisələrdə audit fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturlar yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Lakin, auditin qanunvericilik bazası 1994-cü il sentyabrın 16-da Respublika Milli Məclisinin 883 sayılı qərarına əsasən «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindi (müəllif həmin qanunu hazırlayanlardan biridir). Daha sonra bir sıra başqa qanunvericilik sənədləri qəbul edildi. Bununlada audit öz funksiyasını (yəni – müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanması və bu barədə rəyin ifadə edilməsi) yerinə yetirməyə başladı.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 1994-cü ilin sentyabrın 19-a «Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası haqqında» əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının xalq təsərrüfatının bütün sahələrində auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas orqan funksiyaları hə-

valə edilmişdir. 1995-ci il noyabrın 1-dək respublikada fəaliyyət göstərən auditorlar və audit təşkilatları auditorlar palatasında qeydiyyatdan keçmişlər. Auditorlar palatasına fəaliyyətin bütün növünü lisenziyalaşdırmaq vəzifələri də həvalə edilmişdir. Lakin, qeyd olunan təşkilatı irəliləyişlərə baxmayaraq respublikada audit xidməti və onun infrastrukturları hələlik tam formalaşmayıb və demək olar ki, əsasnamədə nəzərdə tutulduğu səviyyədə bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərdən tam fəaliyyət göstərə bilmir. Ona görə də auditorlar palatası hələlik öz işini məsləhətverici orqan (firma) formasında qursa (əlbətdə öz mövcud səlahiyyətlərini saxlamaq şərtlə) daha məqsədə uyğun olardı. Bununla da onlar öz müştəri və sifarişçilərinə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulmasına yaxından köməklik göstərə bilərlər. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köməyi nəticədə mühasibat uçotunun düzgünlüyünün yoxlanmasına tələbatı azaldacaqdır ki, bu da həmi mühasibat işçilərinin, ümumilikdə audit aparılan subyektin və həm də auditorların vaxtına və vəsaitlərinə qənaətlə nəticələnəcəkdir.

Audit yoxlamalarının aparılmasının asanlaşdırılması və sadələşdirilməsi işində mühüm vasitələrdən biri uçotun aparılması və hesabatların tərtibinin vahid formada həyata keçirilməsidir. Uçot və hesabatın eyniliyi bütün mülkiyyət formalarına mənsub olan subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasında (auditində) iqtisadi təhlilin bütün üsulları və növlərindən istifadə edilməsinə gekniş imkan yaradır. Elə buna görə də auditor həm yüksək ixtisaslı mühasib və həm də təhlilçi olmalıdır. Mühasib kimi uçotun düzgünlüyünü müəyyən etməli, təhlilçi kimi nailiyyətlərin daha da yüksəldilməsi, nöqsan və çatışmazlıqların müəyyən edilərək aradan qaldırılması, ehtiyat və imkanların səfərbər edilməsi haqqında əsaslandırılmış təkliflər hazırlamalıdır.

Audit xidmətinin ən mühüm vəzifələrindən biri biznes-planın əsaslılığını, obyektivliyini və optimallığını yoxlamaqdan ibarətdir. Biznes-plansız heç bir subyekt təsərrüfat maliyyə fəaliyyətini həyata keçirə bilməz.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin ardıcıl olaraq gəlirlə təmin edilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət qarşısında öz öhdəliklərini tam yerinə yetirməsi üçün vergi intizamının gözlənilməsi tələbləri maliyyə intizamının yeni bir istiqamətinin – vergi auditinin meydana çıxmasını zəruriyyətə çevirir. Vergi auditinin mahiyyətinə – iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunması funksiyası (elementi) və vergi qanunvericiliyinin icra edilməsi üzrə xüsusi fəaliyyət kimi baxılmalıdır.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin bu istiqamətlərinin vacibliyi vergi auditinin mahiyyətini yalnız qanunçuluğun gözlənilməsi ilə məhdudlaşdırmağa əsas vermir, çünki bu halda onun fəal iqtisadi təsir imkanları çox məhdud bir şəkil alır. Vergi orqanları öz fəaliyyətlərində passiv müşahidəçi rolunu oynaya bilməzlər. Ona görə ki, vergi audit prosesinde, adətən, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin miqdar göstəriciləri ilə yanaşı, həm də bu fəaliyyətin qanunauyğunluğu, məqsədyönlülüüyü, keyfiyyəti və həcmi, iqtisadiyyatın vergi potensialının artırılmasının əsas istinad nöqtəsi kimi tədiyyəçinin maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir.

Qeyd olunduğu kimi, auditin yekun məqsədi subyektlərin maliyyə vəziyyətini, maliyyə sabitliyini və maliyyə göstəricilərini təhlil etməkdən ibarətdir. Subyektlərin bütün istehsal-kommersiya fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyini iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülmüş aşağıdakı əmsallarla müəyyən etmək olar:

- xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi əmsalı, bu əmsal cəmi cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi vəsaitlərin məbləğinə bölünməklə müəyyən edilir;

– uzunmüddətli cəlb olunmuş vəsaitlərin əmsalı, bu əmsal uzunmüddətli kreditlərin və cəlb edilmiş vəsaitlərin xüsusi vəsaitlərə bölünüb üzərinə uzunmüddətli cəlb olunmuş vəsaitləri gəlməklə tapılır;

– xüsusi vəsaitin dövretmə əmsalı, bu əmsal xüsusi dövriyyə vəsaitlərini xüsusi vəsaitlərin mənbənin cəminə bölünməklə müəyyən edilir;

– amortizasiya yığımı əmsalı – amortizasiya yığımı məbləğinin amortizasiya olunmuş əmlakın ilk dəyərinə olan nisbətidir;

– əsas və material dövriyyə vəsaitlərinin dəyərinin real əmsalı – onların dəyərinin müəssisənin əmlakına bölünməsi yolu ilə tapılır;

– əsas vəsaitlərin real dəyəri əmsalı – aşınma çıxılmaqla əsas vəsaitlərin dəyərinin əmlakın xalis dəyərinə olan nisbətidir;

– ödəmə hazırlığı əmsalı – birinci dərəcəli ödəmə hazırlığı vəsaitinin dəyərinin birinci təcili ödəmə öhdəliyinə olan nisbətidir.

Qeyd olunan əmsalların səviyyəsi biznes-planın müvəfəqiyyətlə yerinə yetirilməsindən və bütün kommersiya fəaliyyətinin bacarıqla həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu məsələlərin öyrənilməsində audit iqtisadi təhlillə birgə aparıldıqda daha müsbət nəticələr verir.

Kommersiya banklarının, müəssisə, idarə və təşkilatların sifarişi ilə audit firmaları onlarda vaxtaşırı yoxlamalar aparır, onların ödəmə qabiliyyətləri, maliyyə sabitlikləri, iqtisadi səmərəliliyi və rentabelliyi hər tərəfli təhlil edilir, balans maddələrinin və maliyyə hesabatının reallığına qiymət verilir. Audit firmasının subyektin ödəməqabiliyyəti haqda rəyi olmadıqda heç bir bank onunla kredit-kommersiya əlaqələrinə girməz.

Audit firmasının balansın likvidliyini təhlil etməsi də onun əsas vəzifələrindəndir. Bu hal subyekt müflisləşdikdə,

iflasa uğrama həddinə çatdıqda həyata keçirilir. Bu halda audit firması subyektin balansını və əmlak qalığını təhlil edərək onun –aksiyonda satılması və ya istifadə üçün banga verilməsi haqda təkliflər verir.

Hazırda respublikamızda auditorların – ali maliyyə nəzarət orqanları, vergi müfəttişliyi, təsərrüfatdaxili və müstəqil audit formaları fəaliyyət göstərir. Auditorların hər dörd forması (tipi) özünə məxsus funksiyaları iqtisadi təhlilin bütün üsulları, növləri və tədqiqat metodlarını tətbiq etməklə həyata keçirir.

II FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN METODU, XÜSUSİ ÜSULLARI VƏ QAYDALARI

2.1. İqtisadi təhlilin metodu

Bu mövzunun öyrənilməsində tələbələr iqtisadi təhlilin metod və üsullarını dərindən mənimsəməlidirlər. Onların köməyi ilə təsərrüfat fəaliyyətinə obyektiv qiymət verilir, iqtisadi göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, onların istehsalın nəticələrinə təsir dərəcəsi, kənarlaşmanın səbəbləri müəyyən edilir.

Hər bir elmin metodu olduğu kimi iqtisadi təhlil elminin də özünəməxsus metodu və üsulları vardır. İqtisadi təhlilin metodunun başlıca xarakterik xüsusiyyəti təhlilin predmetinin, onun obyektlərinin öyrənilməsi üsullarının məcmuu ilə xarakterizə olunur. Bütün elmlərdə olduğu kimi iqtisadi təhlil elminin də əsas metodu dialektik materialist metoddur. Geniş mənada götürüldükdə metod sözünün hərfi mənası dedikdə təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslərə yanaşma üsulları başa düşülür. Maddi həyatın inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi dialektik metod vasitəsilə həyata keçirilir. Deməli, dialektik materialist metodu təbiəti və ictimai elmləri dərk etməyin vahid metodudur. Bu metod baş vermiş proses və hadisələri daim inkişafda, biri-birindən asılı vəziyyətdə və qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənilməsi deməkdir. Həyatı təcrübələr göstərir ki, müəssisə, idarə və təşkilatlarda, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində baş verən proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları və onların nəticələri materialist-dialektik metoda istinad edilərək tədqiq edildikdə onları tam və düzgün öyrənmək mümkün olur.

Dialektikaya əsaslanan iqtisadi təhlilin başlıca prinsipi proses və hadisələrin, təhlil və sintezin, deduksiya və induksiyanın vəhdətliyi şəraitində öyrənilməsinə tələb edir. Ancaq bu halda proses və hadisələri, onların biri-birindən asılılığını, fəaliyyət prosesində yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqları, onlara təsir göstərən səbəbləri və bu səbəblərin təsir dərəcəsini dəqiq öyrənmək mümkündür.

Müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində heç bir proses, hadisə, təsərrüfat əməliyyatları, başqa proses, hadisə və əməliyyatlardan ayrıca fəaliyyət göstərmir. Buna görə də bütün proses və hadisələri biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə, biri-birindən asılı vəziyyətdə və daim inkişafda öyrənmək lazım gəlir. Məsələn, sənaye müəssisələrində istehsal prosesi xammal və materiallarla təchiz olunmasından, təchizatın ahəngdarlığından, materialların keyfiyyətindən, komplektliyindən, maşın və avadanlıqlarla təchiz olunmasından, onların məhsuldarlığı və iş rejimindən, maşın sisteminin komplektliyindən, istehsal texnologiyasından, işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasından, işçilərin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, iş yerinin düzgün hazırlanmasından, əməyin təşkili səviyyəsindən və s. amillərdən asılıdır.

Buna görə də bütün proses və hadisələr, əməliyyatlar, göstəricilər bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə, bir-birindən asılı vəziyyətdə təhlil edilən şəraitdə düzgün nəticə çıxarmaq mümkün olur. Lakin ayrı-ayrı hadisə, proses və göstəriciləri dəqiq öyrənməklə, onlardan hər biri üzrə düzgün və ayrılıqda nəticə çıxarmaqla kifayətlənmək olmaz. Təhlil zamanı bütün proses, hadisə, göstərici, əməliyyat və s. üzrə tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirmək və ümumi nəticə çıxarmaq lazım gəlir. Bu halda tədqiqatın induksiya üsulundan istifadə olunur. Bəzən də proses və hadisələrin öyrənilməsinə dialektik nöqteyi-nəzərcə yanaşdıqda deduksiya tədqiqat üsulundan da istifadə edilir. Bu halda əvvəlcə proses və hadisə, göstərici və iqtisadi kateqoriya bütövlükdə öyrənilir, ümumi

nəticə çıxarılır və sonra onları daha dəqiq öyrənmək üçün hissəvi (induksiya) tədqiqat üsuluna keçilir. Deməli, təhlil və sintez, deduksiya və induksiya tədqiqat üsulları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə tədqiq edilir. Deməli, bu üsullar bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, ticarət, rabitə və s. müəssisə, idarə və təşkilatlarında həyata keçirilən proses və hadisələr bir-birilə sıx bağlı olduğuna görə onların öyrənilməsi üçün bir-birilə sıx bağlı olan təhlil və sintez, deduksiya və induksiya üsullarından istifadə edilir. Deyilənlərdən aydın olur ki, iqtisadi təhlil işində bu və ya digər proseslərin, hadisələrin, göstəricilərin dəyişmə səbəblərini, onlara təsir göstərən amilləri və sairəni ayrıca ətrafdan təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmək, öyrənmək heç bir müsbət nəticə vermədiyi üçün bütün elmlərdə olduğu kimi iqtisadi təhlil elminin də əsas metodu dialektik materialist metodudur.

İqtisadi təhlilin metodu dedikdə, müəssisələrin (birliklərin), idarə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini öyrənmək nöqteyi-nəzərdən ona yanaşmaq üsulları başa düşülməlidir. Belə ki, bütün elmlərin metodunun dialektik materialist metodu olduğuna baxmayaraq hər bir elm özünəməxsus cəhətlərinə görə həmin metoda yanaşma xüsusiyyətlərinə malikdir.

Təsərrüfat proseslərinin yaranması və inkişafının öyrənilməsində iqtisadi təhlilin metoduna dialektik yanaşma zamanı onun xarakterik xüsusiyyətlərinə ciddi diqqət yetirilməlidir. İqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətlərinə:

- təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli əks etdirən göstəricilər sistemindən istifadəni;
- həmin göstəricilərin dəyişmə səbəblərinin öyrənilməsi;
- sosial-iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə həmin göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsini aid etmək olar. Misal üçün,

yeni texnikanın istehsala tətbiqi nəticəsində istehsal məsrəfləri artır. Lakin yeni texnikanın tətbiqi zamanı məhsul istehsalının həcmi xeyli yüksəlir. Yəni məhsul istehsalının artım tempi istehsal məsrəflərinin artım tempini üstələyir. Bununla da əmək məhsuldarlığı yüksəlir, əmək haqqına qənaət olunur, nəticədə məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür. Deməli bu və ya digər iqtisadi hadisələrin nəticəyə təsir dərəcəsini düzgün qiymətləndirmək üçün onların başqa iqtisadi hadisələrlə qarşılıqlı əlaqələri mütləq və dəqiq öyrənilməlidir. Beliklə, dialektik metoddan istifadə hər bir proses, hər bir iqtisadi hadisənin əlaqəli, kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməsini tələb etdiyi üçün təhlil obyektinə sistemli yanaşılmalıdır.

İqtisadi təhlilin metodunun ən mühüm elementləri onun üsullarıdır. Onlar aşağıdakı məsələləri özündə birləşdirir:

- toplanmış informasiyanın ilkin işlənməsi (yoxlanması, qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi);
- tədqiq olunan obyektin inkişaf vəziyyətinin və qanunauyğunluqlarını öyrənməyi;
- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsini;
- iqtisadi səmərəliliyi yüksəldə bilən isifadə edilməmiş mövcud və perspektiv ehtiyat və imkanların hesablanması;
- aparılmış təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və obyektin fəaliyyətinə kompleks qiymətin verilməsini;
- sosial-iqtisadi inkişaf planlarının və idarəetmə qərarlarının əsaslılığının müəyyən edilməsini və s.

2.2. İqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətləri və üsullarının təsnifatı

Qeyd olunduğu kimi, təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin metodu dedikdə, müəssisə və birliklərin təsərrüfat-maliyyə və kommersiya fəaliyyətini öyrənmək nöqtəyi-nəzərdən ona ya-

naşmaq üsulları başa düşülməlidir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərini hər tərəfli xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstəricilərin dəyişməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və bunların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığın təyin edilməsindən ibarətdir.

Uçot, hesabat və digər informasiya mənbələrində verilən faktiki göstəriciləri plan göstəriciləri ilə, keçmiş illərin müvafiq və normativ göstəriciləri ilə müqayisə etməklə kənarlaşmaların və bu kənarlaşmalara təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin öyrənilməsi iqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir.

Biznes-plandan, norma və normativlərdən, keçmiş illərin faktiki göstəricilərindən kənarlaşmalara təsir göstərən obyektiv və subyektiv səbəblərin öyrənilməsi, müəssisənin əsas iqtisadi göstəricilərinə müsbət və ya mənfi təsir edən amillərin təsnifatının müəyyən edilməsi də iqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun üçüncü xarakterik xüsusiyyəti subyektlərdə biznes-planın yerinə yetirilməsi prosesində əldə edilən iqtisadi göstəricilərin zaman və məkan etibarı ilə öyrənilməsidir (ay, rüb, il, beşillik, müddət və sex, bölmə, briqada və s.).

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun dördüncü və daha çox nəzəri cəlb edən xarakterik xüsusiyyəti müəssisə və birliklərin iqtisadiyyatı, təşkili, işçi qüvvəsi ilə təmin olunması, texnika ilə silahlanması, istehsalın texnoloji xüsusiyyətinin və sairənin müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə təsirini kompleks şəkildə öyrənməkdən və gələcəkdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlər proqramı hazırlamaqdan ibarətdir.

Hesabat ilində subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri, bir qayda olaraq keçmiş

illərin müvafiq göstəriciləri ilə, eyni zamanda, istehsal istiqaməti eyni olan və eyni şəraitdə işləyən qabaqcıl müəssisələrin müvafiq iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə etməklə onun fəaliyyətinə ümumi qiymət verilir. Belə müəssisələrin işini xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müqayisəli təhlili onların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindəki nailiyyətlərin və ya çatışmamazlıqların öyrənilməsi, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi iqtisadi təhlilin metodunun əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin ardıcılığı və aramsız aparılması onun metodunun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Buna görə də müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili bir qayda olaraq aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə tanışlıq;
2. Məhsul istehsalı və satışının təhlili;
3. Müəssisənin əmək ehtiyatları, əmək vəsaiti və əmək əşyaları ilə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlili;
4. Müəssisənin maddi-texniki-təchizatının təhlili;
5. Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilərin, habelə istehsal əmək, material, yanacaq, elektrik enerjisi və digər məsrəflərin təhlili; məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının ümumiləşdirilməsi;
6. Maliyyə nəticələrinin – mənfəət və zərərlərin, mənfəətin bölüşdürülməsi və ondan istifadə edilməsinin, rentabelliyyənin təhlili;
7. İqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və bu fondlardan istifadənin təhlili;
8. Maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin və maliyyə sabitliyinin təhlili.

Beləliklə, subyektlərin təsərrüfat-maliyyə-kommersiya fəaliyyəti prosesində daxili ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi, biznes-planların, sifarişlərin, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və onunla əlaqədar maliyyə nəticələrinin obyektivcəsinə

qiymətləndirmək məqsədi ilə onların təsərrüfat fəaliyyətinin tam, hərtərəfli, qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənilməsi üsullarının məcmusu təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin metodunu təşkil edir.

Cəmiyyət miqyasında küllü miqdarda müxtəlif elmi sahələrə məxsus tədqiqat işləri aparılır. Ayrı-ayrı elmlərin (iqtisadi nəzəriyyə, maliyyə, kredit, tarix, kimya, mühasibat uçotu və s.) predmeti və obyektləri müxtəlif olduğuna görə təkcə dialektik tədqiqat metodununun köməyi ilə proses və hadisələri, amilləri, göstəriciləri, iqtisadi kateqoriyaları və s. ətraflı öyrənmək mümkün deyildir. Buna görə də hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat üsulları vardır. Bu üsulların köməyi ilə təhlilin predmeti və obyekti daha geniş öyrənilir.

İqtisadi təhlil iqtisadi nəzəriyyə, mühasibat uçotu, təftiş və nəzarət, audit, statistika, maliyyə və kredit və digər elmlərdə əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərdiyinə görə iqtisadi təhlil işlərində də həmin elmlərə xas olan tədqiqat üsullarından istifadə olunur. Buna görə də iqtisadi təhlil işlərində başqa elmlərə məxsus olan tədqiqat üsullarının hərtərəfli öyrənilməsi vacib şərtlərdən biridir.

İqtisadi təhlil işlərində ən çox istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır:

1. Müqayisə üsulu;
2. Orta kəmiyyətlər üsulu;
3. Nisbi kəmiyyətlər üsulu;
4. İndeks üsulu;
5. Zəncirvari yerdəyişmə üsulu;
6. Qruplaşdırma üsulu;
7. Balans əlaqələndirmə üsulu;
8. İqtisadi-riyazi üsullar.

İqtisadi təhlildə bir çox müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Həmin üsulları iki cür qruplaşdırmaq olar: birincisi əənəvi üsullar; ikincisi iqtisadi-riyazi üsullar. Əənəvi üsullara – müqayisə (qrafik, balans, orta və nisbi kəmiyyətlər, analitik

qruplaşma), determinləşmiş amilli təhlil (zəncirvari yerdəyişmə, indeks metodu, mütləq fərq, nisbi fərq, integral, mütənasib bölgü) və s. aiddir.

İqtisadi-riyazi üsullara – adi riyazi metod, riyazi analizin klassik metodu, riyazi proqramlaşdırma metodu, iqtisadi kibernetika, evristik metod və s. Aiddir.

Konkret iqtisadi proses və hadisələrin tədqiqində bu üsulların hansının və necə tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

2.3. Müqayisə üsulu

Bu üsul iqtisadi təhlildə proses və hadisələrin tədqiqinin əksər pillələrində tətbiq edilir. Ənənəvi üsul olan müqayisəli təhlilin mahiyyətini nəzərdən keçirək. Müqayisə dərkətmənin elmi metodudur. Onu həyata keçirmək üçün qeyri-məlum (öyrənilən) hadisə, predmet, proses artıq məlum olan əvvəlcə öyrənilmişlərlə tutuşdurulur. Müqayisə yolu ilə ümumi və spesifik iqtisadi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları öyrənilir, təsərrüfat fəaliyyətinin əsasən aşağıdakı situasiyaları müqayisə edilir:

- biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün plan və faktiki göstəricilər;
- iqtisadi proseslərin inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək üçün cari ilin faktiki göstəricilərini ötən ilin faktiki göstəriciləri ilə;
- məsariflərə qənaəti və ehtiyatlara qənaət edə biləcək texnologiyanı tətbiq etmək məqsədilə faktiki göstəriciləri normativ göstəriciləri ilə;
- təhlil aparılan müəssisələrin göstəricilərini qabaqcıl müəssisələrin göstəriciləri ilə;
- təhlili aparılan müəssisənin göstəricilərini iqtisadi-riyazi model ilə;

– ən optimal variantı müəyyən etmək üçün idarəetmə qərarlarının müxtəlif variantları ilə.

Müqayisə üsulu çox qədim tarixə malik, ən geniş yayılmış, nəinki iqtisadiyyat elmində, hətta belə bir çox elmi sahələrdə istifadə olunan bir üsuldur. Lakin müqayisə üsulundan istifadə olunan zaman bir sıra şərtlərə əməl olunmalıdır. Həmin şərtlərə əməl olunmadıqda heç bir düzgün nəticə əldə etmək mümkün deyildir. Həmin şərtlərə əsasən aşağıdakılar aiddir:

– həcm, dəyər, keyfiyyət, quruluş göstəricilərinin eyniliyi;

– müqayisə üçün hesablanan göstəricilərin əhatə dairəsi və əhatə etdiyi vaxtın, müddətin eyniliyi;

– müqayisə edilən obyektlərin istehsal istiqamətinin, iqtisadi, texniki, təbii, iqlim və s. şəraitinin nəzərə alınması;

– müəyyən olunan göstəricilərin və onların tərkibinin hesablanmasında eyni metodikadan istifadə edilməsi.

Məlum olduğu kimi istehsala məsrəflərin aşağı salınmasında məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmnin səviyyəsi mühüm rol oynayır. İstehsalın, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmnin nəzərdə tutulmuş səviyyədə az olması hər şeydən əvvəl ümumistehsal və ümum-təsərrüfat, texnikanın saxlanması məsariflər hesabına məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlir.

İstehsala faktiki məsariflərlə planlaşdırılmış məsariflərin müqayisəsi zamanı müəyyən edilmiş kənarlaşmanın səviyyəsinə məhsul vahidinin maya dəyərinin dəyişməsi ilə bərabər istehsal edilmiş məhsulun həcmi də əsaslı təsir göstərir. Burada göstəriciləri müqayisəyə gələn şəkllə salmaq üçün həcm amilinin nəticəyə təsirini aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün məsariflərin plan məbləğini faktiki istehsal olunmuş məhsulun həcminə görə hesablayıb faktiki məsariflərin məbləği ilə müqayisə etmək lazımdır. Təcrübədə ümumi məhsulun dəyərinin qiymətləndirilməsində də belə bir vəziyyət ya-

ranır. Məlum olduğu kimi ümumi məhsulun dəyəri üç qiymətlə – müqayisəli qiymət, plan qiyməti və hesabat ilinin faktiki qiyməti ilə qiymətləndirilə bilər. Ümumi məhsulun dəyəri göstəricisini müxtəlif dövrlər və subyektlər üzrə müqayisə edərkən müqayisə olunanların hamısında yuxarıda göstərilən qiymətlərin birindən (daha yaxşı olar ki, müqayisəli qiymətdən, əgər o köhnə-yeniləşdirilməmiş olarsa, plan qiymətindən) istifadə olunmalıdır. Bununla qiymət amilinin ümumi məhsulun dəyərində təsirini aradan qaldırmaq olar.

Keyfiyyətin ümumi məhsulun dəyərində təsirini aradan qaldırmaq üçün məhsulun bazis keyfiyyəti (standart keyfiyyəti) əsas götürülməlidir. Belə hallara əsasən aqrar bölmədə rast gəlinir. Belə ki, südçülükdə ümumi məhsulun dəyəri südün yağlılıq dərəcəsindən, ətçilikdə – heyvanların orta köklülük səviyyəsindən, baramaçılıqda – baramanın sortundan və s. asılı olur. Standart keyfiyyəti tətbiq etməklə faktiki istehsal olunmuş məhsulun dəyərini xeyli artırmaq (faktiki istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyəti standartdan yüksəkdirsə) və yaxud da azaltmaq olar.

Həyati təcrübədən məlum olduğu kimi subyektlərin faktiki istehsal etdikləri məhsulun quruluşu əksəriyyət hallarda planda nəzərdə tutulan quruluşda olmur. Belə olduğu halda plan və faktiki göstəricilər müqayisə edilə bilməz. Quruluş dəyişikliyi ümumi məhsulun həcmində (dəyərində) təsirini aradan qaldırmaq üçün ümumi məhsulun həm plan və həm də faktiki həcmi eyni tərkibdə, eyni quruluşda müəyyən etmək lazımdır.

Müqayisə üçün müxtəlif dövrlərin məlumatlarından istifadə edildiyi zaman nəticədə müəyyən uyğunsuzluqlar yaranarsa, göstəricilərin birinin digəri ilə əvəz olunması yolu ilə düzəliş aparmaq olar.

Müqayisə üsulunun köməyi ilə öyrənilən göstəriciləri seçən zaman onları müqayisə etməyin mümkünlüyünü təyin etmək lazımdır. Müqayisəyə gəlməyən göstəricilərdən istifa-

də etmək lazım gəldikdə isə əvvəlcə hesablamalar aparmaq yolu ilə onları müqayisəyə gələn formaya salmaq lazımdır. Yəni tədqiqat üçün istifadə olunan bütün biznes-plan, cari uçot, hesabat və normativ göstəricilərini əvvəlcə müqayisəyə gələn şəkllə salmaq və sonra müqayisə etmək lazımdır. Misal üçün, ümumi məhsulun maya dəyəri göstəricilərini təhlil etmək üçün faktiki istehsal edilmiş məhsullar biznes-plan maya dəyəri ilə hesablanılır. Sonra ümumi məhsulun faktiki maya dəyərini biznes-plan maya dəyəri ilə müqayisə etməklə maya dəyəri üzrə biznes-plandan kənarlaşma müəyyən edilir.

Məlumdur ki, aqrar bölmənin təsərrüfatlarında mühasibat balansının aktivində əks etdirilən cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, toxum, basdırma materialları, yemlər, neft məhsulları, ehtiyat – hissələri, təmir materialları, bitməmiş istehsal qalığı, ambarlardakı hazır məhsullar və s. dövriyyə vəsaitlərinin həm normativ və həm də faktiki məbləği göstərilir. Təhlil zamanı dövriyyə vəsaitinin hər bir növü üzrə faktiki məbləği müvafiq normativ ilə müqayisə etməklə faktiki ehtiyatın təsdiq edilmiş normativdən çox və ya az olmasını düzgün müəyyən etmək olmaz. Çünki həmin dövriyyə vəsaitləri üzrə ilin axırına normativ qalıqlar, yəni normativlər planda nəzərdə tutulmuş maya dəyəri ilə hesablanılır, hesabat üzrə faktiki qalıqlar isə faktiki maya dəyəri ilə əks etdirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində isə demək olar ki, heç vaxt faktiki maya dəyəri plan maya dəyərində uyğun gəlmir. Ona görə də faktiki və normativ məlumatlar müqayisəyə gələn göstəricilər hesab oluna bilməz. Onları müqayisəyə gələn şəkllə salmaq üçün hesabtda əks etdirilən dövriyyə vəsaitinin faktiki qalığını biznes-planda nəzərdə tutulmuş plan maya dəyəri ilə qiymətləndirdikdən sonra müqayisə etmək lazımdır. Bunu misalla izah edək. Fərz edək ki, 1/1-tarixə balansda toxum maddəsi üzrə ilin axırına normativ 30200 min manat nəzərdə tutulmuşdur. Faktiki isə 45860 min manatdır. Deməli, normativdən kənarlaşma 45860-

30200=+15600 min manat təşkil edir. Bu məlumatla əsasən təsərrüfatda 15600 min manat məbləğində normativdən artıq toxum ehtiyatı yığıldığını göstərmək olmaz. Həmin təsərrüfatda bir sentner toxumun plan maya dəyəri 3,60 min manat, faktiki maya dəyəri isə 5 min manatdır. İlin axırında natural ifadədə toxum ehtiyatı 9172 sentner olmuşdur. Bu halda faktiki toxum ehtiyatının plan maya dəyəri $9172 \times 3,60 = 33857$ min manat təşkil edir. Deməli, toxum maddəsi üzrə istehsal ehtiyatı normativdə nəzərdə tutulduğu 15560 min manat yox, $33857 - 30200 = 3657$ min manat olmuşdur.

Müqayisəyə gəlməyən göstəriciləri müqayisəyə gələn şəklə salmaq üçün müəyyən hallarda mütləq kəmiyyətlər əvəzinə orta və nisbi kəmiyyətlərdən istifadə edilir. Belə ki, onlara təhkim olunmuş torpaq sahəsi nəzərə alınmadan müxtəlif təsərrüfatların istehsal olunmuş ümumi məhsulunun həcmi, əsas vəsaitlərin dəyəri, mənfəətin miqdarı və s. göstəricilər üzrə mütləq kəmiyyətlərin müqayisə olunması müsbət nəticə verə bilməz. Bu halda mütləq göstəricinin əvəzində nisbi göstərici olan hər hektar və ya 100 hektar kənd təsərrüfatına yararlı sahəyə görə ümumi məhsul istehsalı, həmin sahəyə düşən əsas fond və ya mənfəət göstəricilərindən istifadə etməklə vəziyyətdən çıxmaq olar.

Müqayisəyə gəlməyən göstəricilərin müqayisəyə gələn şəklə salınmasında istifadə olunan göstəricilərin hansı metod üzrə hazırlandığının müəyyən edilməsi mühüm məsələdir. Hər hansı bir göstəricinin müəyyən olunmasında tətbiq olunan metodika düzgün olmazsa, müqayisənin nəticəsi də nə nəzəri, nə də ki praktiki cəhətdən düzgün ola bilməz. Məsələn, üçün, fond verimi əsas fndların ilin əvvəlinə və ya axırına, onun aktiv hissəsinə və ya istehsal təyinatlı əsas fondların cəminə görə hesablanarsa, tamamilə həqiqəti əks etdirməyən müxtəlif nəticələr əldə etmək olar. Onların heç biri isə həqiqəti aşkar etmir. Buna görə də fondverimi müəyyən edilərkən

istehsal təyinatı əsas fondların orta illik dəyərindən istifadə edilməlidir.

Məlum olduğu kimi bu və ya digər iqtisadi göstəricinin səviyyəsinə istehsal istiqaməti, iqtisadi vəziyyət, istehsalın mexanikləşdirmə səviyyəsi, ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, təbii, iqlim və s. əsaslı təsir göstərməklə yanaşı onların nəzərə alınmadan müqayisəsi heç bir müsbət nəticə verə bilməz. Ona görə də iqtisadi göstəriciləri müqayisə olunan təsərrüfatların, müəssisələrin istehsal istiqamətlərinin, mexanikləşmə səviyyəsinin, təbii iqtisadi, iqlim və s. şəraitlərinin təqribən eyni olmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müqayisə üsulundan istifadə etməklə müəssisədə biznes-planın yerinə yetirilməsini təhlil edək.

Fərz edək ki, müəssisədə ümumi məhsul istehsalı üzrə biznes-plan tapşırığı 8600 mln manat məbləğində təsdiq ediləndi halda faktiki 9300 mln manat məbləğində məhsul istehsal edilmişdir. Bu halda müqayisə üsulunun köməyi ilə müəyyən olunur ki, ümumi məhsul istehsalı planı 700 min manat (9300-8600) və ya $9,24\% \left(\frac{8600 \times 100}{9300} - 100 \right)$ artıqlaması

ilə yerinə yetirilmişdir.

Müqayisə üsulunun köməyi ilə faktiki məlumatları biznes-plan məlumatları ilə müqayisə edərək plandan kənarlaşmalrı hesabalamaqla kifayətlənmək olmaz. Təhlil aparılan müəssisənin hesabatında verilən cari ilin göstəricilərini keçən ilin və yaxud əvvəlki illərin müvafiq iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə edərək onların dinamikası müəyyən edilir. Təhlilin bu üsulunda yalnız müqayisəyə gələn göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində ayrı-ayrı proses və hadisələri və onların müəssisənin istehsal fəaliyyətinə təsirini daha dəqiq aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək üçün hesabat ilinin faktiki göstəriciləri keçmiş dövrlərin göstəriciləri ilə yaxşı işləyən, eyni çeşiddə məhsul buraxan və eyni istehsal

şəraitinə malik olan müəssisələrin göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Bu üsulla aparılan təhlil nəticəsində qabaqcıl müəssisələrin iş təcrübəsi ətraflı öyrənilir. Belə təcrübənin geniş miqyasda yayılması, iş şəraitində istehsal istiqaməti eyni olan bütün müəssisələrdə tətəbiqi və onların işini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması üçün ardıcıl olaraq əməli təkliflərin hazırlanması və onların həyata keçirilməsi təmin edilir.

Təcrübə göstərir ki, təhlil zamanı müqayisə üsulu ilə öyrənilən iqtisadi göstəricilərin sayı nə qədər çox olarsa, istifadə edilmiş ehtiyat mənbələrini daha dəqiq müəyyən etmək, düzgün nəticə çıxarmaq, qabaqcıl təcrübəni və mütərəqqi iş üsullarının geniş yayılması üçün əməli təkliflər hazırlamaq imkanları artır.

Müqayisə üsulundan istifadə etməklə istehsal fondlarından, əmək ehtiyatlarından istifadə, məhsulun ya dəyəri və maliyyə nəticələri üzrə göstəricilərin təhlilini 2.3.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.3.1.

İqtisadi göstəricilərin müqayisə üsulu ilə təhlili

Göstəricilər	Təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan müəssisələr üzrə			Qabaqçıl müəssisə üzrə faktiki göstəricilər	Müəssisənin faktiki iqtisadi göstəriciləri üzrə kənarlaşma (±)		
	Keçən ildə faktiki	Hesab ilində			Plan üzrə	Keçən ilə nisbətən	Qabaqçıl müəssisənin göstəricilərinə nisbətən
		Plan üzrə	Faktiki				
Fond verimi, qəp.	74	79	81	88	+2	+14	-7
Əmək məhsuldarlığı, mln. man.	14800	15200	15408	15890	+208	+608	-482
Məhsulun tam maya dəyəri, (1 manatlıq əmtəəlik məhsula məsariflər), qəpiklə	88	86	83	79	-3	-5	+4
Rentabellik səviyyəsi, %-lə	13,6	15,8	17,4	20,1	41,6	+3,8	-2,7

Cədvəldəki göstəricilərin müqayisəsinə əsasən demək olar ki, müəssisədə hesabat ilində fond verimi plana və keçən ilə nisbətən artmış, əmək məhsuldarlığı və rentabellik səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, bir manatlıq əmtəəlik məhsula məsariflərin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür. Lakin bu göstəricilər istehsal istiqaməti eyni olan qabaqçıl müəssisənin faktiki göstəricilərinə nisbətən xeyli aşağı səviyyədədir.

Müqayisə üsulunun köməyi ilə öyrənilən göstəriciləri seçən zaman onları müqayisə etməyin mümkünlüyünü təyin etmək lazımdır. Müqayisəyə gəlməyən göstəricilərdən istifadə etmək lazım gəldikdə isə əvvəlcə əlavə hesablamalar aparmaq yolu ilə onları müqayisəyə gələn formaya salmaq lazımdır. Yəni tədqiqat üçün istifadə olunan bütün plan, cari uçot, hesabat və normativ göstəricilərini əvvəlcə müqayisəyə gələn şəkllə salmaq və sonra müqayisə etmək lazımdır.

2.4. Orta kəmiyyətlər üsulu

İqtisadi təhlil imşində oxşar proses və hadisələr, keyfiyyətə yeni olan göstəricilər haqqında ümumi məlumat əldə etmək üçün orta kəmiyyətlər üsulundan istifadə olunur. Bu üsulundan statistik tədqiqatlarda müəssisə üçün orta illik plan göstəricilərinin, perspektiv planların hazırlanması zamanı orta kəmiyyətlərin hesablanması istifadə olunur. Məsələn, əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, dəzgahların orta istehsal gücü, işçilərin orta illik siyahı sayı, orta hesabla bir günə düşən mal dövriyyəsi, orta hesabla bir saat ərzində məhsul istehsalı və s. göstəricilər orta kəmiyyətlər üsulundan istifadə etməklə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Orta kəmiyyətlər iki yerə bölünür: orta arifmetik və orta xronoloji. Orta arifmetik kəmiyyətlər öz növbəsində iki yerə bölünür: sadə çəkili və orta çəkili.

Orta arifmetik kəmiyyətlər ümumi göstərici üzrə miqdarı, yaxud məbləği tərkib hissələrin sayına bölməklə təyin edilir. Məsələn, bütün mağazaların mal dövriyyəsi məbləğini mağazaların sayına bölməklə orta hesabla bir mağazaya düşən mal dövriyyəsi məbləği müəyyən edilir, əmək haqqı fondunu işçilərin sayına bölməklə bir işçinin orta aylıq (orta illik) əmək haqqı məbləği təyin edilir.

Orta çəkili arifmetik kəmiyyətlər ayrı-ayrı kəmiyyətlərin xüsusi çəkisini nəzərə almaqla hesablanılır. Ayrı-ayrı mağazaların həcmi, mal dövriyyəsi məbləği eyni olmur. Bu halda, bir mağazaya düşən mal dövriyyəsinə dair göstəricilər dəqiq olmur. Odur ki, daha dəqiq nəticə çıxarmaq üçün mal dövriyyəsinin xüsusi çəkisinə uyğun olaraq hesablamalar aparılır.

Vaxt etibarı ilə dəyişən göstəricilər üzrə orta kəmiyyətləri təyin etmək üçün orta xronoloji göstəricilər hesablanılır. Məsələn, istehsal müəssisələrində istehsalın əsas resursu hesab

olunan əsas fondların, dövrüyyə fondlarının, fəhlə qüvvəsinin miqdarı ilin müxtəlif müddətlərində eyni olmur. İstehsal və məhsul çıxımı mövsümü xarakter daşıyan istehsal müəssisələrində ilin müxtəlif aylarında əsas göstəricilər üzrə miqdar daim dəyişilir. Əksər müəssisə, idarə və təşkilatlarda fəhlə və qulluqçular yay aylarında istirahətə çıxır, fəhlə və qulluqçuların xəstələnməsi ilin müxtəlif müddətlərində eyni olmur. Belə şəraitdə bu və ya digər göstəricilər üzrə orta miqdar orta xronoloji kənarlaşma üsulunun köməyi ilə təyin edilir. Məsələn, hal-hazırda qüvvədə olan qaydaya görə əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri aşağıdakı qaydada təyin edilir. Hesabat ilinin 1-i yanvarına mövcud olan istehsal təyinatlı əsas fondların dəyəri ikiyə bölünür, onun üzərinə növbəti on bir ayın (fevral-dekabr ayları) əvvəlinə mövcud olanlar gəlinir və onların üzərinə növbəti ilin birinci ayının 1-ə olanlar ikiyə bölünməklə gəlinib ümumi nəticə on üçə bölünür. Nəticədə istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri qəbul edilmiş metodikaya uyğun olaraq müəyyən edilir. Ayrı-ayrı göstəricilər üzrə, məsələn, fəhlələrin orta aylıq və orta illik siyahı sayı, istehsal güclərinin orta aylıq və orta illik miqdarı, orta hesabla bir nəfərə düşən məzuniyyət günlərinin miqdarı (xəstəlik günlərinin miqdarı) və s. orta göstəricilərin hesablanması özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Əksər göstəricilər üzrə orta kəmiyyətlərin hesablanması qaydası respublikanın Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış nümunəvi təlimatlarda, yaxud istehsalın xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərtilə nazirlikləri tərəfindən hazırlanmış təlimatlarda göstərilir.

Riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqinin son illərdə genişlənməsilə əlaqədar olaraq iqtisadi təhlil işində bir sıra riyazi orta arifmetik kəmiyyətlərdən istifadə olunur. Hal-hazırda istifadə olunan əsas orta arifmetik kəmiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Verilən ilk göstəricilər eyni qiymətdə olduqda orta arifmetik kəmiyyətlər;
2. Müxtəlif riyazi cəkiyə malik olan göstəricilərə əsasən orta cəkili arifmetik kəmiyyətlər;
3. Orta harmonik kəmiyyətlər;
4. Cəkili orta harmonik kəmiyyətlər.

İqtisadi təhlil işində eyni proses və ya hadisəyə, göstəriciyə çoxlu amilin, habelə çoxlu amillərin eyni zamanda bir neçə proses və ya hadisəyə, göstəriciyə təsirini hesablamaq üçün riyazi üsulların tətbiqi dairəsi getdikdə genişlənəcək.

Eyni zamanda hazırda proses və hadisələrə, göstəricilərə təsir edən, lakin hələl təsirini hesablamaq mümkün olmayan amillər çoxluq təşkil edir. Məsələn, istehsal prosesində adamların bir-birinə münasibəti, iş yerinin hazırlıq səviyyəsi, işçinin iş stajı və peşə vərdişi, idarəetmə funksiyalarını icra edən şəxslərlə münasibəti, maşın və mexanizmlərin estetik əlaməti və i.ə. adamların istehsal fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir göstərir.

Sənaye müəssisələrində xammalın keyfiyyəti, bir xammalın digəri ilə əvəz edilməsi, avadanlığın iş rejimi və s. istehsalın həcminə və məhsulun keyfiyyətinə təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətini və onun nəticəsini xarakterizə edən plan, uçot və hesabatlarda əks etdirilən əsas və əlavə göstəricilərə təsir edən, lakin təsirini hesablamaq mümkün olmayan amillər hələ də çoxdur.

Riyaziyyat elmi inkişaf etdikcə, onun iqtisadi təhlil işlərində istifadəsi dərinləşdikcə, riyazi hesablamalardan, EHM-dən istifadə dairəsi genişləndikcə, hesablamaya daxil olmayan amillərin təsirinin hesablanması metodikası məlum olduqca iqtisadi təhlil işində istifadə olunan riyazi üsulların sayı da artacaqdır.

2.5. Nisbi kəmiyyətlər üsulu

Hal-hazırda iqtisadi təhlil işində istifadə olunan nisbi kəmiyyətlərə faiz, əmsal və indeks göstəriciləri daxildir. Biznes-planın kəsirdə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinin, bu və ya digər işin, bu və ya digər məmulat istehsalının mənfəətliyini, təsərrüfatın və istehsalın rentabelliğini bilmək üçün nisbi kəmiyyətlərdən istifadə edilir.

Nisbi kəmiyyətlərin köməyi ilə bu və ya digər göstəricinin, proses və hadisələrin artımı və ya azalması təhlil edilir.

Ümumi göstəricilərdə bu və ya digər xırda hissəsinin payını təyin etmək üçün, xüsusi çəkili hesablamaq üçün, proses və hadisələrin tərkibi, onların göstəricilərinin tərkibi nisbi kəmiyyətlərin köməyi ilə təhlil edilir. Məsələn, maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı, material xərclərinin, yanacaq və enerji xərclərinin xüsusi çəkisi (%-lə) nisbi kəmiyyət üsulu ilə hesablama aparmaqla təyin edilir.

İqtisadi təhlil işində istehsala məsrəflər içərisində ayrı-ayrı xərc elementlərinin xüsusi çəkisinin nisbi kəmiyyətlər üsulundan istifadə edərək müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sənaye müəssisələri və istehlak birliklərində xərc elementləri üzrə istehsala məsrəflər smetasına riayət olunmasının təhlili ən vacib nəzarət üsulu hesab olunur. Xərc elementləri üzrə təhlildən əldə edilən məlumatlar müəssisənin yeni təsərrüfat ili üçün xərc smetasının tərtibi və planlaşdırılmasında, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsində istifadə olunur.

Nisbi kəmiyyətlər üsulundan istifadə edərək istehsala məsrəflərin xərc elementləri üzrə təhlili üçün bütün xərc elementləri xarakterinə və iqtisadi əlamətlərinə görə qruplaşdırılmalıdır. Qruplaşdırılma cədvəlinin məlumatlarına əsasən cəmi xərclərin tərkibində ayrı-ayrı xərc elementinin xüsusi çəkisi hesablanır. Ayrı-ayrı xərclərin xüsusi çəkisi həm də plan

üzrə nəzərdə tutulmuş xərclərin eyni məbləğinə nisbətən müəyyən edilir.

Ayrı-ayrı xərc elementlərinin faktiki xüsusi çəkisi müvafiq olaraq plan üzrə və keçən ilin müvafiq dövründəki xüsusi çəkisi ilə müqayisə olunmaqla müsbət və ya mənfi kənarlaşmalar müəyyən edilir.

Xərc elementlərinin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi və onun bir sıra hesabat dövründəki xüsusi çəki ilə müqayisə edilməsi ixtisaslaşma, yeni texnikanın istehsalat tətbiqi və bir sıra tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində xərc elementləri səviyyəsini müəyyən edib qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır.

Nisbi kəmiyyətlər üsulundan istifadə edərək xərc elementləri üzrə istehsal məsrəflərinin dəyişməsinə 2.5.1. saylı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.5.1.

Xərc elementlərinə görə istehsalat məsrəflərinin quruluşunun təhlili

Xərc elementləri	Keçən ildə		Hesabat ili		Keçən ilə nisbətən hesabat ilində xüsusi çəkinin kənarlaşması(+;-)
	Mütləq ifadədə məbləğ min man.	Xüsusi çəki %	Mütləq ifadədə məbləğ min.man.	Xüsusi çəki %	
Xammal və əsas materiallar (tullantılar çıxılmaqla)	2136	16,1	2136	15,9	-0,2
Köməkçi materiallar	399	3,0	412	3,0	-
Satın alınmış yarım-fabrikatlar və komplektləşdirilmiş məmulatlar	8827	66,7	9068	67,1	+0,4
Yanacaq	56	0,4	63	0,5	+0,1
Elektrik enerjisi	33	0,2	41	0,3	+0,1
Əsas və əlavə əmək	1366	10,4	1401	10,3	-0,1

haqqı					
Sosial sığortaya ayırmalar	73	0,6	82	0,6	-
Əsas fondların amortizasiyası	168	1,3	176	1,3	-
Sair xərclər	173	1,3	142	1,0	-0,3
Xərclərin cəmi	13231	100	13541	100	-

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, hesabat dövründə keçən ilə nisbətən istehsala xammal, əsas və köməkçi materiallar üzrə məsrəflərin xüsusi çəkisi 0,2 faiz azalmış, satın alınmış yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar üzrə məsariflərin xüsusi çəkisi 0,4 faiz yüksəlmişdir. Bu hala müəssisədə kooperasiya qaydasında mal göndərmələrin xüsusi çəkisinin artması kimi baxmaqla yanaşı, onu əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynayan amil kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Material, əmək, metal tutumu kimi göstəricilər, habelə maşın və avadanlıqdan, işçi qüvvəsindən istifadə dərəcəsini xarakterizə edən əmsallar, işçi qüvvəsi ilə, əsas və dövrüyyə vəsaitləri ilə təmin olunma, alət və ləvazimatlarla təmin olunma və s. təmin olunmanı xarakterizə edən əmsallar nisbi kəmiyyətlər üsulu ilə hesablama aparmaqla təyin edilir.

İstehsal müəssisələrində istehsalın normal gedişatını təmin etmək üçün bu və ya digər resurslarla təmin olunma əmsalın köməyi ilə hesablanır.

Maşın və avadanlıqlardan istifadəni xarakterizə edən əsa göstəricilər əmsalın köməyi ilə təyin edilir. Məsələn, fərz edək ki. 365 gün ərzində təsərrüfatda olan yük avtomobili 260 gün ərzində işdə olmuşdur. Bu halda vaxt etibarı ilə istifadə əmsalı $260:365=0,7$ olur. Həmin avtomobil cəmi 30.000 km məsafəni qət etmişdir. Bunun 25.000 km-i yüklə yürüş olmuşdur. Yürüşün səmərəlilik əmsalı $\frac{25000}{30000}=0,83$, avtomobilin

yükləldirmə qabiliyyəti 5 tondur. Yüklənmiş yükün çəkisi isə 4 tondur. Deməli, maşının yükləldirmə qabiliyyətindən istifadə əmsalı $4:5=0,8$ olmuşdur.

2.6. *İndeks üsulu*

Bu üsuldən iqtisadi təhlil işində ümumiləşdirici göstəricilərə təsir edən amillərin müəyyən edilməsində, ümumiləşdirici göstəricilərin dinamikasını dəyişməsində ayrı-ayrı amillərin rolu, ayrı-ayrı amillərin kəmiyyət etibarı ilə qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin tədqiqində istifadə edilir.

İqtisadi təhlil işlərində istehsal və tədavül proseslərini xarakterizə edən əsas göstəricilərin dinamikasını öyrənmək üçün, qiymətlərin, maya dəyərinin, orta əmək haqqının dinamikasını öyrənmək və s. dinamika sıralarını təyin etmək üçün indekslərdən istifadə edilir.

İqtisadi təhlil işlərində istifadə olunan bütün indekslər 2 yerə bölünür:

1.Bazis	} indekslər
2.Zəncirvari	

Bazis indeksini hesablayan zaman bazis dövrünün göstəricisi 100% götürülür. Sonrakı illər isə bazis ilinə nisbətən %-lə hesablanır.

Zəncirvari indekslərdə isə hər bir sıra üzrə göstəricinin özündən qabaqkı ilin göstəricisinə nisbətən artımı faizlə təyin edilir. Bazis və zəncirvari indekslərə əsasən hesablama aparıldıqda uzun bir dövr 5-10 ilin məlumatları hesablamaya daxil edilir.

İqtisadi təhlil işində keyfiyyət göstəricisi təhlil edilən zaman bazis indeks üsulundan istifadə edilir. Bu halda I sortun qiyməti I vahid qəbul olunur, II və III və i.ə. sort məhsullar üzrə I vahidin qiymətini I sortun I vahidinin qiymətinə bölməklə əmsallar hesablanır və bu əmsalların köməyi ilə bütün məhsul I sort məhsula çevrilir, yekun göstəricilər he-

sablanılır və bu yekun göstəricilərə əsasən müxtəlif dövrlərdə məhsulun keyfiyyətinin artması və ya zəifləməsi də öyrənilir.

Topdan və pərakəndə satış qiymətlərinin artması və ya azalması da bazis indeksinin köməyi ilə müəyyən edilir. Kalendar ilinin 12 ayı ərzində müəssisənin işçi qüvvəsi ilə təmin olunması və ondan istifadə olunması göstəricisinin dinamikası bazis və zəncirvari indekslərinin köməyi ilə təyin edilir. Müəssisədə əmtəəlik məhsul istehsalı (mal dövriyyəsi və s. dinamikasına dair bazis və zəncirvari indeksləri 2.6.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2.6.1.

Əmtəəlik məhsul istehsalının dinamikası

İllər	Əmtəəlik məhsul istehsalı (mln. manat) (pəra.mal dövriyyəsi)	İndeksler %-lə	
		Bazis	Zəncirvari
1991	1260	100,0	100,0
1992	1340	106,3	106,3
1993	1420	112,7	106,0
1994	1425	113,1	100,3
1995	1530	121,4	107,4
1996	1590	126,2	103,9
1997	1675	132,9	105,3
1998	1725	136,9	103,0
1999	1850	146,8	107,2
2000	1980	157,1	107,0

Qeyd olunanlarla bərabər təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili işində nisbi kəmiyyətlər üsulunun – biznes-plan tapşırıqları, biznes-planın yerinə yetirilməsi, dinamika, quruluş, koordinasiya, intensivləşmə, səmərəlilik kimi növlərindən də geniş istifadə edilir.

Nazirlik miqyasında qabaqcıl müəssisəyə nisbətən digər müəssisələrin nə qədər geridə qaldığını təhlil etmək, müəssisə daxilində isə qabaqcıl sexə (briqada, şöbə) nisbətən digər sex-

lərin nə qədər geridə qaldığını təyin etmək üçün bazis indeksin köməyi ilə hesablama aparılır. Bu halda qabaqcıl müəssisəsinin göstəriciləri 100 faiz götürülür, digər müəssisələrin göstəricilərini 100-ə vurub qabaqcıl müəssisənin müvafiq göstəricisinə bölməklə faiz göstəricisi hesablanır. Alınmış nəticədən 100%-i çıxmaqla mənfi kənarlaşma təyin edilir. Bu mənafi kənarlaşmalar əsasən bu və ya digər göstərici üzrə təhlil edilən obyektin qabaqcıl müəssisəyə nisbətən geri qalması faizi təyin edilir.

İndekslərin köməyi ilə əmək məhsuldarlığının, orta əmək haqqının, ümumi məhsulun, ümumi gəlirin, mənfəətin, maya dəyərinin səviyyəsi öyrənilir, əsas göstəricilər üzrə kənarlaşmalara ayrı-ayrı amillərin təsiri təyin edilir.

2.7. Zəncirvari yerdəyişmə üsulu

Bu və ya digər proses və hadisəyə, iqtisadi kateqoriyaya, təsərrüfat əməliyyatlarına iki və daha çox amilin təsiri olduqda bu amillərin təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablamlar aparmaqla təyin edilir. Bir qayda olaraq xalq təsərrüfatının bütün sahələrində proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları bir-biri ilə bağlı və bir-birindən asılı olduğuna görə bu və ya digər göstəriciyə təsir göstərən amillər də çox olur. Məsələn, mal dövriyyəsi üzrə planın kəsirlə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinə, dövrün əvvəlinə mal qalığı, hesabat dövrü ərzində malların daxil olması, malların daxil olması müddətləri, mal çeşidləri, daxil olan malların keyfiyyəti, hesabat dövrünün axırına mal qalığı, işçilərin ixtisas səviyyəsi, əhalinin pul gəlirləri, əhalinin milli tərkibi, ticarət şəbəkələrinin yerləşməsi və s. amillər təsir göstərir.

Sənaye müəssisələrində əmək göstəricilərinin təhlil edən zaman, ümumi məhsul istehsalına fəhlələrin sayının dəyişməsi, bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayının

dəyişməsi, bir iş günü uzunluğunun dəyişməsi, bir iş saati ərzində istehsalın dəyişməsi və s. amillər təsir göstərir.

Bu və ya digər proses və hadisəyə, göstəriciyə, əməliyyata təsir göstərən bütün amillərin bir-birindən asılı olmasına və bir-birini tamamlamasına baxmayaraq ümumiyyətlə təsirini hesablamaq mümkün olan və hesablamaq mümkün olmayan amillərə bölünür.

İqtisadi təhlil işlərində zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə hesablamalar aparılan zaman ancaq hesablamaya daxil olan amillər, yəni təsirinin miqdarını dəqiq hesablamaq mümkün olan amillər hesablamaya daxil edilir. Bu üsulun xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, hesablamalarda biznes-planın göstəricilərini bir-bir hesabat göstəriciləri ilə, keçən ilin göstəricilərini hesabat ilinin göstəriciləri ilə, bazis ilinin göstəricilərini hesabat ilinin göstəriciləri ilə, qabaqcıl təsərrüfatın göstəricilərini təhlili aparılan müəssisənin göstəriciləri ilə bir-bir əvəz etməklə təhlil işi davam etdirilir. Bu zaman amillərin bir-birindən asılılığını və onların təsirinin ardıcılığını təyin etmək zəruri şərtidir.

Amillərin təsiri müəyyən ardıcılıqla (bir-birindən asılılığını nəzərə almaqla) düzüldükdə dürüst nəticə çıxarmaq mümkün olur. Məsələn, istehsal müəssisələrində işçi qüvvəsi ilə təmin olunma və onlardan istifadə göstəricilərinin ümumi məhsul istehsalına təsirini təyin edən zaman amillər aşağıdakı ardıcılıqla düzülür:

1. Fəhlələrin orta siyahı sayı.
2. Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən kalender ili ərzində işlənmiş iş günlərinin sayı.
3. Orta hesabla bir iş gününün uzunluğu.
4. Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı.

Bu ardıcılığı gözləmədən zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparıldıqda düzgün nəticə çıxarmaq mümkün olmur.

İşçi qüvvəsi ilə təmin olunma və ondan istifadə göstəricilərinin ümumi məhsul istehsalına təsirinin 2.7.1. və 2.7.2. sayılı cədvəllərdən istifadə edərək zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamaları aşağıdakı ardıcılıqla aparmaq lazımdır.

2.7.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, hesabat ilində keçən ilə nisbətən fəhlələrin orta illik siyahı sayı 20 nəfər az olmuşdur. Bu, məhsul istehsalının azalmasını göstərir. Əksinə, bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin miqdarının artması məhsul istehsalının artmasına səbəb olur. Orta hesabla bir iş gününün uzunluğunun 0,5 saat azalması istehsalın həcmində azalmasına, bunun əksinə olaraq, bir iş saati ərzində istehsalın həcmində 3 min manat artması istehsalın həcmində artmasına səbəb olur. Əsas məsələ hər bir amilin təsir dərəcəsini düzgün təyin etməkdən ibarətdir.

Cədvəl 2.6.1.

İşçi qüvvəsilə təmin olunma və ondan istifadə göstəriciləri

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma (±)
Fəhlələrin orta illik siyahı sayı, nəfərlə.	420	400	-20
Bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı.	240	250	+10
İş gününün uzunluğu, saatla.	7,0	6,5	-0,5
Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı, min man.	25	28	+3

Fəhlələrin orta illik siyahı sayının, bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayının, iş gününün uzunluğunun və bir iş saati ərzində məhsul istehsalı həcmində nəticəyə təsirini müəyyən etmək üçün 2.7.2. sayılı cədvəl üzrə hesablamalar aparılmışdır.

2.7.2. sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi ümumi məhsulun həcmi keçən ilə nisbətən 560 mln. manat

(18200-17640) artmışdır. Bu kənarlaşmaya 4 mühüm amilin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Fəhlələrin orta illik siyahı sayının 20 nəfər azalması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $16800-17640=-840$ mln. manat azalmışdır.

2. Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş iş günlərinin sayının 10 gün artması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $17500-16800=700$ mln. manat artmışdır.

3. Bir iş günü uzunluğunun 0,5 saat azalması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $16250-17500=-1250$ mln. manat azalmışdır.

Cədvəl 2.7.2.

Əməkdən istifadə səviyyəsinin istehsal edilmiş ümumi məhsulun həcminə təsiri

Hesablamalar	Fəhlələrin orta illik siyahı sayı	Bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı	İş gününün uzunluğu	Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı, min.man.	Ümumi məhsulun həcmi, mln.man.
I	420	240	7	25	17640
II	400	240	7	25	16800
III	400	250	7	25	17500
IV	400	250	6,5	25	16250
V	400	250	6,5	28	18200

4. Orta hesabla bir iş saati ərzində məhsuldarlığın 3 min manat artırılması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $18200-16250=1950$ mln. manat artmışdır.

Bütün bu amillərin təsirinin cəmi ümumi kənarlaşma məbləğinə bərabər olan hallarda hesablama düzgün olur. Bizim misalımızda ümumi məhsulun həcmi keçən ilə nisbətən 560 mln. manat çox olmuşdur. Bütün amillərin təsirinin cəmi $(-840)+700+(-1250)+1950=560$ mln. manat olmuşdur. Deməli, apardığımız hesablama düzgündür.

İqtisadi təhlil işində işçi qüvvəsindən, əsas fondlardan, dövriyyə vəsaitlərindən və digər istehsal resurslarından istifadəni, mənfəət və rentabellik göstəricisini təhlil edən zaman zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə edilir.

Birlik, trest, nazirlik miqyasında müəssisə, idarə və təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin müqayisəli təhlili bu və ya digər göstərici üzrə kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə edilir. Eyni müəssisə, idarə və təşkilatın son 5-10 il ərzində inkişafının iqtisadi göstəricilərini dəqiq öyrənmək bu və ya digər göstərici üzrə kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirini dəqiq hesabalamaq və nəhayət bu və ya digər göstərici üzrə kənarlaşmaya (müsbət və ya mənfə) hansı amilin həlledici təsir göstərməsini təyin etmək, habelə hansı amilin təsiri üzrə təsərrüfat daxili ehtiyatların olmasını təyin etmək üçün də bu üsuldən istifadə edilir. Bu halda müəssisənin pasportunda verilən əsas göstəricilərdən istifadə olunur.

Əksər müəssisə, idarə və təşkilatlarda müəssisənin pasportu aparılır. Pasport uzun bir müddət (10, 15, 20 il və daha çox) üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İllik hesabat təsdiq edildikdən sonra bütün əsas göstəricilər müəssisənin pasportuna köçürülür. Beləliklə, illik hesabatlar arxivə verilən şəraitdə belə müəssisənin pasportunda verilən məlumatlara əsasən onun inkişaf tarixini və inkişaf istiqamətini, iqtisadi potensialını, müəssisənin sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən digər parametrləri öyrənmək imkanları əldə edilir.

Təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulunu öyrənərkən burada eyni zamanda bu üsulun davamı kimi fərq üsulunu da izah etmək lazım gəlir.

Zəncirvari yerdəyişmə və riyazi üsullara əsaslanan hissəvi göstəricilərin tam və ya nisbi kəmiyyət dəyişilməsinin fərq üsulu ayrı-ayrı amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin kəmiyyətcə nəticəyə təsirinin öyrənilməsində ən geniş istifadə olunan

üsuldür. Bu üsul ən çox zəncirvari yerdəyişmə üsulunun tətbiqi ilə əlaqədar istifadə olunur.

Fərq üsulu, yəni müqayisə edilən faktiki kəmiyyətlərlə bazis kəmiyyətləri arasındakı fərqi müəyyən edilməsi – zəncirvari üsulun texniki cəhətdən sadələşdirilmiş formasıdır. Ümumi kənarlaşmaya fərqi təsirinin hesablanması zəncirvari yerdəyişmə üsulunda olan eyni ardıcılıqla aparılır. Lakin bu zaman kənarlaşmanın həcmi bilavasitə hər bir hesablamamanın sonunda aparılır (əvvəlki hesablamamanın nəticəsini çıxmadan). Məsələn, müxtəlif amillərin bilavasitə təsiri hesabına məhsul istehsalının həcmnin artması, yaxud azalmasını təyin etmək üçün hesablama nəticəsində alınmış hər bir ümumi göstərici özündən qabaqkı göstərici ilə müqayisə edilməklə fərq (kənarlaşma) məbləğləri müəyyən edilir. Bu fərq məbləğlərinə əsasən məhsul istehsalı üzrə kənarlaşma məbləğində hər bir amilin payına düşən hissə müəyyən edilir.

Hazırda xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində iqtisadi tədqiqat işlərində fərq üsulunun köməyi ilə nisbi kənarlaşmaların faizlə ifadəsində hesablanması geniş tətbiq edilir. Zəncirvari yerdəyişmə üsulunun sadələşmiş variantı olan bu tədqiqat üsulunda əvvəlcə hər bir göstəricinin bazis kəmiyyətinə olan nisbətinə görə fərqi hesablanılır və bu kənarlaşma faizlərinin bir-birindən asılılığı təyin edilir.

2.8. Qruplaşdırma üsulu

Qruplaşdırma bütün iqtisadi tədqiqatların ayrılmaz hissəsidir. Tədqiqatın qruplaşdırma üsulundan başlıca olaraq statistik tədqiqat işlərində istifadə olunur. Statistika kütləvi proses və hadisələrin inkişafını və onun istiqamətini təyin etmək məqsədilə bu üsuldan istifadə edilir. Statistik tədqiqatlarda elmi cəhətdən əsaslandırılmış orta kəmiyyətləri təyin etmək və bu göstəricilər əsasında proses və hadisələri ümumiləşdirmək və təsnifləşdirmək məqsədilə qruplaşdırma

aparılır. Bundan fərqli olaraq iqtisadi təhlil elmində proses və hadisələrin, göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək, onların bir-birindən asılılığını təyin etmək, ən əsas amillərin nəticəyə təsir dərəcəsini müəyyən etmək, mövcud proses və hadisəyə məxsus olan bu və ya digər qanunauyğunluqları və tendensiyları aşkar etmək məqsədilə qruplaşdırma aparılır. Qruplaşdırma – özünəməxsus əlamətlərinə görə öyrənilən subyektlərin keyfiyyətə oxşar qruplara aid edilməsidir. Oxşar əlamətlərinə görə proses və hadisələrin qruplaşdırılması onların oxşarlığını və prosesləri, hadisələri qeydə alan göstəricilər üzrə kənarlaşmanı təyin etməyə və bu kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsir dərəcəsini aşkar etməyə imkan verir. Qruplaşdırma üsulunda başlıca cəhət proses və hadisələrin, göstəricilərin müəyyən əlamətlərinə, kəmiyyət əlamətlərinə görə düzgün qruplaşdırmaqdır. Demək olar ki, bütün klassiklər özlərinin tədqiqat əsərlərində bu və ya digər fikri əsaslandırmaq üçün qruplaşdırma üsulundan geniş istifadə etmişdir.

İqtisadi təhlil işində torpaq, əmək, əsas və dövriyyə fondları, bu və digər resurslardan istifadə dərəcəsinin təyin edilməsində əmək tutumu, material tutumu, fond tutumu, enerji tutumu, kapital tutumu və s. bu kimi göstəricilərin tədqiq edilməsində qruplaşdırma üsulundan istifadə edilir.

Proses və hadisələri, göstəriciləri, texniki, texnoloji və iqtisadi amillərə, daxili və xarici amillərə görə təsnifləşdirmək lazım gəldikdə qruplaşdırma aparmaq tələb olunur. Qruplaşdırma ayrı-ayrı amillər arasında qarşılıqlı əlaqəni təyin etməyə, habelə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün təsərrüfatda mövcud olan bütün daxili ehtiyatları sistem şəklinə salmağa və bu ehtiyatlardan daha yaxın müddətdə istifadə etmək üçün ən sərfəli yolları təyin etməyə imkan verir.

Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq qruplaşmanın tipoloji, struktur və analitik növlərindən istifadə edilir. Tipoloji qruplaşmaya müxtəlif məşğulluq növünə, ixtisas və yaş

səviyyəsinə görə əhalinin qruplaşmasını, mülkiyyət əlamətlərinə görə müəssisələrin qruplaşmasını və s. aid etmək olar.

Struktur qruplaşması göstəricilərin daxili quruluşunun, onun ayrı-ayrı hissələrinin nisbətinin öyrənilməsinə şərait yaradır. Onun köməyi ilə işçi heyətinin ixtisas tərkibi, iş stajı, iş normalarının yerinə yetirilmə səviyyələri, istehsal planının yerinə yetirilmə səviyyəsinə və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına görə müəssisələrin tərkibi və s. öyrənilir.

Analitik (səbəb-nəticə) qruplaşması tədqiq edilən göstəricilərin miqdarının, istiqamətinin və onların birinin digəri ilə əlaqə formalarının öyrənilməsinə imkan verir.

Qruplaşmanın tərtibi metodikası aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsinə əsaslanır:

- qruplaşmaya daxil edilən bütün subyektlərdən bütün məlumatların toplanmasına;
- qruplar arasındakı intervalın müəyyən olunması;
- orta qrup göstəricilərinin əlamətlərinə görə qruplara daxil edilməsinə;
- əldə edilmiş orta kəmiyyətlərin amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin və istiqamətlərinin təhlilinə və s.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, ticarət və s. sahələrdə hər bir subyektdə əsas və dövrüyyə kapitalı arasında düzgün nisbət yaradılmaması onların iqtisadiyyatına əsaslı surətdə təsir göstərir. Məsələn, kəndli fermer təsərrüfatlarında elə hallara rast gəlmək olur ki, təsərrüfatlarda əsaslı heyvandarlıq binaları (komplekslər) və məhsuldar cins mal-qara olduğu halda, yemlə təmin olunma səviyyəsi çox aşağı və ya əksinə olur. Ona görə də heyvanların məhsuldarlığı çox hallarda yüksəlmir, məhsul istehsalına məsrəflərin həcmi artır, məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlir, nəticədə isə heyvandarlığın iqtisadi faydalılıığı aşağı düşür. Buna baxmayaraq aqrar bölmənin həmin özəl qurumlarında kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinə, torpağın münbitliyinin yüksəldilməsi və onun əsasında yem bazasının möhkəmləndi-

rilməsindən deyil, texnikanın (bəzi hallarda hətta ehtiyac olmayan) alınmasından, yeni heyvandarlıq binalarının tikintisindən başlayırlar. Belə hallarda əsas və dövriyyə kapitalı arasındakı mütənasiblik pozulur, bu da birinci növbədə öz əksini istehsalın nəticələrində tapır.

İstehsal fondlarından istifadənin iqtisadi faydalılıq səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas və dövriyyə kapitalı arasındakı düzgün nisbətənin yaradılması mühüm rol oynayır. Bunu 2.8.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından daha aydın görmək olar.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, əsas kapitalın dəyərinin hər bir manatını orta hesabla 60-70 qəpiklik dövriyyə kapitalı düşən kəndli fermer təsərrüfatlarında istehsal fondlarından istifadənin iqtisadi faydalılığı daha yüksəkdir. Qruplaşmadan göründüyü kimi IV qrupa daxil olan təsərrüfatlarda dövriyyə kapitalının dövr etmə sürəti orta hesabla 168 gün təşkil edir ki, bu da I qrupdakından 29 gün, V-dəkindən isə 45 gün azdır. IV qrupda dövriyyə kapitalının dövr etmə sürətinin I qrupa nisbətən birçə gün azaldılması təsərrüfatlara imkan verir ki, istifadə olunan dövriyyə kapitalının hər manatına görə əlavə ümumi məhsul istehsalını 0,86 manatlıq, satlıq məhsulu 0,45 manatlıq və mənfəəti 0,69 manatlıq artırınsınlar.

Göründüyü kimi iqtisadi təhlilin qruplaşdırma üsulundan istifadə etməklə mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli ehtiyatları aşkar etmək mümkündür.

İqtisadi təhlilin digər üsullarından fərqli olaraq qruplaşdırma üsulunda çoxlu miqdarda hesablamalar tərtib etmək lazım gəlir. Xüsusilə də bütövlükdə respublika üzrə ayrı-ayrı bölgələr, rayonlar üzrə bütövlükdə nazirliklər üzrə, nazirliklərin müəssisələri üzrə bu və ya digər problemləri, göstəriciləri proses və hadisələri öyrənmək üçün qruplaşdırma apardıqda bu və ya digər göstəriciləri –müəyyən kəmiyyət əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək üçün çoxlu

Cədvəl 2.8.1.

**Əsas və dövriyyə kapitalı arasındakı nisbətin onlardan istifadə edilməsinin iqtisadi faydalılığına təsiri
(orta hesabla son üç ildə)**

Göstəricilər	Hər 100 manatlıq əsas kapitala düşən dövriyyə kapitalına görə kəndli fermer təsərrüfatları qrupları (manatla)				
	40 manatdan qədər	41 manatdan 50 manatadək	51 manatdan 60 manatadək	61 manatdan 70 manatadək	71 manatdan yuxarı
	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup	V qrup
Qrupda olan təsərrüfatların sayı	89	74	101	103	86
Bir hektar becərilən torpaq sahəsinə düşür – min.man:					
Əsas kapital	2940	3440	3870	4010	4430
Dövriyyə kapitalı	1030	1630	2170	2760	3280
Hər manatlıq dövriyyə kapitalına görə əldə edilmişdir – qəpiklə:					
Ümumi məhsul	54	59	67	79	66
Ümumi gəlir	18	21	26	31	25
Mənfəət	2	8	18	25	16
Dövriyyə kapitalının dövretmə sürəti - gün	197	183	176	168	213

miqdarda əsas və köməkçi cədvəllər tərtib etmək, bu cədvəllərdə saysız-hesabsız miqdarda hesablamalar aparmaq lazım gəlir. Məsələn, respublika miqyasında sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət, tikinti və digər maddi istehsal sahələrində 100-lə əsas biznes-plan göstəricilərini 5,10,15,20% və s. artıqlaması ilə, yaxud əksinə, kəsirlə yerinə yetirən müəssisə, idarə və təşkilatları qruplaşdırmaq və hər bir qrup daxilində plan tapşırıqlarının artıqlaması ilə və ya kəsirlə yerinə yetirilməsi nəticəsində bu və ya digər göstəricilər üzrə kəmiyyətcə artma və ya azalmanı hesablamaq üçün 1000-lə analitik cədvəl tərtib etmək lazım gəlir. Eyni zamanda düzgün elmi nəticələr əldə

etmək üçün ən azı üç illik materialdan istifadə olunmalı, həmin üç ilin orta göstəriciləri müəyyən edilməlidir. Qruplaşdırma aparılarkən qruplar arasındakı qradasiyalara (məsafəyə) xüsusi diqqət yetirilməlidir, bir qrupa beş, başqa birinə 50 təsərrüfatın aid edilməsi də düzgün nəticə verə bilməz. Bunlar da əlavə analitik cədvəllərin tərtibini tələb edir. Lakin plan, uçot və təhlil işlərində müasir hesablama texnikasından istifadə olunan indiki şəraitdə qruplaşdırma üsulundan istifadə etməklə təhlil aparmaq nisbətən asan olur. Bir sıra nazirliklərdə, dövlət komitələri və baş idarələrdə iqtisadi təhlil işləri ilə məşğul olan işçilərin əməyini yüngülləşdirmək məqsədilə müəyyən əlamətləri özündə əks etdirən qruplaşdırma cədvəllərinin formaları qabaqcadan hazırlanır. Bu halda bir tərəfdən təhlil işləri ilə məşğul olan işçilərin əməyi yüngülləşir, digər tərəfdən bütövlükdə nazirlik miqyasında göstəricilərin eyni əlamətlərə görə qruplaşdırılmasına görə təhlil işini ümumiləşdirmək və icmal informasiya hazırlamaq mümkün olur.

2.9. Balans əlaqələndirmə üsulu

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki qrup iqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrini və təsirini təyin etmək, habelə istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üçün daxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq məqsədilə tətbiq edilir. Bu metod mühasibat uçotunun və planlaşmanın praktikasında geniş yayılmışdır. İqtisadi təhlildə balans əlaqələndirmə üsulundan istifadə edildikdə ayrı-ayrı göstəricilər arasındakı əlaqə müqayisə edilən göstəricilər üzrə aparılan riyazi hesablamaların nəticələrini bərabərləşdirmək yolu ilə aparılır. Qeyd olunduğu kimi, balans əlaqələndirmə üsulu plalaşdırmada, mühasibat uçotunda da tətbiq edilir. Bunlardan fərqli olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində bir-birinə əlaqəli surətdə təsir göstərən amillərin təsirinin düzgün hesaba alınması və onların əsas

göstəricidə əks etdirilməsi yekun məlumatların tarazlaşdırılması yolu ilə təyin edilir.

Sənaye müəssisələrində fəhlələrin iş vaxtından, dəzgah və avadanlıqlardan, nəqliyyat vəsaitlərindən, xammal və materialların hərəkəti və onlardan istifadənin, maliyyə nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin digər sahələrinin təhlilində bu üsuldən istifadə olunur.

Heyvanların yemlə təmin olunma səviyyəsini təyin etmək üçün yem balansı tərtib edilir. Bu balansın bir tərəfində yemə olan tələbat, digər tərəfdən isə faktiki tədarük edilmiş yemin miqdarı əks etdirilir.

Müəyyən hallarda balans əlaqələndirmə üsulundan ayrı-ayrı amillərin yekun göstəricisinə təsirini müəyyən etmək üçün də istifadə edilir. Məsələn, yekun göstəriciyə təsir edən üç amildən ikisi məlumdursa, məlum olmayan üçüncünün təsirini müəyyən etmək üçün yekundan iki məlum amilin nəticəsi çıxılır, yerdə qalan hissə üçüncü amilin payına düşür.

Balans əlaqələndirmə üsulu tətbiq edilmədən müəssisə və birliklərin əsas fondları və dövriyyə vəsaitinin hərəkətini və buna müvafiq olaraq onların əmələ gəlməsi mənbələrinin dəyişməsinə düzgün qiymətləndirmək olmaz. Bir qayda olaraq, əsas fondlardan və dövriyyə vəsaitindən istifadə, dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti, müəssisənin bank krediti ilə təmin edilməsi və kreditdən istifadənin vəziyyəti, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, debitor və kreditorların vəziyyətinin təhlili yalnız mühasibat balansı və başqa hesabat məlumatlarına əsasən aparılır. Bu, əsasən ondan irəli gəlir ki, mühasibat balansında müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən bütün göstəricilər bir-birilə dəqiq əlaqələndirilmiş olur. Məlum olduğu kimi mühasibat balansının I bölməsində göstərilmiş əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər passivin I bölməsində göstərilən xüsusi vəsaitlərin mənbələri hesabına örtülür və s. Bu ondan irəli gəlir ki, həm balansın aktivində və həm də passivində həmin vəsaitlər müxtəlif qruplarda gö-

stərilir, onlar aktivdə növlər üzrə, passivdə isə mənbələr üzrə göstərilir. Buna görə də balansın adı da balans sözü kimi bərabər çəkili, bərabərlik deməkdir ki, bu bərabərliyə, bu əlaqəyə balans əlaqəsi deyilir.

Qeyd olunanlarla bərabər balans əlaqələndirmə üsulu balans asılılığı olan göstəricilərin öyrənilməsində də tətbiq edilir. Məsələn üçün, subyektin xammal, materiallar, yarım-fabrikatlar və digər əmtəələrlə təmin olunmasının, mühasibat balansının və s. Təhlilində də bu üsuldən istifadə edilir.

Köməkçi (əlavə) bir üsul kimi balans əlaqələndirmə üsulundan ayrı-ayrı amillərin yekun nəticə göstəricisinə təsirinin müəyyən edilməsində də istifadə edilir. Bu halda ayrı-ayrı amillərin nəticə göstəricisinə təsiri nəticə göstəricisinin baza göstəricisinə nisbətən kənarlaşma məbləğinə bərabərdisə deməli aparılmış hesablamada düzgündür. Hesablamanın nəticəsində bu bərabərlik pozulduqda deməli ya nəticəyə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsi tam nəzərə alınmayıb və yaxud da hesablamada səhvlərə yol verilib.

Nəticə göstəricilərinin dəyişməsinə ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsində də balans əlaqələndirmə üsulundan istifadə edilir. Ayrı-ayrı amillərin yekun nəticə göstəricisinə təsiri məlum olduqda aşağıdakı düsturundan istifadə etmək olar:

$$\Delta y = \sum_{i=1} \Delta y(x_i)$$

Düsturda

y – yekun nəticə göstəricisini;

x – amilləri;

$\Delta y(x_i) - x_i$ amili hesabına yekun nəticə göstəricisinin kənarlaşmasını əks etdirir. Bu halda həmin düstur aşağıdakı formanı alır.

$$\Delta y(x_i) = \Delta y - \sum_i \Delta y(x_i - 1)$$

2.10. İqtisadi – riyazi üsullar

Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf tempi riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqini genişləndirdiyi kimi, demək olar ki, iqtisadi təhlilin bütün üsulları və növləri üzrə aparılan tədqiqat işləri riyazi metodlara əsaslanır.

Riyazi üsullardan geniş istifadə olunması iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətidir. Onun tətbiq olunması müəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətinin təhlilinin faydalılığını yüksəldir. Buna təhlilin aparılma müddətinin ixtisar edilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərən amillərin daha tam əhatə olunması, təqribi, yaxud sadələşdirilmiş hesablamaların dəqiq hesablamalarla əvəz edilməsi, praktiki olaraq elmi, yaxud təhlilin ənənəvi metodları ilə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan yeni çox-tərəfli məsələlərin təşkili və həlli hesabına nail olunur.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilində riyazi metodların tətbiqi aşağıdakıları tələb edir:

1. Müəssisənin iqtisadiyyatının öyrənilməsinə sistemli yanaşılmasını, müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri arasında mövcud olan bütün qarşılıqlı əlaqələrin uçotunu, belə bir şəraitdə təhlilin özü kibernetik mənada sistem elementini alır;

2. İqtisadi təhlilin köməyi ilə həll edilən, iqtisadi proses və hadisələrin kəmiyyət xarakteristikasını əks etdirən iqtisadi-riyazi modellər kompleksinin işlənməsini;

3. Müəssisənin işinə dair iqtisadi informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsini;

4. İqtisadi təhlilin aparılması məqsədilə iqtisadi informasiyaların saxlanması, işlənməsini və ötürülməsini həyata keçirən texniki vəsaitlərin (EHM) mövcudluğunu;

5. Təhlilçilər, iqtisadçılar, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə üzrə mütəxəssislər, hesablayıcı-riyaziyyatçılar, proqramlaş-

dırıcı operatorlar və s.-dən ibarət xüsusi analitiklər kollektivinin təşkilini və s.

İqtisadi təhlil geniş mənada təkcə stoxostik amilli təhlil formasında deyil, həm də hər şeydən əvvəl amilli təhlildir. Amilli təhlildə tədqiqat obyektini kimi istifadə olunan iqtisadi göstəricilər nəticə göstəriciləri adlanır. Nəticə göstəriciləri kimi məsələdə iştirak edən göstəricilər, yəni onun hərəkətini təyin edən göstəricilər amillər göstəriciləri adlanır. İqtisadi təhlil hər şeydən əvvəl amilli təhlildir.

Amilli iqtisadi təhlil dedikdə ilkin amillər sistemindən tədricən son amillər sistemə keçilməsi, nəticə göstəricilərinin dəyişməsinə təsir göstərən kəmiyyətə ölçülən, birbaşa amillərin tam komplektinin açılması kimi başa düşülür.

Birbaşa amilli təhlil öz növbəsində aşağıdakı hissələrə ayrılır:

- determinləşdirilmiş amilli təhlil;
- qeyri amilli təhlil (sintez);
- stoxastik təhlil;
- bir pilləli təhlil;
- zəncirvari yerdəyişmə təhlili;
- statistik məkan amilli təhlil;
- dinamik təhlili;
- məkan amilli təhlili;
- müvəqqəti təhlil;
- cari iqtisadi təhlil;
- operativ təhlil;
- perspektiv iqtisadi təhlil;

Birbaşa amilli təhlil zamanı nəticə göstəricilərinin, yaxud proseslərin dəyişməsinə təsir göstərən ayrı-ayrı amillər aşkar edilir, nəticə göstəriciləri və müəyyən amillər kompleksləri arasında determinləşdirilmiş (funksional) yaxud stoxastik asılılıq formaları təyin edilir və nəhayət iqtisadi nəticə göstə-

ricilərinin dəyişməsində ayrı-ayrı amillərin rolu aydınlaşdırılır.

Ümumi qayda olaraq göstəricilər arasındakı əlaqələrin asılılığına görə determinləşdirilmiş və stoxastik amilli təhlillər biri-birindən fərqləndirilir.

Determinləşdirilmiş funksional əlaqə dedikdə-müəyyən qeyritəsadüfə nəticə əlamətinin mahiyyətinin amilləri əlamətinin mahiyyətilə tam uyğun gəlməsi başa düşülür. Stoxastik əlaqə bir çox nəticə əlamətinin mahiyyətinin hər bir amilin əlamətinin mahiyyətilə uyğunluğudur. Elə buna görə də iqtisadi təhlilin üsulları və qaydaları determinləşdirilmiş amilli təhlil metoduna və stoxastik amilli təhlil metoduna ayrılır. Amilli təhlil üsulunu amillər və nəticə göstəriciləri arasındakı əlaqə formalarına uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Amilli təhlil metodu həm determinləşdirilmiş amilli təhlil üsulunu və həm də stoxastik amilli təhlil üsulunu əhatə edir. Determinləşdirilmiş amilli təhlil üsuluna – zəncirvari yerdəyişmə; mütləq və nisbi fərq üsulu; yerləşdirilməmiş qalıqların adi üstəgəlinməsi; yekun fərqlərinin müəyyən edilməsi; loqaritmik; integral, indeks və işgüzar iştirak üsulu aiddir.

Stoxastik amilli təhlil üsuluna – korrelyasiya; dispersiya; çoxölçülü amilli təhlil və klaster təhlili aiddir.

Müxtəlif qruplar üzrə sadəcə olaraq üsulların sadalanması göstərir ki, onların hamısı müxtəlif dərəcəli mürəkkəb riyazi aparatın tətbiqini tələb edir.

Analitik metodlar tətbiq olunan instrumentlərin mürəkkəbliyindən asılı olaraq adi riyazi və ali riyazi metodlarına ayrılır.

Adi riyazi metodlar ehtiyatlara tələbatın əsaslandırılması, istehsala məsariflər, biznes-planın işlənməsində, layihələrin hazırlanmasında, balans hesablarının və s. hesablanmasında istifadə edilir.

Klassik ali riyazi metodun müstəqil şəkildə verilməsi onun tədqiqat işlərində riyazi statistik və riyazi metodları ilə birgə tətbiqindən əlavə ayrılıqda istifadə edilməsindən irəli gəlir. Elə buna görə də bir çox iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin dəyişməsinin amilli təhlilinin differensiallaşma və inteqrallaşmanın köməyi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Optimallıq nöqteyi-nəzərindən bütün iqtisadi-riyazi metodlar (üsullar) iki qrupa – optimallaşdırılmış və optimallaşdırılmamış qruplara ayrılırlar. Əgər tətbiq edilən metod nəzərdə tutulmuş optimallıq meyarını müəyyən etməyə imkan verirsə həmin optimallaşdırılmış metod qrupuna aid edilir. Axtarışlar optimallıq meyarı tətbiq olunmadığı şəraitində həyata keçirildikdə həmin metod optimallaşdırılmamış metod adlanır.

Qeyd olunan metodların çoxcəhətliliyi tədqiqatçıya tədqiqatın müxtəlif növlərinin seçilməsinə geniş imkanlar verir. Təhlilin məqsədindən asılı olaraq tədqiqatçı bu və ya digər üsulu, metodu tətbiq etməklə öz məqsədlərinə nail ola bilər.

Qeyd olunduğu kimi iqtisadi təhlildə riyazi metod kimi determinləşdirilmiş və stoxastik metodlardan da geniş istifadə edilir.

Məhdudiyyət şərtləri və məqsəd funksiyasının parametrləri tam, dəqiq kəmiyyətlərlə ifadə olunan modelə determinləşdirilmiş model deyilir.

Məhdudiyyət şərtləri və ya məqsəd funksiyalı ehtimal xarakteri daşıyaq modelə stoxostik model deyilir.

Birbaşa, determinləşdirilmiş amilli təhlilə aşağıdakılar misal ola bilər:

1. Əmək məhsuldarlığı və işçilərin sayının məhsul istehsalının həcminə təsirinin təhlili. Bu zaman funksional əlaqə forması $y = x \cdot z$ olur. Burada u – məhsulun həcmi; z , x – amilləri göstərir.

2. Mənfəətin həcmnin, əsas istehsal fondları və dövryyə vəsaitlərinin dəyərinin rentabellik səviyyəsinə təsirinin

təhlili. Burada funksional əlaqə forması $y = \frac{x}{z+r}$ olur. Bu

formulada u – rentabellik səviyyəsini, z və r müvafiq amilləri göstərir. Birbaşa determinləşdirilmiş amili təhlil təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində daha geniş istifadə olunur.

İndi də birbaşa stoxastik amilli təhlil zamanı məsələnin qoyuluşu xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Əgər birbaşa determinləşdirilmiş amilli təhlildə təhlil üçün ilkin məlumatlar konkret sayda verilsə, birbaşa stoxastik amilli təhlil zamanı isə onlar seçmə yolla verilir. Stoxastik amilli təhlil zamanı məsələnin həlli aşağıdakıları tələb edir:

1. Nəticə göstəricilərinə təsir göstərən əsas amillərin aşkar edilməsi üçün dərin iqtisadi tədqiqatın aparılmasını;

2. Öyrənilən göstəricilərin amillər kompleksi ilə həqiqi əlaqəsini daha düzgün əks etdirən reqresiya növünün seçilməsini;

3. Hər bir amilin nəticə göstəricilərinə təsirini müəyyən etməyə imkan verən metodun işlənilməsini.

Əgər birbaşa determinləşdirilmiş təhlilin nəticəsi dəqiq və cənimənalı (birmənalı) alınarsa, onda birbaşa stoxastik təhlilin nəticəsi bəzi ehtimallıqla alınır.

Birbaşa stoxastik amilli təhlilə əmək məhsuldarlığı və digər iqtisadi göstəricilərin reqresiya təhlilini misal göstərmək olar.

İqtisadi təhlildə göstəricilərin detallaşdırılması, onların tərkib hissələrə bölüşdürülməsi kimi tapşırıqlarından başqa bir sıra iqtisadi xarakterli göstəricilərin kompleks əlaqələndirilməsi, yəni nəzərdən keçirilən bütün iqtisadi göstəriciləri-arqumentləri özündə əks etdirən funksiyaların qoyuluşu kimi bir qrup məsələlər tələb olunur. Belə halda, əks tapşırıq da verilir, yəni kompleksdəki bir sıra göstəricilərin birləşdirilməsi tapşırığı verilir.

Fərz edək ki, müəyyən iqtisadi prosesləri (α) xarakterizə edən $x_1; x_2; \dots; x_n$ göstəricilər komplekti verilmişdir. Bu göstə-

ricilərin hər biri α prosesini birtərəfli xarakterizə edir. Bu halda bütün göstəricilərin $(x_1; x_2; \dots; x_n)$ əsas xarakteristikasını, yaxud komplekt göstəricilərinin müəyyən hissəsini özündə əks etdirən α prosesinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq $f(x_i)$ funksiyasının qurulması tələb olunur. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq $f(x_i)$ funksiyası statistik yaxud dinamik prosesləri xarakterizə etməlidir. Belə məsələlərin qoyuluşu əks təsirli amilli təhlil adlandırılır.

Əks təsirli amilli təhlil məsələləri determinləşdirilmiş və stoxastik məsələlər ola bilər. Determinləşdirilmiş əks təsirli amilli təhlil məsələlərinə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi, habelə riyazi proqramlaşdırma, o cümlədən xətti proqramlaşdırma məsələlərini aid etmək olar. Stoxastik əks təsirli amilli təhlil məsələsinə isə məhsul buraxılışının həcmi ilə istehsal məsrəfləri arasında asılılığı müəyyən edən istehsal funksiyalarını misal göstərmək olar.

İqtisadi göstəriciləri yaxud prosesləri daha dəqiq tədqiq etmək üçün təkcə birpilləli təhlil aparmaqla kifayətlənmək olmaz. Həm də zəncirvari yerdəyişmə amilli təhlil, yəni statistik (məkan) və dinamik (məkan və zaman) təhlili də aparmaq lazımdır.

Fərz edək ki, «u» iqtisadi göstəricisi və ona təsir göstərən $x_1; x_2; \dots; x_n$ amilləri tədqiq edilir. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq «u» göstəricisinin hərəkəti amilli təhlilin metodlarının biri ilə təhlil edilir. Əgər $x_1; x_2; \dots; x_n$ funksiyaları daha ilkin amillədirsə, onda «u»-i təhlil etmək üçün $x_1; x_2; \dots; x_n$ -nin hərəkətini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün amillər aşağıdakı kimi detallandırılır:

$$x_1 = l_1(z_1, z_2, \dots, z_n);$$

$$x_2 = l_2(z_1, z_2, \dots, \Lambda_k);$$

.....

$$x_n = l_n(P_1, P_2, \dots, P_E)$$

Amillərin detallaşdırılmasını daha da dərinləşdirmək olar. Bundan sonra «u» göstəricisinin nəticəsini xarakterizə etmək üçün tədqiqatın nəticəsi tez sintez edilərək amilli təhlil məsələsi geriye həll edilir. Tədqiqatın belə metodu amilli təhlilin statistik zəncirvari yerdəyişmə metodu adlanır.

Amilli iqtisadi təhlil məkan və ya vaxt (zaman) daxilində ayrı-ayrı mənbələr üzrə təsərrüfat fəaliyyətinin formalaşan nəticəsinə amillərin təsirinin aydınlaşdırılmasına istiqamətləndirilə bilər. Bir halda məkan amilli təhlil vasitəsilə müəssisə kollektivinin iş şəraiti və onun səviyyəsi, həmin səviyyəni təyin edən müsbət və mənfi amillər aydınlaşdırılır, deməli, istehsal kollektivinin işinin yekunlaşdırılması məkan amilli təhlilin tipik vəzifəsidir.

Təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin dinamik sıralarının təhlil edilməsi, onu təşkil edən sıraların səviyyəsinin hissələrə ayrılması (inkişafın əsas xətti – mövsümi yaxud dövrü, geniş təkrar istehsal ilə əlaqəli və s.) vaxt (zaman) amilli təhlilin vəzifəsidir. Amilli təhlilin vəzifələrinin təsnifləşdirilməsi bir çox iqtisadi məsələlərin qoyuluşunu nizama salır, onların həllində ümumi qanunauyğunluğun aşkara çıxarılmasına imkan verir. Əgər məsələnin qoyuluşu yuxarıda göstərilən təsnifatın bu və ya digər tipinə aid deyilsə, onda mürəkkəb iqtisadi prosesləri tədqiq edərkən məsələnin qoyuluşunu uyğunlaşdırmaq (kombinasiya etmək) mümkündür.

2.11. İqtisadi – riyazi modelləşdirmə iqtisadi təhlilin üsulu kimi

İqtisadi hadisələrin və proseslərin riyazi modelləşdirilməsi iqtisadi təhlilin ən mühüm vasitəsidir (alətidir). O, tədqiqat aparılan obyekt haqqında dəqiq təsəvvür əldə etməyə, onun daxili quruluşu və xarici əlaqələrini kəmiyyətcə təsvir etməyə və xarakterizə etməyə imkan verir. Model idarəetmə (tədqiqat) obyektinin şərti obrazıdır (şəklidir). İdarəetmənin (tədqiqatın) səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə model idarəetmə subyektləri üzrə qurulur. Bu da obyektin tam xarakteristikasını, yəni xüsusiyyətini, struktur və funksional parametrlərini, onların qarşılıqlı əlaqələrini və asılılığını hərtərəfli əks etdirməyə imkan verir.

Obyektin qabaqcadan öyrənilməsinə əsaslanaraq modelin qurulması, mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlər üzrə onun fərqlənməsi, modelin eksperimental, yaxud nəzəri təhlili, nəticənin obyekt haqqındakı məlumatlarla müqayisə edilməsi, modelə düzəliş edilməsi modelləşdirmə metodunun məzmununu təşkil edir.

İqtisadi təhlil işində əsas etibarilə riyazi modeldən istifadə olunur. Öyrənilən iqtisadi proses və hadisələrin modeli ona xas olan daxili qanunauyğunluqlar, qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar riyazi dildə funksiya, bərabərlik, bərabərsizlik, qrafik, sxem və s. şəkildə yazılır.

Riyazi modellər kəmiyyət xarakteristikasına görə fərqlidir:

1. Ədədi modellər.
2. Məntiqi modellər.
3. Qrafik modellər.

İqtisadi-riyazi modellər həqiqətə uyğun olmalı, öyrənilən obyektin mühüm tərəfləri və əlaqələrini hərtərəfli əks etdirməlidir. Bu və ya digər iqtisadi-riyazi modelin qurulması üçün xarakterik olan prinsipial əlamətləri nəzərdən keçirək.

Modelləşdirmə prosesini şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar:

1. Öyrənilən hadisələrə, yaxud proseslərə məxsus və onun quruluşu və xüsusiyyətinə dair (empirik) təcrübəyə əsaslanan məlumatların nəzəri qanunauyğunluğunun təhlili. Belə təhlilə əsaslanaraq model yaradılır.

2. Məsələni həll etmək üçün metodun müəyyən edilməsi.

3. Əldə edilmiş nəticənin təhlili.

Modelin qurulmasının son məqsədinin qısa və dürüst ifadə edilməsi, habelə məsələnin həlli zamanı müxtəlif variantların müqayisə edilməsi üçün meyarın müəyyən edilməsi modelləşdirmənin birinci mərhələsinin mühüm şərtidir. İqtisadi təhlildə ən çox mənfəət əldə edilməsi, ən az istehsal məsrəfləri, avadanlıqların maksimum yüklənməsi, əmək məhsuldarlığı və s. meyar kimi götürülə bilər.

İqtisadi proseslərin modelləşdirilməsinin ikinci mərhələsi məsələnin həlli üçün daha səmərəli riyazi metodun seçilməsidir. Məsələn, xətti proqramlaşdırma məsələlərinin həli üçün çoxlu metodlar məlumdur: simpleks metodu, potensiallar metodu və s. ən mürəkkəb model yaxşı model deyildir. Ən real hadisə, yaxud proseslərə oxşar modellər yaxşı model hesab edilir.

İqtisadi hadisə və proseslər öyrənilən zaman əldə edilmiş nəticələrin hərtərəfli təhlili modelləşdirmənin üçüncü mərhələsi hesab olunur. İstehsalın real şəraitində praktikada əldə edilmiş yekun və nəticə, alınmış rəyin iqtisadi məzmunu modelin doğruluğu və keyfiyyətinin qəti meyarı hesab olunur. Əgər əldə edilmiş nəticələr real istehsal şəraitinə uyğun olmazsa, o zaman bu uyğunsuzluğun səbəblərinin iqtisadi təhlili aparılmalıdır. İstifadə olunan riyazi vasitələr və öyrənilən obyektin iqtisadi məzmunu həmin uyğunsuzluğun səbəbləri ola bilər.

Təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili üçün amillər sisteminin modelləşdirilməsi formal, yaxud evristik yolla nəticə göstəricilərinin məlumatlar vasitəsilə əks olunan iqtisadi hadisələrin keyfiyyətli təhlilinə əsasən həyata keçirilə bilər. Amillər sisteminin modelləşdirilməsi amillər sisteminin elementləri kimi aşağıdakı qaydada amillərin seçilməsi iqtisadi kriteriyalara əsaslanır:

1. Səbəbiyyət;
2. Kifayət spesifikliyi;
3. Müstəqil fəaliyyət göstərməsi;
4. Uçotun aparılma ehtimalı.

Formal nöqtəyi-nəzərinə amillər sisteminə daxil edilən amillər kəmiyyətə ölçülə bilən olmalıdır.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsində son amillər sistemini məhdud sayda tiplərə ayırmaq olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsində aşağıdakı modellərə daha çox rast gəlinir:

1. Oxşarlıq modeli

$$y = \sum_{i=1}^n x_i = x_1 + x_2 + \dots + x_n;$$

2. Multilikativ modeli

$$y = \sum_{i=1}^n x_i = x_1 + x_2 + \dots + x_n;$$

3. Sadə model

$$y = \frac{x_1}{x_2}; \quad y = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{x_i + 1}; \quad y = \frac{x_1}{\sum_{i=2}^n x_i}; \quad y = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{\sum_{i=1}^m x_i};$$

Burada u – nəticə göstəricilərini (ilkin amillər sistemini); x_i - amilləri (amillər göstəricisini) əks etdirir.

Determinləşdirilmiş amillər sisteminin aşağıdakı əsas modelləşdirmə üsulları vardır:

1. Amillər sisteminin uzadılması metodu:

$y = \frac{a_1}{a_2}$ ilkin amillər sistemini təşkil edir. Əgər a_1 -i ayrı-

ayrı toplanan amillərin məbləği formasında nəzərdə tutsaq, onda $a_1 = a_{11} + a_{12} + a_{13} + \dots + a_{1n}$ alarıq, o zaman

$y = \frac{a_{11}}{a_2} + \frac{a_{12}}{a_2} + \dots + \frac{a_{1n}}{a_2}$ olmaqla son amillər sistemi $y = \sum x_i$

formasında olmalıdır.

2. Amillər sisteminin genişləndirilməsi metodu. Burada

ilkin amillər sistemi $y = \frac{a_1}{a_2}$ şəklində olur. Əgər kəsirin sürəti

və məxrəcini eyni bir ədədə vurmaqla «genişləndirsək, onda yeni amillər sistemi alarıq».

$$y = \frac{a_1 bcde \dots}{a_2 bcde \dots} = \frac{a_1}{b_1} \cdot \frac{b}{c} \cdot \frac{c}{d} \cdot \frac{d}{e} \cdot \frac{e}{a_2} \dots;$$

yeni multiplikativ model forması $y = \frac{a_1}{a_2}$ -dir.

3. Amillər sisteminin qısaldılma metodu. İlkin amillər

sistemi $y = \frac{a_1}{a_2}$ şəklindədir. Əgər kəsirin sürət və məxrəcini

eyni bir ədədə bölsək, o aman yeni amillər sistemi alarıq (bu zaman təbiidir ki, amillərin ayrılması qaydasına əməl olunmalıdır).

$$y = \frac{\frac{a_1}{b}}{\frac{a_2}{b}} = \frac{a_{11}}{a_{21}};$$

Bu halda son amillər sisteminin $y = \frac{x_1}{x_2}$ formasını alırıq.

Beləliklə təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin öyrənilən səviyyəsinin formalaşması üzrə mürəkkəb proseslər və onları təşkil edən amilləri müxtəlif üsullarla hissələrə ayırmaqla amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelində əks etdirmək olar.

Məsələn, buraxılan u məhsulun həcmnin əmələgəlmə prosesini tədqiq edərkən təhlil üçün aşağıdakı determinləşdirilmiş amillər sistemindən istifadə etmək olar:

Statik modeldə (a)	Dinamik modeldə (b)
1.a. $y = x_1 x_2$	1.b. $z_y = i_1 i_2$
2.a. $y = x_1 x_3 x_4$	2.b. $z_y = i_1 i_3 i_4$
3.a. $y = x_1 x_3 x_5 x_6 x_7$	3.b. $z_y = i_1 i_2 i_3 i_6 i_7$

burada

u – məhsulun həcmi;

x_1 - işləyənlərin sayını;

x_2 - təhlil edilən dövrdə orta illik işçi hesabı ilə əmək məhsuldarlığını;

x_3 - işləyənlərin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəkisini;

x_4 - təhlil edilən dövrə bir fəhlə hesabı ilə əmək məhsuldarlığını;

x_5 - iş günündən istifadə əmsalını;

x_6 - iş saatından istifadə əmsalını;

x_7 - bir fəhlə hesabı ilə orta saatlıq əmək məhsuldarlığını;

z_y - məhsulun həcmnin dəyişməsinin ümumi indeksini;

$i_1 i_2 \dots i_7$ - amillər indeksini göstərir.

1-3 modellər ümumi göstərici kimi məhsulun həcmnin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin detallaşdırılmasının ar-

dıcılıqla əks etdirir. Təsərrüfat fəaliyyətinin digər göstəriciləri üçün anoloji qaydada model qurmaq olar.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsinə əsasən iqtisadi göstəricilərin ilkin formulu üçün həmin göstəricilərin digər amil-göstəricilərlə nəzəri cəhətdən ehtimal olunan birbaşa əlaqələrini tamamilə oxşar şəkildə qurmaq imkanı yaranır. Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsi iqtisadi göstəricilərin formal əlaqələrinin sadə və faydalı vasitəsi hesab edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əhatə etdiyi informasiyanın dəqiqliyinə görə iqtisadi-riyazi modellər – determinik və stoxastik modellərə bölünür. Məhdudiyyət şərtləri və məqsəd funksiyasının parametrləri tam dəqiq və kəmiyyətlərlə ifadə olunan modelə determinləşdirilmiş model deyilir. Məhdudiyyət şərtləri və ya məqsəd funksiyalı ehtimal xarakteri –daşıyan modelə stoxastik model deyilir.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsi birbaşa əlaqənin amillər dairəsində məhduddur. İqtisadi göstəricilərin kəmiyyətcə dəyişməsinin genişlənməsini yalnız kütləvi təcrübəyə əsaslanan məlumatların stoxastik təhlillə aydınlaşdırmaq mümkündür.

Stoxastik təhlil amillərin dolayı əlaqələrinin öyrənilməsinə yönəldilir. Buradan determinləşdirilmiş və stoxastik təhlilin əlaqəsinə dair elə nəticə çıxır ki, stoxastik təhlil köməkçi xarakter daşdığı üçün birbaşa əlaqələri birinci növbədə öyrənmək lazımdır. Deməli, stoxastik təhlil amillərin determinləşdirilmiş təhlilinin dərinləşdirilməsində vasitəçi kimi çıxış edir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsinin amillər sisteminin stoxastik modelləşdirilməsi iqtisadi göstəricilərin mənasının müxtəlif şəkildə dəyişməsinin qunanauyğunluğunun ümumiləşdirilməsinə, yeni amillərin kəmiyyət xarakteristikasına və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə istinad edir. Əlaqələrin kəmiyyət parametrləri məcmuu

təsərrüfat obyektlərinin öyrənilən göstəricilərinin müqayisəsinə əsasən aşkar edilir. Beləliklə, stoxastik modelləşdirmənin birinci ilkin şərti tədqiqatın yekununun tərtib edilməsinin mümkünlüyü hesab edilir. Yeni müxtəlif şəraitdə bu və ya digər hadisənin parametrlərinin təkrarən ölçülməsinin mümkünlüyü hesab olunur.

Determinləşdirilmiş amilli təhlil zamanı müvafiq əsas kateqoriyaların əlaqəsi sabit olduğu üçün öyrənilən hadisələrin modeli təsərrüfat obyektləri və dövrlər üzrə dəyişmir. Yalnız müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı təsərrüfatın, yaxud bir təsərrüfatın fəaliyyətinin nəticələrinin müqayisə edilməsi zəruriyyəti zamanı modelə əsasən aşkara çıxarılmış analitik nəticələrin kəmiyyətinin müqayisə edilməsi haqqında məsələ meydana çıxır. Stoxastik təhlildə real modelin əldə edilməsi üçün zəmin yaradan təcrübi məlumatların məcmuuna əsasən tərtib olunan modelin özü bütün ilkin tədqiqat həddində əlaqələrin kəmiyyət xarakteristikasına uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, göstəricilərin mənasının müxtəlif formada dəyişdirilməsi hadisələrin keyfiyyət tərəfinin bir mənalı müəyyənlik həddində baş verməlidir. Deməli, əlaqələrin modelləşdirilməsinin stoxastik üsulunun tətbiq olunmasının ikinci ilkin şərti yekunun keyfiyyət eyniliyidir.

İqtisadi göstəricilərin dəyişməsinin öyrənilmiş qanunauyğunluğu gizli formada olur. O, tədqiqat nöqtəyi-nəzərinə variasiya göstəricilərinin təsadüfi komponentləri ilə birləşir. Böyük ədədlər qanunu sübut edir ki, yalnız böyük cəmdə qanunauyğun əlaqələr sabit təsadüfi uyğunluq kimi çıxış edir. Buradan da stoxastik təhlilin üçüncü ilkin şərti – yəni öyrənilən qanunauyğunluğu kifayət qədər etibarlı və dəqiq aşkar etməyə imkan verən olduqca ahəngdar məcmuu tədqiqat aparılması imkanı yaranır. Modelin etibarlı və dəqiqlik səviyyəsi istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində modeldən istifadənin praktik məqsədləri üçün müəyyən edilir.

Göstəricilər səviyyəsinin müxtəlif şəkildə göstərilməsinin kütləvi məlumatları arasında iqtisadi göstəricilərin kəmiyyət parametrlərini aşkar etməyə imkan verən metodların mövcudluğu stoxastik yanaşmanın dördüncü ilkin şərtidir. Tətbiq olunan metodların riyazi aparatı bəzən modelləşdirilən empirik materiala spesifik tələblər irəli sürür. İrəli sürülən tələblərin yerinə yetirilməsi metodların tətbiqi və alınan nəticələrin doğruluğunun vacib ilkin şərtidir.

Stoxastik amilli təhlilin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə təhlil zamanı keyfiyyət (nəzəri) təhlil yolu ilə modeli qurmaq olmaz, mütləq empirik məlumatların kəmiyyət təhlili lazımdır.

İqtisadi tədqiqatlarda təsərrüfat hadisələri və proseslərinin stoxastik modelləşdirilməsinin aşağıdakı riyazi-statistik metodları tətbiq edilir:

1. Göstəricilər arasında əlaqə və korrelyasiyanın qiymətləndirilməsi;
2. Əlaqələrin statistik mənasının qiymətləndirilməsi;
3. Regressiya təhlili;
4. İqtisadi göstəricilərin dövrü dəyişməsi parametrlərinin aşkar edilməsi;
5. Çoxsaylı müşahidələrin qruplaşdırılması;
6. Dispersiya təhlili;
7. Müasir amilli (komponentli) təhlil;
8. Transformasiya təhlili.

Hər bir subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodikasına riyazi-statistik metodların daxil edilməsi zərurəti metodların köməyi ilə həll edilən kəmiyyət (statistik) məsələlərinin əhəmiyyətindən asılıdır.

İqtisadi təhlildə aşağıdakı daha tipik məsələləri ayırmaq olar:

1. İqtisadi göstəricilərin əlaqəsinin mövcudluğu, istiqaməti və intensivliyinin öyrənilməsi;
2. İqtisadi hadisələrin amillərinin təsnifləşdirilməsi;

3. Göstəricilər arasındakı əlaqənin analitik formasının aşkar edilməsi;
4. Göstəricilərin səviyyəsinin dəyişməsi dinamikasının səlisləşdirilməsi;
5. Göstəricilər səviyyəsinin qanunauyğun dövrü dəyişməsi parametrlərinin aşkar edilməsi;
6. Təsərrüfatların (birliklərin, müəssisələrin və onların bölmələrinin) növbələşdirilməsi və təsnifatı;
7. İqtisadi hadisələrin ölçüsünün (mürəkkəbliyinin, çoxcəhətliliyinin) öyrənilməsi;
8. Daha informatik (ümumiləşdirici) sintetik göstəricilərin aşkar edilməsi;
9. İqtisadi göstəricilər sistemində əlaqələrin daxili strukturunun öyrənilməsi;
10. Müxtəlif yekunlarda əlaqələrin strukturunun müqayisə edilməsi.

2.12. Ümumiləşdirici göstəricilərə amillərin təsirinin indeks metodu ilə təyin edilməsi

Statistik, planlaşdırma və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində ümumiləşdirici göstəricilərin dəyişməsi dinamikasında ayrı-ayrı amillərin rolunun kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin əsasını indeks modeli təşkil edir.

Müəssisədə məhsul buraxılışı həcmnin işçilərin sayından və onların əmək məhsuldarlığından asılılığını öyrənərkən indekslərin aşağıdakı qarşılıqlı əlaqə sistemindən istifadə etmək olar:

$$J^N = \frac{\sum D_1 R_1}{\sum D_0 R_0} \quad (1)$$

$$J^N = \frac{\sum D_0 R_1}{\sum D_0 R_0} \cdot \frac{\sum D_1 R_1}{\sum D_0 R_1} \quad (2)$$

$$J^N = J^R \cdot J^D \quad (3)$$

Burada

J^N - məhsul buraxılışının həcmnin dəyişməsinin ümumi indeksini;

J^R - işləyənlərin sayının dəyişməsinin fərdi (amillər) indeksini;

J^D - işləyənlər hesabı ilə əmək məhsuldarlığının amillər indeksini;

$D_0; D_1$ - müvafiq olaraq bazis və hesabat dövründə bir nəfər işləyən hesabı ilə orta illik əmtəəlik məhsul istehsalını;

$R_0; R_1$ - müvafiq olaraq bazis və hesabat dövründə istehsal heyətinin orta illik siyahı sayını göstərir.

Həmin düsturlar göstərir ki, məhsul buraxılışı həcmnin ümumi nisbi dəyişməsi iki amilin təsiri nəticəsində, yəni işçilərin sayının və onların əmək məhsuldarlığının nisbi dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlir. Statistika təcrübəsində qəbul edilən həmin düsturlar amillər indeksini əks etdirir. Onun mahiyyətini aşağıdakı kimi izah etmək olar.

Əgər ümumiləşdirici iqtisadi göstərici kəmiyyət və keyfiyyət göstərici – amillərin hasilini əks etdirirsə, onda kəmiyyət amilinin təsirini təyin edərkən keyfiyyət göstəricisi bazis səviyyəsində yazılır, keyfiyyət amilinin təsirini təyin edərkən kəmiyyət göstəricisi hesabat dövrü səviyyəsində yazılır.

İndeks metodu ümumiləşdirici göstəricilərin həm nisbi və həm də mütləq kənarlaşmalarını amillər üzrə ayırmağa imkan verir.

Bizim misalımızda birinci formula müəssisənin əmtəəlik məhsul buraxılışının həcmi üzrə ümumi göstəricinin mütləq kənarlaşma kəmiyyətini hesablamağa imkan verir:

$$\Delta N^T = \sum D_1 R_1 - \sum D_0 R_0$$

Burada ΔN^T - təhlil olunan dövrdə əmtəəlik məhsul buraxılışının mütləq artımını göstərir.

Bu kənarlaşma işçilərin sayının və onların əmək məhsuldarlığının dəyişməsinin təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu amillərdən hər birinin məhsul buraxılışının ümumi həcmnin dəyişməsinə ayrı-ayrılıqda təsirini hesablayan zaman onlardan birinin təsiri kənarlaşdırılır.

Yuxarıda göstərilən 2-ci düsturda verilən şərtə uyğun gəlir. Burada birinci vuruqda əmək məhsuldarlığının, ikinci vuruqda isə işçilərin sayının təsiri kənarlaşdırılır. Beləliklə, işçilərin sayının dəyişməsi nəticəsində məhsul buraxılışı həcmnin artımı 1-ci vuruğun sürət və məxrəci arasındakı fərq kimi hesablanılır:

$$\Delta N_D^T = \sum D_1 R_1 - \sum D_0 R_1$$

indekslər nəzəriyyəsi ikidən çox amil olduqda ümumiləşdirici göstəricinin mütləq kənarlaşmasına təsir edən amillərin ayrılmasının ümumi metodikasını vermir. Belə məsələnin həlli üçün zəncirvari yerdəyişmə metodundan istifadə edilir.

Zəncirvari yerdəyişmə metodu bazis səviyyəsindəki amillərin ardıcıl olaraq faktiki amillərlə əvəz edilməsi yolu ilə ümumiləşdirici göstəricinin düzəliş edilmiş sıralarının əldə edilməsinə imkan verir.

Zəncirvari yerdəyişmə metodu üzrə aşağıdakı ümumi formada hesablama sisteminə malik oluruq:

$y_0 = (a_0 b_0 c_0 d_0 \dots)$ ümumi göstəricilərin bazis amillər qiyməti (amili)

$$y_a = (a_1 b_0 c_0 d_0 \dots)$$

$$y_b = (a_1 b_1 c_0 d_0 \dots)$$

$$y_c = (a_1 b_1 c_1 d_0 \dots)$$

.....

.....

$$y_1 = (a_1 b_1 c_1 d_1 \dots) \text{ faktiki qiymət (amili)}$$

Ümumiləşdirilmiş göstəricilərdən ümumi mütləq kənarlaşmanı aşağıdakı formula ilə təyin etmək olar.

$$\Delta y = y_1 - y_0 = (a_1 b_1 c_1 d_1 \dots) - (a_0 b_0 c_0 d_0 \dots)$$

Ümumi göstəricilərin ümumi kənarlaşması amillərdə aşağıdakı kimi bölünür:

1. «a» amilinin dəyişməsi hesabına

$$\Delta y_a = y_a - y_0 = (a_1 b_0 c_0 d_0 \dots) - (a_0 b_0 c_0 d_0 \dots)$$

2. «v» amilinin dəyişməsi hesabına

$$\Delta y_b = y_b - y_a = (a_1 b_1 c_0 d_0 \dots) - (a_1 b_0 c_0 d_0 \dots) \text{ və i.a.}$$

Zəncirvari yerdəyişmə metodunun müəyyən çatışmamazlığı vardır. Ona görə də onun tətbiq edilməsi zamanı aşağıdakıları nəzərdə tutmaq lazımdır:

1. hesablamaların nəticəsi amillərin dəyişmə ardıcılığından asılıdır.

2. Ümumi göstəricilərin dəyişməsində aktiv rol keyfiyyət amillərinin dəyişməsinin təsiri hesabına yazılır.

Məsələn, əgər tədqiq edilən göstərici z -in $z = f(x, y) = xy$ funksiyası formasına malikdirsə, onda dövrə ərzində onun dəyişməsi $\Delta t = t_1 - t_0$ formulasında ifadə edilir:

$$\Delta z = x_0 \Delta y + y_0 \Delta x + \Delta x \Delta y$$

Burada

$\Delta x \Delta y$ - ümumi göstəricinin artımını;

$x_0 y_0$ - amillərin artımını;

$t_0 t_1$ - amillərin bazis qiymətini;

$y_0 B_x$ - müvafiq olaraq bazis və hesabat dövründə vaxtı göstərir.

Bu düsturda sonuncu toplanan birinci toplananın biri ilə qruplaşdırdıqda zəncirvari yerdəyişmədə iki müxtəlif variant alınır:

1-ci variant

$$\Delta z = (x_0 + \Delta x) \Delta y + y_0 \Delta x = x_1 \Delta y + y_0 \Delta x$$

2-ci variant

$$\Delta z = x_0 \Delta y + (y_0 + \Delta y) \Delta x = x_0 \Delta y + y_1 \Delta x$$

x -in kəmiyyət amilini, u -in keyfiyyət amilini ifadə etməsi şərt ilə təcrübədə adətən birinci variant tətbiq edilir.

Göstərilən düsturda ümumi göstəricilərin dəyişməsinə keyfiyyət amilinin təsiri, yəni $(x_0 + \Delta x) \Delta y$ -lə ifadə olunan amilin təsiri daha aktiv hesab olunur. Çünki onun həcmi keyfiyyət amilinin artımını kəmiyyət amilinin hesabat qiymətinə vurmaqla təyin edilir. Bununla yanaşı amillərin birlikdə dəyişməsi hesabına ümumi göstəricinin bütün artımı yalnız keyfiyyət amilinin təsirinə yazılır.

Beləliklə, ümumiləşdirici göstəricilərin dəyişməsində hər bir amilin dəqiq rolunun təyin edilməsi vəzifəsini ənənəvi zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə həll etmək mümkün deyildir. Ona görə də son illərdə belə məsələni həll etmək üçün yeni metodlardan istifadə edilməsi təklif edilmişdir. Onların içərisində integral metodu daha böyük maraq doğurur.

Ümumiləşdirici göstəricilər haqqında çox dəyişən funksiyaların ümumi formasının təqdim edilməsi daha düzgündür:

$$f = f(x; y); \quad f = f(x, y, z) \text{ və i.a.}$$

$$\Delta f = f_1 - f_0; \quad \Delta x = x_1 - x_0; \quad \Delta y = y_1 - y_0; \quad \text{və i.a.}$$

Burada

f - nəticə göstəricilərini;

$f(x; y)$ - amilləri;

$x; y; z; \Delta$ amil göstəricilərinin dəyişməsinə;

0 və 1 – müvafiq olaraq bazis və faktiki qiymətli göstəriciləri göstərir.

İntegral metodun əsas xüsusiyyəti onun dəqiqliyindən və eyni mənalı olmasından ibarətdir. İntegral metodu müxtəlif formada məsələlərə ümumi yanaşmaq imkanı verir (amillərin miqdarı və onlar arasındakı əlaqələrin forması nəzərdə tutu-

lur) və təhlilin aparılmasına qədər amillərin rolu haqqında hər hansı subyektiv ehtimalı kənar edir.

Korrelyasiya və reqrasiya üsulu – bu üsul iki göstərici arasında olan əlaqənin yaxın və uzaq olmasını müəyyən etməyə imkan verir. Korrelyasiya üsulu xüsusilə qanunauyğunluğu müəyyən etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu üsuldən o halda istifadə edilir ki, burada göstəricilərlə amillər arasında dəqiq funksional asılılıq olmur. Korrelyasiya üsulu vasitəsilə aparılan təhlil nəticəsində göstəricilər və amillər arasındakı əlaqənin sıxlığı və xarakterini müəyyən etmək olmur. Göstəricilərlə amillər arasındakı əlaqənin sıxlığını korrelyasiya əmsalı və yaxud korrelyasiya münasibəti xarakterizə edir. Əlaqələrin xarakterini isə reqrasiya bərabərliyi tərtib etməklə və reqrasiya əmsalını müəyyən etməklə öyrənilir.

Korrelyasiya reqrasiya tədqiqat üsulundan ayrı-ayrı amillərin istehsalın təşkilat-texniki səviyyəsinə, əmək məhsuldarlığına, fondverimi, məhsulun maya dəyəri, mənfəət, rentabellik göstəricilərinə təsirinin müəyyən edilməsində daha geniş miqyasda istifadə olunur.

Xətti proqramlaşdırma üsulu – bu üsuldən göstəricilərlə amillər arasında dəqiq proporsional asılılıq olduğu hallarda istifadə olunur. Xüsusilə də müəssisənin optimal həcmi, onun optimal gücünü müəyyən edən zaman istifadə olunur. Bundan başqa biznes-plan tapşırıqlarının gərginliyini yoxlayan zaman və nəqliyyat işlərində, yaxud anbarların – istehsal prosesləri ilə əlaqəsində və s. məsələlərin həllində istifadə edilir.

Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi – bu üsuldən xidmət işlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və onun yaxşılaşdırılması üçün yollar axtarılması işində geniş istifadə olunur. Bu nəzəriyyə ehtimal xarakterli, məsələn, xidmətin gecikdirilməsi üzündən sex anbarından alət alınması zamanı, yeməxanada nahar fasiləsi zamanı süni növbənin yaranması, yükləmə, ya-

xud boşaltma işləri görmək üçün və yaxud qaldırıcı kranların çatışmaması üzündən dəmir yolu vaqonlarının boş dayanması və s. bu kimi hadisələrin hərtərəfli öyrənilməsini nəzərdə tutur. Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi pərakəndə ticarət müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində xidmət sisteminin malla təchizatını və alıcılara xidmətin yaxşılaşdırılmasının optimal variantlarının axtarılması zamanı geniş istifadə olunur.

III FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN TƏŞKİLİ VƏ İNFORMASIYA TƏMİNATI SİSTEMİ

3.1. İqtisadi təhlilin təşkili

İdarəetmə elmləri sırasına daxil olan iqtisadi təhlil ümumilikdə xalq təsərrüfatı və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələri miqyasında, nazirliklər və ayrı-ayrı region və iqtisadi rayonlarda idarəetmənin ən səmərəli yollarının aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

İqtisadi təhlil təkcə dövlət sifarişlərinin, müqavilələrin, qərar və göstərişlərin, biznes-planın göstəricilərinin, norma və normativlərin və s. hazırlanmasının idarə edilməsi ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda öz funksiyasını onların gedişatını idarə etməklə fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldir. Elə buna görə də idarəetmə qərarları elmi cəhətdən əsaslandırılmış, vaxtında və məqsədyönlü hazırlanmalıdır. Əsaslandırılmış, məqsədyönlü və vaxtlı-vaxtında hazırlanmış idarəetmə qərarları isə təsərrüfatçılığın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühüm ehtiyat mənbələrindən biri hesab olunur. Bütün qeyd olunanlar isə elmi yeniliklərə və geniş həyatı təcrübəyə əsaslanan iqtisadi təhlil vasitəsilə müəyyən edilə bilər. Bunun üçün isə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üzrə aparılan analitik tədqiqat düzgün təşkil edilməlidir. Ancaq bu halda aparılmış tədqiqatın iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi imkanlarına təsirliliyini və təsərrüfat proseslərinə müdaxilənin məqsədyönlülüyünü təmin etmək mümkündür.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin təşkili bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Həmin tələblərin məzmunu, mahiyyəti və məqsədi bazar münasibətinə keçid şəraitinin tələblərinə uyğun olaraq daha mürəkkəb və ciddi xarakter alır. Həmin

tələblərə birinci növbədə təhlilin elmi xarakter daşmasını aid etmək olar. Elə təhlilin elmiliyi də onun əsas prinsiplərindən biridir. Təhlilin elmiliyi dedikdə, iqtisadi təhlil prosesinin bütün mərhələlərində materialist-dialektik nəzəriyyənin bütün müddəalarına əsaslanmaq, iqtisadi kateqoriyaları və göstəriciləri araşdırmaq, sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərini bilmək, elmin və qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən istifadə etmək bacarığı nəzərdə tutulur. Əlbətdə bu tədbirlər elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodika əsasında həyata keçirilməlidir.

Bunun üçün iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi hər bir mütəxəssisin, subyektin bütün həlqələrinin rəhbərlərinin, idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında iştirak edən hər bir qulluqçunun vəzifə borcunun tərkib hissəsi hesab edilməlidir. Elə buradan iqtisadi təhlilin təşkilinə dair ikinci tələb təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin aparılması üzrə vəzifələrin hər bir icraçı arasında əsaslandırılmış bölgüsünə nail olmaqdan ibarətdir. Bu tələbin yerinə yetirilməsi hər bir icraçının vəzifəsini müəyyən etməklə bərabər, təkrarlaşmalara yol verilməsinə, birinin digərinə maneçiliyinin aradan qaldırılmasına nail olmaqla vaxta qənaət etməklə kompleks təhlilin həyata keçirilməsidir. Komplekslik isə sistemli təhlilin tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlilin sistemliyinin və kompleksliyinin metodoloji cəhətdən birliyi öz əksini iqtisadiyyatın və siyasətin, iqtisadi və sosial inkişafın, iqtisadiyyatda sosial inkişafın və ekologiyanın, ümuminin və xüsusunin birliyində, vahid-universal göstəricilər sisteminin işlənməsində və bütün növdən olan informasiya mənbələrindən istifadə də tapır.

Üçüncü tələb analitik tədqiqatların səmərəli olmasından ibarətdir. Analitik tədqiqatların səmərəliliyi dedikdə təhlilin kompleks şəkildə və optimal səviyyədə daha az məsariflə aparılması nəzərdə tutulur. Analitik tədqiqatın səmərəliliyinə və təsirliliyinə onun planlı şəkildə həyata keçirilməsi nəticəsində nail oluna bilər. İşin planlaşmasını isə müəssisədə

bütövlükdə analitik işlərin aparılmasına rəhbər təyin edilmiş mütəxəssis həyata keçirilməlidir. Analitik tədqiqatın səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün işin təşkilinin məqsədə uyğunluğu ilə bərabər, onun həyata keçirilməsində qabaqcıl müasir metodlardan, işi asanlaşdırma və tezləşdirə bilən hesablama texnikasından geniş istifadə nəzərdə tutulmalıdır.

Analitik tədqiqatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində ən mühüm məsələlərdən biri hazırlanan cədvəllərin sadəliyindən, əhatə dairəsindən və qarşıya qoyulan məqsədə cavab verə bilməsindən ibarətdir. Cədvəllər ümumiyyətlə müəssisənin və eləcə də onun daxili bölmələrinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətini nəzərə almalıdır. Cədvəllərin bütün göstəriciləri müqayisəyə gələ bilən şəkildə salınmalı, ümumiləşdirilə və qiymətləndirilə bilməlidir. Bütün bunlara nail olmaq üçün isə iş bölgüsünün təhlilinin icraçıları arasında dəqiq həyata keçirilməsindən, hər bir mütəxəssisə onun bacardığı və yaxından bələd olduğu sahənin tapşırılmasından və s. asılıdır. Bütün bunlar isə iqtisadi təhlilin aparılmasında daha az vaxt və vəsait sərfi ilə daha yüksək nəticələrə nail olunmasına imkan verir ki, bu da analitik tədqiqatların səmərəliliyinin yüksəldilməsi deməkdir.

Müəssisə, birlik və təşkilatlarda analitik işlər aşağıdakı təşkilatı mərhələlərə bölünür:

- təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin subyektinin və obyektinin, təşkili formasının seçilməsi, hər bir tədqiqatçının iş bölgüsünün aparılması və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;
- analitik işlərin planlaşdırılması;
- iqtisadi təhlilin informasiya və metodiki təminatı;
- təsərrüfat prosesinin gedişi və nəticələrinin məlumatlarının analitik işlənməsi;
- təhlilin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi;
- təhlil nəticəsində hazırlanmış təkliflərin həyata keçirilməsinə nəzarət.

Qeyd olunan mərhələlərin düzgün və bazar münasibətlərinə keçidin bu günkü tələblərinə uyğun səviyyədə həyata keçirilməsi birinci növbədə analitik işlərin və onun nəticəsində isə iqtisadi təhlilin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər.

3.2. Təhlilin təşkili formaları və icraçıları

İqtisadi təhlilin təşkili formaları idarəetmə aparatına və subyektin texniki səviyyəsinə görə müəyyən edilir.

Məlum olduğu kimi, böyük sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və s. müəssisələrində bütün iqtisadi xidmətlərə baş iqtisadçılar rəhbərlik edir və əksər hallarda onlar müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərlərinin iqtisadi məsələlər üzrə müqavilələri təyin olunurlar. Həmin şəxs müəssisə, idarə və təşkilat üzrə ümumilikdə iqtisadi işləri və xüsusən təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini təşkil edir. İqtisadi laboratoriyalar və istehsalın təşkili, plan-iqtisad, əmək və əmək haqqı, maliyyə şöbələri və mühasibat uçotu kimi bölmələr birbaşa həmin şəxsə tabe edilir. Ayrılıqda götürülmüş iri həcmli bölmələrdə iqtisadi təhlil qrupu və ya şöbəsi təşkil edilə bilər. Orta və kiçik idarə, müəssisə və təşkilatlarda iqtisadi işlərə plan şöbəsinin müdiri və ya baş mühasib rəhbərlik edir. İqtisadi işlərin koordinasiyası üçün müəyyən hallarda bütün şöbə və bölmələrin rəhbərləri daxil olan texniki-iqtisadi şuralar yaradılır.

Ümumiyyətlə müasir şəraitdə iqtisadi təhlil iqtisadi xidmət bürolarının əməkdaşları ilə bərabər texniki şöbələrin mexanik, energetik, texnoloq, yeni texnikanın istehsalat tətbiqi kimi baş mütəxəssislərinin də vəzifə borcu hesab edilir (Bu vəziyyət həmin mütəxəssislərin təhsil aldığı elm sahəsinin iqtisadi təhlillə əlaqəsi irəli gəlir. Həmin sahələrin iqtisadi təhlillə əlaqəsindən irəli gəlir. Həmin sahələrin iqtisadi təhlillə əlaqəsi iqtisadi təhlilin digər elmlərlə əlaqəsi paraqrafında şərh edildiyi üçün bir daha onun üzərində dayanmağı məq-

sədəuyğun hesab etmirik). İqtisadi təhlil işi ilə eyni zamanda sex xidmətləri, ferma, briqada və sahə rəhbərləri də məşğul olurlar. Təhlilin təşkilində əsas məsələ icra olunmalı işin həmin mütəxəssislər arasında nə dərəcədə bölünməsindən asılıdır. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili funksiyaları hazırda icraçılar arasında təqribən aşağıdakı formada bölüşdürülür.

İstehsalat şöbəsi məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi və assortimenti üzrə planın icra edilməsi, istehsalın ahəngdarlığı, məhsul, iş və xidmətin keyfiyyəti, yeni texnika və texnologiyanın istehsala tətbiqi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, material ehtiyatlarının məsarifi, texnoloji dövrünün uzunluğu, buraxılan məhsulun komplektliyi, istehsalın ümumi texniki və təşkilatı səviyyəsinin təhlili ilə məşğul olur.

Mexanikləşdirmə və energetika şöbəsi maşın və avadanlıqlardan istifadə səviyyəsinin, maşın və avadanlıqların təmiri və modernləşdirilməsinin plan-qrafikinin yerinə yetirilməsi səviyyəsini, təmir və rekonstruksiya işlərinin vaxtlı-vaxtında aparılması, təmirin keyfiyyəti və maya dəyərinin, avadanlıqlardan və istehsal güclərindən istifadə səviyyəsinin, elektrik enerjisindən istifadənin nə dərəcədə məqsədə müvafiq olmasının təhlili ilə məşğuldur.

Texniki nəzarət şöbəsi xammal və hazır məhsulun keyfiyyətini, zay məhsulu və zaydan itkiləri, zaydan itkilərin azaldılması imkanlarının, məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, texnoloji intizama riayət olunmasının, reklam işlərinin genişləndirilməsi və s. geniş təhlil edir.

Təchizat şöbəsi istehsalın keyfiyyətli və ahəngdar materiallarla, texniki vasitələrlə təminatına, məhsulun göndərilməsi, iş və xidmətlərin həcminə, nomenklaturasına, vaxtına, keyfiyyətinə, ehtiyatların anbarda saxlanması və vəziyyətinə, materialların buraxılması normasına, nəqliyyat-tədarük məsariflərinə və s. nəzarət edir.

Satış şöbəsi tapşırıqların, sifarişlərin, öhdəliklərin, müqavilələrin yerinə yetirilməsi səviyyəsini, malalanlara göndərilən məhsulun, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətini, nomenklaturasını, anbarlara tələbatı, hazır məhsulların saxlanma vəziyyətini, marketinq və kommersiya fəaliyyətini öyrənir və onların yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planı hazırlayır.

Əmək və əmək haqqı şöbəsi əməyin təşkili səviyyəsini, onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə təkliflər planının yerinə yetirilməsini, ixtisas və kateqoriyalar üzrə əmək ehtiyatları ilə təminatı, əmək məhsuldarlığının, iş vaxtı fondundan istifadənin və əmək haqqı fondunun səviyyələrini təhlil edir.

Mühasibat uçotu və hesabat (mühasibatlıq) şöbəsi məsərif smetalarını, məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərini, mənfəət planının yerinə yetirilməsini və ondan istifadəni, maliyyə vəziyyətini, ödəmə qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini və s. hazırlayır və təhlil edir.

İqtisadi təhlil və yaxud plan-iqtisad şöbəsi analitik işlərin planını tərtib etməklə onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, təhlilin metodiki təminatını həyata keçirir, müəssisənin, birliyin, təşkilatın ümumilikdə və onların daxili bölmələrinin hər biri üzrə ayrılıqda təhlili təşkil edir və nəticələrini ümumiləşdirir, təhlilin nəticələri üzrə tədbirlər planı hazırlayır.

Qeyd olunan şöbələrin birgə fəaliyyəti müəssisə, idarə və təşkilatlar iqtisadi təhlil işlərinin yaxşı təşkil olunmasına şərait yaratmaqla onun təsirliliyinin gücləndirilməsinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əsaslı təsir göstərir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların iqtisadi təhlili yuxarı orqanlar tərəfindən də həyata keçirilir. Həmin təşkilatların mütəxəssisləri təsərrüfat fəaliyyətinin ayrılıqda götürülmüş bir prosesini (göstəricisini) və yaxud da kompleks təhlilini apara bilər. Həmin təhlilin nəticələrindən asılı olaraq müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal istiqamətlərində, iqtisadiyyatında və iqtisadi inkişafında əsaslı dəyişikliklər edilə bilər.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin onların sahə yuxarı orqanları hesab olunmayan statistika, maliyyə orqanları, vergi inspeksiyası, müstəqil auditorlar və auditorlar firması, banklar, investorlar, elmi-tədqiqat institutları və s. həyata keçirə bilər. Məsələn statistika orqanları müəssisə, idarə və təşkilatların işini xarakterizə edən mühüm iqtisadi göstəriciləri öz hesabatlarında ümumiləşdirib təhlil etdikdən sonra onun nəticələrini təcrübədə istifadə etmək üçün müvafiq nazirlik və təşkilatlara təqdim edir. Vergi inspeksiyası mənfəət göstəriciləri planının yerinə yetirilməsi səviyyəsini, dövlət büdcəsinə ayırmaları təhlil etməklə material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə nəzarət edir. Banklar və investorlar müəssisənin maliyyə vəziyyətini, ödəmə qabiliyyətini, kreditqaytarma imkanlarını və kreditdən istifadənin səviyyəsini öyrənir. Bir sözlə iqtisadiyyat elə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, artıq onunla hamı maraqlanır və maraqlananların hamısı təhlilçi olmağa çalışır.

3.3. Təhlilin nəticələrinin sənədləşdirilməsi

Hər bir subyektin ümumilikdə və onun daxili bölmələrinin fəaliyyətinin tədqiqinin nəticələri hər hansı bir sənədin tərtibi ilə yekunlaşdırılmalıdır. Bu yekunlaşdırma ümumi qayda olaraq izahat, arayış və nəticə formasında ola bilər. Aparılmış təhlilin nəticəsi üzrə hazırlanmış izahat ümumi qayda olaraq subyektin təbə olduğu yuxarı təşkilatlara və ölkənin iqtisadi inkişafı ilə məşğul olan əlaqədar təşkilatlara təqdim olunur. Aparılmış təhlilin nəticəsi subyektdaxili istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulduğu halda o arayış formasında tərtib olunur. Təhlil yuxarı idarə orqanları tərəfindən aparıldıqda yazılı şəkildə nəticə (tərtib olunur) çıxarılır.

Aparılmış təhlil nəticəsində yazılmış izahatın məzmunu subyektin fəaliyyətini tam və hərtərəfli əhatə etməlidir. İza-

hat subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini və onun daha da yaşılaşdırılması üçün təkliflərlə bərabər iqtisadi inkişaf səviyyəsini, təsərrüfatçılıq şəraitini, fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərində nəzərdə tutulmuş tədbirlər planının yerinə yetirilmə səviyyəsi və digər məsələləri də əks etdirən ümumi məsələləri də əhatə etməlidir. İzahat məktubunun analitik hissəsi subyektin fəaliyyətini əks etdirən məlumatların (cədvəl, qrafik, sxema formasında ola bilər) nəzəri və təcrübəvi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarət olmalıdır. Burada təhlilin nəticələri üzrə irəli sürülmüş təkliflərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təkliflərin hazırlanmasında tələsiklikə və səthiliyə yol verilməməlidir. Təkliflər subyektin fəaliyyətinin keçmişini və gələcək istiqamətilə bərabər bu sahədə elmi yenilikləri və qabaqcıl təcrübəni nəzərə almaqla bir növü onun maliyyə nəticələrinin daha da möhkəmləndirilməsi üzrə inkişaf proqramı olmalıdır.

Aparılmış təhlilin nəticəsində yazılmış izahata nisbətən arayış və gəlinmiş nəticə əldə edilmiş nailiyyətləri və yol verilmiş nöqsanları, istifadə edilməli ehtiyatların aşkar edilməsi və aşkar edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb olunma imkanları haqqında konkret və əsaslandırılmış təkliflərdən ibarət olur.

Ümumi qayda olaraq təhlilin nəticələri şifahi də rəsmiyyətə salına bilər. Bu forma heç bir izahat tələb etməyən tipik analitik cədvəllər paketindən ibarət olur. Analitik cədvəllərin hazırlanması zamanı istifadə edilən məlumatların düzgünlüyünə, onların vahid mühasibat balansı və hesabatları formaları əsasında hazırlanmasına, materialların xarici və daxili audit yoxlamalarından keçmə səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qeyd olunan məsələlərə əməl olunmadan materiallardan istifadə edilərək (daha doğrusu istifadə olunan bütün materialları ciddi yoxlamadan keçirmədən) tərtib olunan analitik cədvəllərə əsasən həyata keçirilən hər hansı bir tədbirdən müsbət nəticə gözləmək olmaz.

Analitik cədvəllər öyrənilən materialların sistemləşdirilməsinə və ümumiləşdirilməsinə şərait yaratmaqla bərabər onların oxunacaqlı dildə, tələb olunan forma və başa düşülcək şəkildə qəbul olunmasına imkan verir. Analitik cədvəllər müxtəlif formada (hazırlanma məqsədi və istifadə olunma istiqamətindən asılı olaraq) tərtib oluna bilər. Onlar təhlil aparmaq üçün tələb olunan məlumatlar əsasında tərtib edilir. Analitik cədvəllərin göstəriciləri cədvəldə elə yerləşdirilməlidir ki, onlar eyni zamanda həm analitik və həm də əyani material kimi istifadə oluna bilsin. Analitik cədvəllər tərtib olunarkən nə subyektin fəaliyyətini əks etdirən bütün göstəricilərin eyni cədvəldə verilməsinə nə də ki, ayrılıqda bir neçə cədvəllərin hazırlanmasına yol vermək olmaz. Bütün iqtisadi göstəricilərin eyni cədvəldə verilməsi ondan istifadəni çətinləşdirdiyi kimi, çox saylı cədvəllərin tərtibi əlavə vaxt və əmək tələb etməklə, onlardan materialların toplanıb ümumi nəticə çıxarılması da bir o qədər çətin olur. Ona görə də analitik cədvəllər həm sadə, həm də əyani olmaqla istifadə edənlərin işini asanlaşdırmalıdır.

Aparılan təhlilin nəticələrinin analitik cədvəllərin tərtibi ilə rəsmiyyətə salınması bazar münasibətlərinə keçidlə, müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması, sahibkarlığın, marketinq və kommersiya fəaliyyətlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq daha geniş vüsət alır. Belə ki, hər bir idarə rəhbərinə, sahibkara, kommersanta, biznesmenə öz subyektinin keçmişini və gələcəyini əks etdirən analitik cədvəllər (bir növü keçmiş və gələcək yolları göstərən əgər belə adlandırmaq düzgün olarsa «yol xəritələri») hava, su kimi lazımdır. Onlar həmin cədvəllərin köməyi ilə əldə olunmuş nailiyyətlər, nöqsan və çatışmazlıqlarla, mövcud ehtiyat və imkanlarla, onların istifadəyə cəlb olunması yolları və imkanları ilə tanış olaraq təcili tədbirlər görmək imkanına malik olurlar.

Təhlilin nəticələrinin şifahi şəkildə-analitik cədvəllər formasında rəsmiyyətə salınmasının digər üstünlüyü vaxta

qənaət edilməsindədir. Belə ki, bu halda təhlilin həyata keçirilməsi ilə onun nəticələrindən istifadə eyni vaxta təsadüf etdiyindən nəticənin rəsmləşdirilməsinə əlavə vaxt tələb olunmur. Eyni zamanda hazırlanmış analitik cədvəllərin məlumatları subyektin pasportuna əlavə edilir ki, bu da kompyüterin yaddaşı kimi, uzun illər istifadəyə yararlı halda saxlana bilər. Belə ki, əksər müəssisə, idarə və təşkilatlarda subyektin pasportu tərtib edilir. Pasport uzun bir müddət (15, 20, 25 və daha çox illər) üçün nəzərdə tutulur. Subyektin illik hesabatı təsdiq edildikdən sonra bütün əsas göstəricilər, o cümlədən analitik cədvəllərin məlumatı müəssisənin pasportuna köçürülür. Beləliklə, illik hesabatlar arxivə verilən şəraitdə belə müəssisənin pasportunda verilən məlumatlarına əsasən onun inkişaf –mərhələlərini, istiqamətini, iqtisadi potensialı ilə bərabər analitik cədvəllərin məlumatları da öyrənilir və istifadə edilir.

Aparılmış təhlilin nəticələri kollektivin ümumi iclaslarında, istehsalat müşavirələrində, işgüzar elmi şuralarda geniş müzakirələr edilir və əməli tədbirlər planı hazırlanır.

3.4. Təhlilin informasiya təminatı

İqtisadi təhlil optimal idarəetmə qərarlarının üzərində qurulmuş iqtisadi informasiya sisteminə əsaslanır. Təhlil işinə cəlb olunan informasiyanın tərkibi, məzmunu və keyfiyyəti təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin təsirliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. təhlil təkcə iqtisadi məlumatlarla kifayətlənmir, o öz işində külli miqdarda texniki, texnoloji məlumatlardan da istifadə edir. İqtisadi təhlilin informasiya mənbəyini plan, normativ, statistik, mühasibat, operativ və s. məlumatları təşkil edir. Həmin məlumatların toplanması, işlənməsi və istifadəsi elmi cəhətdən əsaslandırılmadığı şəraitdə onun əsasında aparılmış təhlildən müsbət nəticələr gözləmək olmaz.

İqtisadi təhlil işində istifadə olunan informasiya mənbələrini üç qrupa – plan, hesabat və qeyri hesabat – ayırmaq olar. İnformasiyanın plan mənbələrinə – müəssisələrdə hazırlanmış bütün növdən olan planlar (perspektiv, cari, operativ, biznes-plan, kommersiya hesabı, texnoloji kartalar), normativ materiallar, smetalar, qiymət cədvəli, layihə tapşırıqları və s. aiddir.

Hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə – mühasibat, statistika və operativ uçot məlumatları və bütün növdən olan hesabatlar, ilk uçot sənədlərində əksini tapan məlumatlar aiddir.

Qeyri hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə – təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər və əvvəlki mənbələrə aid olmayan məlumatlar daxildir. Həmin sənədlərə müəssisə və birliklərin mütləq riayət etməli olduğu dövlət və yuxarı orqanların qərarları, göstərişləri, təftiş və audit aktları, müəssisə rəhbərliyinin əmr və göstərişləri; müqavilə, sövdələşmə, arbitraj və məhkəmə orqanlarının qərarlarını əks etdirən təsərrüfat-hüquqi sənədlər; ümumilikdə müəssisənin və onun daxili bölmələrinin əmək kollektivlərinin ümumi iclasının və əmək kollektivi şurasının qərarları; radio, televizor, qəzetlərdən əldə edilmiş qabaqcıl təcrübələrin materialları; texniki və texnoloji sənədlər; istehsal prosesini əks etdirən xronometraj və fotosəkillər; müəssisənin işçilərinin və digər təşkilatların nümayəndələrinin şifahi məlumatlarını aid etmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, iqtisadi təhlilin təsirliliyinin müəyyən edilməsində həlledici rolu təhlilə cəlb olunan informasiyanın tərkibi, məzmunu və keyfiyyəti oynadığı üçün burada əsas məqsəd səmərəli informasiya patokunun yaradılmasına əsaslanan prinsiplərə riayət olunmasından ibarətdir. Əsas prinsiplər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiyanın analitikliyindən;

- informasiya patokunun müəyyən edilməsi və onun səmərəli təminatından;

- istehsalın, tədavülün, bölgünün və istehlakın, təbii, əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin obyektiv əks etdirilməsindən;

- müxtəlif mənbələrdən (mühasibat, statistika, operativ uçot məlumatlarından) daxil olan informasiyanın və plan göstəricilərinin cəmliliyinin təmin edilməsi və ilk informasiyalarda təkrarların aradan qaldırılmasından;

- yeni rabitə vasitələrinin köməyi ilə əldə edilmiş informasiyanın operativliyindən;

- planlaşdırma və idarəetmə məqsədilə təhlil aparmaq və istifadə etmək üçün proqramın işlənilib hazırlanmasından və s. ibarətdir.

İnformasiyanın analitikliyinin mahiyyəti daxil olma mənbələrindən asılı olmayaraq iqtisadi informasiya sistemi təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin tələblərinə uyğun olmalıdır. Yəni, daxil olan materiallar müəssisənin təhlilçini maraqlandıran sahəsindən, detallandırılmış şəkildə, proses və hadisələri, əsas amillərin təsirini tam əks etdirən, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsinə imkan verən ehtiyatlar haqqında informasiya sisteminə malik olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin informasiya təminatı sisteminin vaxtaşırı təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu vəziyyət xüsusən müəssisə və təşkilatlarda uçotun, biznesplanın və statistik məlumatların təşkili ilə əlaqədardır. Məsələn, respublikanın müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun beynəlxalq uçot sistemində keçirilməsi nəzərdə tutulur. İdarəetmə, maliyyə və vergi uçot sistemləri genişlənilir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq mühasibatlıqda bir çox ilk sənədlərin forma və məzmunu dəyişir, kompüter sisteminin tətbiqi tamamilə yeni forma və məzmununda sənədlər tələb edir ki,

bununla da təhlilin informasiya sisteminin vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi ehtiyacı yaranır.

Uçot və biznes-planların informasiya mövqelərinin eyniliyi müasir şəraitdə iqtisadiyyatın vahidliyinin tələblərindən irəli gəlir. Lakin bu prinsip həmişə gözdən keçirilməmişdir. Ona görə ki, eyni istehsal istiqamətli, eyni sistemə daxil olan müəssisələrdə belə ilk sənədlər hələ də unifikasiya (vahid şəkə salınma) edilməmişdir. Belə olduğu halda müxtəlif istehsal istiqamətli müəssisələrdə bu haqda söhbət aparmağa dəyməz. İlk sənədlərin iqtisadi informasiyasının elmi sistemi uçotun hər üç növünün (mühasibat, statistika, operativ) vahid prinsipinə əsaslanaraq idarə, müəssisə (təbə olduğu) çərçivəsindən kənara çıxaraq sərbəstləşməlidir. Bu halda bütün subyektlər üzrə vahid informasiya sisteminə malik olmaq mümkündür.

Məlum olduğu kimi, hazırda respublikamızda dünya uçot sisteminə uyğunlaşdırılan uçot sistemi təşkil olunur. Hüquqi şəxs olan bütün müəssisə və təşkilatlar (koopeativlər, icarəyə götürlmüş şəxsi və kollektiv müəssisələr, xarici kapitalın iştirakı ilə birgə müəssisələr, dövlət müəssisə və təşkilatları) mühasibat balansını və maliyyə nəticələri haq-qında hesabatı vahid formalar əsasında tərtib edirlər. Hesabat formalırının vahidliyi hesabatdarlığın vahid ümumi prinsipinə əsaslanır. Lakin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi təcrübədə bu vahid prinsip həmişə gözlənilmir.

İstehsal prosesinin gedişatı haqda vaxtli-vaxtında nəticələr çıxarıldıqda, maşın məlumatlarının təhlili (əldə edilmiş törəmə göstəricilər, dinamik sıraları, aparılmış qruplaşdırma və müqayisələr, dəyişən kəmiyyətlərin optimallığı və s.) operativ olduqda iqtisadi informasiya sisteminin vahidliyi özünü tam doğruldur. Ümumi qayda olaraq təhlil özünün həyata keçirilməsi üçün çıxış bazasını təşkil edən informasiya üzərində nəzarət apardığına görə iqtisadi təhlillə informasiya qarşılıqlı əlaqədədir. İlk məlumatların təhlilçi tərəfindən

yoxlanması onun özünün təhlili aparılmaq üçün həyata keçirməli olduğu analitik işlərinin ən vacib mərhələsidir. Elə buna görə də əsaslı iqtisadi islahatlar keçirildiyi indiki şəraitdə informasiya xidmətinin yenidən qurulması və onun üzərində iqtisadi təhlilin nəzarət funksiyasının daha da gücləndirilməsi zəruriyyətə çevrilir.

İqtisadi informasiyalar tədqiq olunan obyektləri, prosesləri və hadisələri obyektiv şəkildə əks etdirməlidir. Belə olmadığı şəraitdə təhlil aparıldıqdan sonra əldə edilmiş nəticə faktiki vəziyyəti düzgün əks etdirə bilməz, tədqiqatçılar tərəfindən hazırlanmış təkliflərdən istifadə isə subyektə xeyir deyil, əksinə ziyan gətirə bilər.

İqtisadi informasiyanın yararlığı, informasiya patokunun səmərəliliyinin tədqiqi informasiyaların günü-gündən artdığı müasir şəraitdə getdikcə mürəkkəbləşir. Bunun üçün vaxtaşırı iqtisadi proses və hadisələrin qarşılıqlı əlaqələri dəqiqləşdirilməlidir. Deməli, informasiya patokuna yenidən baxılmalı və informasiya təminatı sistemini günün tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirə bilən yararlılıq meyarı müəyyən edilməlidir.

İstehsal prosesinə və onun nəticələrinə operativ yanaşma mümkün olduğu şəraitdə həyatı təcrübələr göstərdiyi kimi təhlilin səmərəliliyi tam təmin oluna bilər. Bu hal informasiyaların təhliliçiyə mümkün qədər tez çatdırıldığı şəraitdə baş verir. Məhz elə buna görə də səmərəli informasiya patokunun yaradılmasının əsas prinsiplərindən biri onun operativliyidir. Müasir şəraitdə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsinin əsas yolları – ən müasir rabitə vasitələrindən istifadə və alınmış məlumatların EHM-də işlənməsi və s. ibarətdir.

İnformasiya sistemi materialların yığılması, saxlanması və işlənməsi prosesinə vəsait sərfinə qənaət etməklə səmərəli olmalıdır. Eyni zamanda bu qənaətçilik təhlilçinin və rəh-

bərliyin hər bir sorğusuna vaxtlı-vaxtında cavab verilməsinə maneəçilik törətməməlidir.

İqtisadi təhlilin informasiya sistemi qeyd olunan prinsiplərə əsasən formalaşmalı və ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməlidir. Ancaq bu yolla iqtisadi təhlilin təsirliliyi və səmərəliliyini müntəzəm olaraq yüksəltmək olar.

3.5. İqtisadi təhlilin mənbələri

Dərslərin birinci fəslində qeyd olunduğu kimi, subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili göstəricilər sisteminə, bütün növdən olan iqtisadi informasiyaların kompleks istifadəsinə əsaslanır. Ona görə də iqtisadi təhlilin mənbələri geniş əhatə dairəsinə malik olmaqla, mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Təhlil işində kompleks iqtisadi informasiyalardan istifadə edildiyi üçün onun mənbələrini iki hissəyə-uçot və qeyriuçot mənbələrinə ayırmaqla olar.

Məlum olduğu kimi, uçot mənbələrinə – mühasibat uçotu və hesabatlar, statistik uçot və hesabatlar, operativ uçot və hesabatlar, seçmə uçot məlumatları daxildir.

Mühasibat uçotunun məlumatları əsasında subyektlərdə mövcud olan maddi qiymətlilər və pul vəsaitlərinin miqdarı, başqa müəssisə və təşkilatlarla hesablaşmaların vəziyyəti, onun mövcud ehtiyatlarının ümumi həcmi, məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin satışının həcmi, istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyəri, biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsi, təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti, maliyyə sabitliyi və s. haqqında informasiyalar əldə olunur. Ümumi və ardıcıl (arasıkəsilməz) müşahidə, ciddi sənədləşdirmə, uçotun sistemləşdirilməsi, balans və sair hesabatlar üzrə cədvəllərin qruplaşdırılması metodları ilə çoxcəhətli, mürəkkəb təsərrüfat əməliyyatlarına kəmiyyət xarakterli obyektiv qiymət verilir, bütün təsərrüfat vəsaitlərinin tərkibi, yerləşməsi, hə-

rəkəti, yaranma mənbələri və məqsədli təyinatının ümumiləşdirilmiş xarakteristikası əks etdirilir.

Öz xarakterinə görə mühasibat uçotu tamdır. O, bütün təsərrüfat vəsaitlərinin hərəkətini, onların əmələ gəlmə mənbələrini, təsərrüfat əməliyyatlarını və proseslərini tam və düzgün əks etdirdiyi üçün iqtisadi təhlilin əsas mənbəyi hesab edilir. Eyni zamanda mühasibat uçotunun vaxta görə ardıcılığı yəni, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində vəsaitlərin tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri gündəlik əks etdirməsi və həmin əməliyyatların sənədlərdə ciddi və düzgün əks etdirilməsi onun bu xüsusiyyətini daha da möhkəmləndirir. Ona görə də mühasibat hesabatının vaxtlı-vaxtında və tam təhlili digər məsələlərlə bərabər aylıq, rüblük və illik biznes-planın lazımi səviyyədə yerinə yetirilə bilməsi üçün təxirə salınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir. Biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsində iqtisadi təhlil statistik hesabatların məlumatlarından istifadə edir.

Statistika uçotu kütləvi sosial-iqtisadi hadisələrin və proseslərin, onların qanunauyğunluqlarının və qarşılıqlı əlaqələrinin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini əks etdirir. Statistika nəyinki maddi istehsala aid olan proses və hadisələri öyrənir, həm də sosial həyatın ayrı-ayrı tərəflərini öyrənir. Belə ki, onun köməkliyi ilə əhalinin sayı, tərkibi və hərəkəti, xalqın maddi və mədəni həyat səviyyəsi, onun sosial həyatı haqqında göstəricilər əldə edilir ki, bu da iqtisadi təhlilin mənbələri hesab olunur. Bu hal xüsusən sahə, sahələrarası, ərazi birlikləri olan – konsernlər, səhmdar cəmiyyətlərinə və s. daha çox aiddir. Statistika özünəməxsus metod və üsullarla tədqiqat apararkən mühasibat uçotunun məlumatlarına əsaslanır.

Operativ uçot təsərrüfat uçotunun bir növü kimi ayrı-ayrı subyektlərdə və onların daxili bölmələrində ayrı-ayrı əməliyyatların baş verməsi gedişinə nəzarət və müşahidə etmək üçün təşkil edilir ki, onun da əsas məqsədi onların gedi-

şatına rəhbərlik etməkdir. Operativ uçot subyektlərin ayrı-ayrı bölmələrinin işini əlaqələndirmək və istehsal prosesinin fasiləsizliyini nizama salmaq üçün gündəlik (növbəlik) biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi gedişinə sistematik nəzarətin aparılmasını həyata keçirir. Belə bir nəzarətin həyata keçirilməsi və operativ rəhbərliyin yüksək səviyyəsi yalnız gündəlik təsərrüfat proseslərini əks etdirən operativ uçotun köməyi ilə mümkündür.

Operativ uçotun səmərəliliyi onun məlumatlarından operativ iqtisadi təhlilin mənbəyi kimi istifadə edildikdə daha da yüksəlir. Operativ təhlil aparmadan yüksək keyfiyyətli, subyektin bütün imkan və ehtiyatlarını əhatə edə bilən biznes-plana, uçota və nəzarətə nail olmaq olmaz. Operativ təhlilin köməyi ilə istifadə olunan norma və normativlərin keyfiyyəti, istehsalın təşkilatı-texniki inkişaf səviyyəsi, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin göstəricilər sisteminin əhatə dərəcəsi yoxlanılır.

Operativ uçot mühasibat və statistika uçotlarına nisbətən daha tez iqtisadi informasiyaların əldə olunmasına şərait yaratdığı üçün onun məlumatlarından bir mənbə kimi iqtisadi təhlil daha geniş istifadə edir. Subyektlərin və onun daxili bölmələrinin rəhbərləri öz qeydiyyat kitabçalarında müntəzəm olaraq mühüm təsərrüfat prosesləri və hadisələrinin qeydiyyatını aparır, təqribi hesablamalar edir və təxirə salınmaz tədbirlər planı hazırlayır. Operativ təhlili subyektin rəhbərləri özləri apardıqda həmin qeydlərdən istifadə edərək nöqsan və çatışmamazlıqların vaxtlı-vaxtında aradan qaldırılmasına nail olurlar.

Qeyd olunduğu kimi, seçmə uçot məlumatları iqtisadi təhlilin əsas mənbələrindən biridir. Seçmə uçot məlumatları hesabat göstəricilərinin daha da dərinləşdirilməsinə imkan verir. Məlum olduğu kimi son illərdə hesabatlarda sadələşdirmə aparmaqla bir çox göstəricilər ixtisar edilib. Bu bir tərəfdən müsbət hal kimi qiymətləndirilməli, digər tərəfdən isə

təhlil üçün lazım olan bir çox məlumatların əldə olunmasının çətinləşməsi kimi baxılmalıdır. Bu şəraitdə müşahidə və seçmə uçot məlumatlarından daha geniş istifadə olunma zəruriyyəti yaranır. Seçmə uçot məlumatları cari uçot məlumatlarından və ilk mühasibat sənədlərindən əldə olunduğu üçün iqtisadi təhlilin əsas mənbələrindən biri hesab olunur.

Qeyd olunduğu kimi qeyri uçot məlumatları da iqtisadi təhlilin mənbələrindən biridir. Qeyri uçot mənbələrinə sahədaxili və sahəxarici təftişin, daxili və xarici auditin, laboratoriya və həkim-sanitar nəzarətinin, vergi müfəttişliyinin yoxlamalarının, daimi fəaliyyətdə olan işgüzar şuraların, əmək kollektivlərinin yığıncaqlarının, mətbuatın, izahatlar, yuxarı təşkilatlar, maliyyə və kredit orqanlarına göndərilən və onlardan gələn məktubların, icraçıları və müşahidəçilərlə şəxsi görüşlərin nəticələrinin məlumatları aiddir. Həmin məlumatlar iqtisadi təhlil işini aparmaq və subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanmasında mühüm məlumat mənbəyi hesab olunur.

Məlum olduğu kimi, təsərrüfat fəaliyyətinin və bizenplanların yerinə yetirilməsinin təhlilini müvafiq plan-normativ sənədlərinin məlumatlarını cəlb etmədən həyata keçirmək mümkün deyildir. Həmin məlumatlar sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal-maliyyə, ticarət müəssisələrinin ticarət-maliyyə və s. planlarında əks olunur. Təhlil zamanı qeyd olunanlardan başqa normativ materiallardan, istehsal pasportlarından, məlumat kitabçalarından və s. geniş istifadə edilir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar iqtisadi təhlilin informasiya bazarlarını təşkil etməklə subyektlərin təsərrüfat-maliyyə vəziyyətinin tədqiqi üçün zəruri mənbələr hesab olunurlar.

3.6. İqtisadi təhlilin göstəricilər sistemi

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda həyata keçirilən bütün proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları, biznes-plan, hesabat və normativ göstəricilər və s. iqtisadi təhlilin obyektləri hesab edilir. İqtisadi təhlilin obyektləri çox olduğuna, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və bir-birindən asılı olduğuna görə bütün obyektləri müəyyən elementlərinə görə qruplaşdırmaq tələb olunur. Təhlil obyektlərinin qruplaşdırılmasına onların təsnifatı deyilir. İqtisadi təhlil obyektləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Məzmununa görə – sadə və mürəkkəb;
- Vaxta görə – keçmiş, cari və gələcək;
- Yerə görə – daxili və xarici;
- Təsir dövrünə görə – daimi və müvəqqəti;
- Dərk edilməsinə görə – dərk edilən və dərk edilməyən;
- Strukturuna görə – nümunəvi, standart və standartla uyğun gəlməyən;
- Aşkarlığına görə – determinativ və təsadüfi;
- Əsas hadisələrin xarakterinə görə – funksional və korrelyasiya.

Proses və hadisələrin, yəni təhlil obyektlərinin düzgün təsnifatı onların dəqiq öyrənilməsini təmin etməklə yanaşı, bu və ya digər obyektə təsir göstərən amillər və bu amillərin təsir dərəcəsini təyin etməyə imkan verir.

Təhlilin obyektləri biznes-plan və hesabatlarda, cari uçotda və digər informasiya mənbələrində müəyyən göstəricilər sistemində əks etdirilir. Göstəricilər, proses və hadisələr, əməliyyatlar subyektlərin bu və ya digər işini miqdarca ifadə edir. Göstəricilər sistemi daim bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. İqtisadi təhlilin predmetində qeyd olunduğu kimi, o, obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən yaranan, iqtisadi informasiya sistemində əksini tapan subyektlərin təsərrüfat prosesləri və onların kommersiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi

səmərəliliyini və son maliyyə nəticələrini öyrənir. Deməli, iqtisadi təhlil göstəricilər sistemi, iqtisadi informasiyanın külli miqdarda məlumatlarından kompleks istifadəyə əsaslanır. Ona görə də təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi təhlili prosesində daim göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, ticarət, nəqliyyat və s. müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti bir çox iqtisadi göstəricilərlə müəyyən edilir. Həmin göstəriciləri – tədqiqatda hansı ölçülərdən istifadə olunacağı nəzərə alınaraq dəyər və natural; hadisə, proses və əməliyyatların hansı cəhətinin müəyyən ediləcəyindən asılı olaraq kəmiyyət və keyfiyyət; ayrı-ayrı göstəricilərin və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsində həcm və xüsusi qruplara ayırmaq olar.

Əmək ölçüləri əsasən işçi qüvvəsindən və onların iş vaxtından istifadə dərəcəsinin təyin edilməsində, habelə əmək məhsuldarlığı göstəricisinin hesablanması istifadə edilir. Əmək göstəricilərinə adam-gün, adam-saat, iş saati və s. daxildir.

Təsdiq edilmiş qaydalara görə göstəricilər 2 yerə bölünür. Yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilən göstəricilər və müəssisə, idarə və təşkilatların özlərində hesablanan göstəricilər.

Yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilən göstəricilərə direktiv göstəricilər deyilir. Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün direktiv tapşırıqlar qanun sayılır.

Direktiv biznes-plan göstəriciləri müəssisə, idarə və təşkilatların planlı fəaliyyətini ətraflı xarakterizə etdiyinə görə, müəssisə, idarə və təşkilatlar özlərində daha çox göstəricilər sistemini əhatə edən biznes-plan tapşırıqları tərtib edir. Biznes-plan göstəriciləri sənaye müəssisələrinin sənaye-texniki maliyyə planında, ticarət müəssisələrinin ticarət-maliyyə planında, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsalat-maliyyə planında və s. göstərilir.

Dəyər göstəriciləri hazırkı şəraitdə ən geniş yayılmış və istifadə edilən göstəricilərdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sərbəst bazarın mövcudluğu, əmtəə-pul münasibətləri və dəyər qanunun fəaliyyətinin genişlənməsi dəyər göstəricilərindən istifadəni zəruriyyətə çevirir. Həyatı təcrübədən məlumdur ki, bazar münasibətlərinin tələbləri tətbiq edilən mikrosəviyyə subyektlərinin fəaliyyət dairəsi kimi çıxış edən əmtəə-pul münasibətləri sistemi vasitəsilə dəyər qanunu realizasiya olunur. Elə buna görə də müasir şəraitdə ən mühüm dəyər göstəricisi kimi əmtəəlik, satılmış məhsulun dəyəri göstəricisindən istifadə edilir. Biznes-planda əmtəəlik məhsulun həcmnin göstərilməsi istehsalla-istehlakın və istehsalla bazarın qarşılıqlı əlaqələliyindən irəli gəlir. Ümumi məhsulun dəyəri göstəricisi əsas götürüldüyü halda istehsalçı ilə istehlakçının, istehsal ilə kommersiya hesabının maraqları, qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmır.

Sənaye müəssisələrində əmtəəlik məhsulun tərkibinə hazır məlumatların, satılmış yarımfabrikatların, yerinə yetirilmiş işlər və göstərilmiş xidmətlərin dəyəri daxildir.

Məcmu ictimai məhsulun dəyərini hesablamaq üçün aqrar bölmədə həm ümumi və həm də əmtəəlik məhsulun dəyərinin müəyyən edilməsi məqsədə uyğundur. Aqrar bölmənin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ümumi və əmtəəlik məhsullar iqtisadi mahiyyətinə görə fərquklüdür. Bu ondan irəli gəlir ki, aqrar bölmədə ümumi və əmtəəlik məhsullarda keçirilmiş dəyərə nisbətən yeni yaranmış dəyər daha çox xüsusi çəkiyə malikdir. Digər tərəfdən isə aqrar bölmədə əmtəəlik məhsulun tərkibinə həm təsərrüfatdankənar və həm də təsərrüfatdaxili dövriyyədə olan məhsullar, iş və xidmətlər daxil edilir. Pərakəndə və topdan ticarətdə, tədavül xərclərində, mənfəət və maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsində dəyər göstəricilərindən daha geniş istifadə edilir. Bazar münasibətlərinin xüsusiyyətindən irəli gələn dəyər göstəricisi

qeyd olunan kateqoriyaların mahiyyəti və məzmunun təzahürüdür.

Natural göstəricilər bütün müəssisələrin praktikasında planlaşmada və analitik uçot məlumatlarında istifadə edilir. Natural göstəricilər bütün istehsal və xidmət sahələrində, həmin sahələrin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq istifadə edilməklə EHM istifadə şəraitində onların təhlil işlərində əhəmiyyəti daha da artır.

Analitik tədqiqat işlərində şərti-natural göstəricilərdən də istifadə edilir. Bu cəmi mənşəli müxtəlif növdən və ölçüdə olan məhsulların miqdarca həcmi müəyyən etmək üçündür. Məsəl üçün, toxuculuq sənayesində şərti sap çarxı (uzunluğu 200 metr olan sap düyünü); ayaqqabı fabriklərində – şərti cüt; konserv sənayesində – şərti banka; aqrar bölmədə yem istehsalında – şərti yem vahidi; ot istehsalında – orta köklülük; topdan ticarətdə yeyinti məhsullarının uzun müddət saxlanması – ton-gün, ton-ay və s.

İstehsal olunan və satılan məhsulların həcmi, quruluşunun və s. müəyyən olunmasında dəyər və natural şəkildə istifadə edilən kəmiyyət göstəriciləri tətbiq edilir. Kəmiyyət göstəricilərinə – satılan məhsulun həmi – manat, toxuculuq kombinatının məhsul buraxılışı – metr, istehsal proqramının yerinə yetirilməsi natural və dəyər şəklində, topdan ticarətdə – bu və ya digər əmtəə qrupları üzrə – manat və naturada, ictimai iş müəssisələrində öz məhsulunun buraxılışı – manat, fiziki və şərti boşqab, pərakəndə ticarətdə – manat və s. aiddir.

Keyfiyyət göstəriciləri buraxılaq məhsulların müəyyən olunmuş tələbat (standarta, texniki şərtlərə, nümunələrə) uyğunluğunu qiymətləndirmək, əmək, material və pul vəsaitlərinin sərfinin iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

Həcm göstəricilərinə işçilərin sayı, istehsal olunan məhsulun həmi, topdan və pərakəndə ticarətin mal dövriyyələri,

dövriyyə vəsaitləri, əsas fondlar, tədavül xərcləri, mənfəət, zərər və s. aiddir.

Ümumi qayda olaraq xüsusi göstəricilər həcm göstəricilərinin törəməsidir, yəni ümumilər birinci, xüsusiələr isə ikincidir. Belə ki, əmtəəlik məhsulun dəyəri və əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri həcm göstəriciləridir. Lakin birincinin ikinciyyə nisbəti, yəni əsas fondların orta illik dəyərinin hər manatına görə istehsal edilmiş əmtəəlik məhsulun dəyəri (fondverimi) xüsusi göstəricidir.

İqtisadi tədqiqatlarda biznes-planın yerinə yetirilməsini, quruluşu, dinamikası, intensiv inkişafı və s. əks etdirən nisbi kəmiyyət göstəricilərindən də istifadə edilir.

Informasiyanın yoxlanması iqtisadi təhlilin ən ciddi mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələ məlumatların yoxlanmasını, onların müqayisəliliyinin təmin edilməsini və informasiyaların sayının sadələşdirilməsini əhatə edir.

Təhlil aparmaq üçün toplanmış informasiya birinci növbədə keyfiyyətə yaxşı yoxlanmalıdır. Yoxlanma ikitərəfli aparılmalıdır. Birincisi, təhlilçi plan və hesabatı əks etdirən məlumatların tamlığı və düzgün tərtib olunmasını yoxlayır. Burada rəqəmlərin düzgünlüyü, biznes-plan tapşırıqlarında təsdiq olunmuş göstəricilərin uyğunluğu mütləq yoxlanır. Eynizamanda təhlilçi planda və hesabatda əks etdirilən cədvəllərin göstəricilərinin uyğunluğuna xüsusi diqqət yetirməlidir. İkincisi, təhlilə cəlb olunmuş bütün məlumatlar mətləb və məqsədinə görə yoxlanılır. Bununla bu və ya digər göstəricinin nə dərəcədə həqiqətə uyğunluğu müəyyən edilir.

Göstəricilərin müqayisəliliyi təmin olunduğu şəraitdə təhlil işləri daha az əmək sərfi tələb edir. Bunun üçün bütün informasiya məlumatları keyfiyyətə yaxşı yoxlandıqdan sonra onlar (bu dərsləyin II fəslində şərh olunmuş metod üzrə) müqayisəyə gələn şəkllə salınmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan bütün göstəricilər müəssisə, idarə və təşkilatların işini, proses və hadisələri və s. planlı qaydada idarə etmək üçün təyin edilir.

Təhlilin başlıca vəzifəsi biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təyin etmək, biznes-plan göstəricilərinin artıqlaması ilə və ya kəsirlə yerinə yetirilməsinə təsir göstərən amilləri və bu amillərin təsir dərəcəsini təyin etməkdən ibarətdir. Buna görə də təhlil işində biznes-plan göstəriciləri ilə yanaşı hesabat göstəricilərindən də istifadə edilir. Hesabat göstəriciləri müəssisə, idarə və təşkilatların aylıq, rüblük, illik mühasibat hesabatlarında, dövrü statistik hesabatlarda, mütəxəssislərin raportlarında, sex, briqada, manqa, şöbə və s. təsərrüat vahidləri üzrə aylıq istehsalat hesabatlarında, baş mütəxəssislərin raportlarında, müəssisənin pasportunda və digər mənbələrdə göstərilir.

Təhlil işində biznes-plan və hesabat göstəricilərinin hesablanması metodikasının eyni olması zəruri şərtidir. Planlaşdırmada və hesabatlarda bu və ya digər göstəriciləri eyni qaydada hesablamdıqda onları müqayisə etmək, başqa sözlə desək, biznes-planın kəsirlə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsini düzgün təyin etmək mümkün olmur.

Son illərdə ölkəmizdə mühasibat uçotunu sadələşdirmək məqsədilə bir sıra göstəricilər ixtisara salınmışdır. Buna görə də təhlil zamanı biznes-plan və hesabat göstəriciləri ilə yanaşı bir sıra hesablama göstəricilərindən də istifadə edilir.

Hesablama göstəriciləri plan və hesabat sənədlərində, istehsal tapşırıqlarında göstərilir. Hesablama göstəriciləri ancaq təhlilin gedişatı zamanı analitik cədvəldə və bunlara aid hesablamalarda göstərilir. Hesablama göstəricilərində başlıca olaraq müxtəlif amillərin (2-dən artıq) təsirini təyin etmək üçün istifadə olunur. Bütün bu göstəricilər bir-birilə əlaqədardır və bir-birinə təsir göstərir. Məsələn, əmək, material, maliyyə və digər resurslardan qənaətlə istifadə göstəricisi məhsulun maya dəyərində, məhsulun maya dəyəri mənfəət

kütləsinə, mənfəət kütləsi rentabelliyyə, əsas və dövriyyə fondlarından istifadə əmək resurslarından, torpaq sahələrindən istifadə göstəricisinə və s. təsir göstərir.

Təhlil zamanı bu və ya digər göstəriciyə təsir göstərən amilləri müəyyən etmək, amilləri öyrənmək və onların təsirini hesablamaq lazım gəlir. Amil proses və hadisəni hərəkətə gətirən göstəriciyə bu və ya digər istiqamətdə müsbət və ya mənfəi təsir göstərən vasitədir.

Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində müəssisə və təşkilatların istehsal-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən plan, uçot və hesabat göstəricilərinə, habelə proses və hadisələrə saysız-hesabsız miqdarda müxtəlif amillər təsir göstərir. Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün proses və ya hadisəyə, əməliyyata, göstəricilərə təsir edən amilləri və bu amillərin hesablanması qaydasını qabaqcadan bilmək lazımdır.

Ayrı-ayrı amillərin proses və hadisələrə təsiri müəyyən ardıcılıqla öyrənilmədikdə düzgün nəticə çıxartmaq mümkün olmur. Odur ki, təhlil zamanı amillərin təsirinin ardıcılığını bilmək lazımdır.

Müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat maliyyə fəaliyyəti və bu fəaliyyəti xarakterizə edən plan, uçot və hesabat göstəricilərinə, təsərrüfat əməliyyatlarına, habelə istehsalın son nəticələrinə təsir göstərən amillər çoxdur. Onları ayırmaq üçün bütün amilləri müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq lazım gəlir.

Prosesə və hadisəyə, göstəricilərə təsir göstərən bütün amillər ümumiyyətlə ekstensiv, intensiv və inteqral amillərə bölünür.

Hal-hazırda bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın həcmi artırmaq, məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək üçün ekstensiv amil çox məhduddur. Lakin buna baxmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda maşın və avadanlıqların sayını artırmaq, işləyənlərin miqdarını çoxaltmaq, istehsal sahələrini və əkin sahələrini

genişləndirmək, mal-qara və quşların baş sayını artırmaq və fəhlə yerlərinin sayını çoxaltmaq və digər ekstensiv amillərin hesabına məhsul istehsalını artırmaq və məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək üçün imkanlar məhdud deyildir. Buna görə də eyni zamanda əvvəlcə ekstensiv amillərin təsiri təyin edilir.

Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın intensivləşdirilməsi üzrə böyük bir proqram həyata keçirilməsinin zəruri olduğu indiki şəraitdə intensiv amillərin təsirinin hesablanması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarının iqtisadi potensialı artıqca, istehsal və tədavül prosesində daha çox əmək, material və maliyyə resurslarından istifadə edildikcə intensiv amillərin təsirini daha düzgün hesablamaq zərurəti meydana çıxır.

İstehsalın intensivləşdirilməsi şəraitində bu və ya digər iş yerinə vəsait qoyuluşu artdıqca onun səmərəliliyi də artmalıdır. Lakin, səmərəliliyin, gəlirin artımı sonsuz deyildir. İstənilən səmərənin, gəlirin mənbəyi, onların yaradıcı amilləri zamanından kənar, mütləq və əbədi deyil. Belə ki, ən yaxşı torpaqlar, təbii sərvətlər, gəlirli biznes əməliyyatları, kommersiya fəaliyyəti tükənə, tənəzzülə uğraya bilər. Bu həyatın, zamanın inkar oluna bilməyən yazılmamış qanunudur. Eyni zamanda ayrı-ayrı maddi istehsal sahəsində, habelə eyni maddi istehsal sahəsinin müxtəlif müəssisəsində əlavə vəsait qoyuluşunun iqtisadi faydalılığı eyni olmur. Odur ki, iqtisadi təhlilin köməyi ilə əlavə vəsait qoyuluşunun hansı sahəyə yönəldilməsinin və hansı səviyyədəki yönəldilməsinin – yəni intensivləşdirmənin iqtisadi faydalılığı təhlil aparmaqla müəyyən edilir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda intensiv və ekstensiv istifadə göstəriciləri bəzən bir-birinə uyğun gəlmir. Bəzən ekstensiv istifadə göstəricisi yaxşılaşdığı halda, intensiv istifadə göstəricisi pisləşir və ya əksinə.

Bu halda müəssisənin, kollektivin və s. işinə düzgün qiymət vermək mümkün olmur. Daha düzgün nəticə çıxar-

tmaq üçün integral göstəricisini hesablamaq lazım gəlir. Məsələn, bu və digər istehsal sahəsində maşın və avadanlıqların sayını artırmaq, işçilərin sayını artırmaq, istehsal prosesinə daha çox material vəsaiti yönəltmək və digər ekstensiv amil hesabına məhsul istehsalı artan şəraitdə –resurslarla yaxşı təmin olunmadığına görə maşın və avadanlığın iş vaxtından pis istifadə olunması, iş vaxtı fəhlələrin boş dayanması və s. intensiv amil hesabına məhsul istehsalı azala bilər. Deməli, ekstensiv amillər müsbət, intensiv amillər mənfi təsir göstərir (bunun əksinə də ola bilər və olmalıdırda).

Integral istifadə göstəricisi daha düzgün nəticə çıxartmağa imkan verir. Bu və ya digər istehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən ekstensiv istifadə göstəricisini intensiv istifadə göstəricisinə vurmaqla integral istifadə göstəricisi təyin edilir.

Müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinə və bu fəaliyyəti xarakterizə edən göstəricilər sisteminə təsir göstərən bütün intensiv və ekstensiv amillər aşağıdakı elementlərinə görə təsnifləşdirilir:

1. Öyrənilən göstəriciyə təsirin əhəmiyyətinə və dərəcəsinə görə – əsas, həlledici və 2-ci dərəcəli amillər;
2. Təsir müddətinə görə – daimi və müvəqqəti amillər;
3. Bir-birilə bağlılıq əlamətinə görə əlahiddə və bir-birilə bağlı amillər;
4. Təsirin istiqamətinə görə – daxili və xarici millər;
5. Kollektivin iş fəaliyyətindən asılılığına görə – obyektin və subyektiv amillər;
6. Təsirin xarakterinə görə – miqdar və qiymət amilləri;
7. Göstəriciyə təsirin ölçülməsi elementinə görə hazırkı dövrdə təsir dərəcəsini hesablamaq mümkün olan və mümkün olmayan amillər;
8. Resursların növlərinə görə əmək, istehsal vasitələri, əmək alətləri və torpaq resursları amilləri.

Müəyyən göstərici üzrə kənarlaşmaya hansı amilin nə dərəcədə təsir etdiyini təyin etmək üçün əvvəlcə ona təsir göstərən amilləri, onların təsirini hesablamaq mümkün olmasını, təsirinin hesablanması ardıcılığını bilmək lazımdır. Məsələn, mənfəət kütləsi maya dəyərindən asılıdır. Mənfəətdən qabaq məhsulun maya dəyərinin təhlili zəruri şərtidir. Məhsul istehsalının həcmi 1-ci növbədə maşın və avadanlıqların sayı və ondan istifadədən, material təchizatı və ondan istifadədən, nəhayət, bütün bu resursları hərəkətə gətirən işçi qüvvəsilə təmin olunması və ondan istifadədən asılıdır. Deməli, bu məsələlər müəyyən ardıcılıqla təhlil edildikdə, əsas fondların artması və ya azalması, onlardan ekstensiv və intensiv istifadənin, materialın çox və ya az daxili olması, işçi qüvvəsi ilə təmin olunması və ondan istifadənin, məhsul istehsalının artması və ya azalmasının, məhsulun keyfiyyətinə təsirini düzgün hesablamaq mümkün olur.

Təhlil işində obyektiv, yəni müəssisənin, kollektivin işindən asılı olmayan amilləri (suyun, işığı kəsilməsi, materialın keyfiyyəti və s.) təsirini dəqiq qruplaşdırmaq lazım gəlir ki, kollektivin işini düzgün qiymətləndirmək mümkün olsun.

Daxili və xarici amillərin təsiri də ayrı-ayrılıqda qruplaşdırılır ki, müəssisənin daxili ehtiyatı və onlardan istifadə yollarını qruplaşdırmaq mümkün olsun.

Elə amil var ki, onların təsiri məlum olduğu halda, təsir dərəcəsini hesablamaq mümkün olmur. Məsələn, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində təbii-iqlim şəraiti istehsalın həcminə və məhsulun keyfiyyətinə təsir göstərir. Lakin bu təsiri hesablamaq mümkün olmur. Fəhlənin ixtisas səviyyəsi, peşə vərdisləri, iş stajları artdıqca, ailədə, iş yerində əhvalruhiyyə yaxşı olduqca, briqada, şöbə, dəstə, manqa və s. kollektivlərdə adamların bir-birinə münasibəti, habelə müəssisənin rəhbərliyinə olan münasibəti (və bunun əksinə) yaxşı olduqda, fəhlənin əməyinin məhsuldarlığı yüksəlir, məhsul istehsalı artır və onun keyfiyyəti yaxşılaşır. Lakin, elmin inkişafının

müasir mərhələsində bu kimi amillərin təsirini hesablamaq hələlik mümkün deyildir. Buna görə də hələlik təhlil zamanı təsirinin hesablanması mümkün olan amilləri ayırd etmək və onların təsirini dəqiq hesablamaq lazım gəlir.

3.7. Analitik məlumatların planlaşdırılması və işlənməsi qaydası

İqtisadi təhlilin çoxsahəliliyi, mürəkkəbliyi və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün mərhələlərində istifadə edilməsi ona aid analitik işlərin planlı qayda da hazırlanması və həyata keçirilməsini zərurətə çevirir. Elə iqtisadi təhlilin təsirliliyi və səmərəliliyi də onun planlı şəkildə həyata keçirilməsindən asılıdır. Təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir prosesi, hadisəsi, göstəricisi və əməliyyatının analitik tədqiqatı subyektin öyrənilməsi və idarə edilməsində müəyyən məzmun, məqsəd daşıdığı və yer tutduğu halda iqtisadi təhlil özünə məxsus rolunu, əhəmiyyətini və qiymətini qazana bilir. Qeyd olunan mövqeyin qazanılması və əldə saxlanıla bilməsi üçün hər bir subyektdə iqtisadi təhlil əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Həyatı təcrübədə iqtisadi təhlil işində analitik məlumatların əldə olunması üçün iki cür plan tərtib edilir:

1. Subyektin analitik işlərinin kompleks planı;
2. Tematik plan.

Ümumi qayda olaraq kompleks plan bir illik tərtib olunur. Kompleks planı subyektdə təhlil aparmaq üçün yaradılmış mütəxəssislər qrupunun rəhbərliyi aparacağı analitik işlərə uyğun olaraq tərtib edir. Həmin plan öz mahiyyətinə görə ayrı-ayrı analitik işlərin aparılma qrafikidir. Kompleks planda aparılacaq analitik işlərin vaxtı, məqsədi, vəzifələri ilə bərabər, il ərzində tədqiq və təhlil olunacaq məsələlər, onların ayrı-ayrılıqda vaxtı, yeri, analitik işlərin sənəd dövryyəsi və s. əks etdirilir.

Kompleks planların tərtib olunmasında hansı informasiya mənbələrinin və onlar əsasında hazırlanmış materialların (analitik cədvəllərin) texniki vasitələrdə işlənəcəyi, personal elektron hesablama maşınlarından istifadə nəzərdə tutulduğu şəraitdə təhlilin aparılma istiqamətinə uyğun proqramların hazırlanması öz əksini tapmalıdır.

Analitik məlumatların hazırlanmasının kompleks planının son mərhələsində tədqiq olunan subyektin təsərrüfat-maliyyə vəziyyətinin və nəticələrinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər hazırlanacağı da nəzərdə tutulmalıdır.

Kompleks planlarla yanaşı subyektlərdə analitik məlumatların tematik planları da tərtib edilir. Tematik plan kompleks plandan fərqli olaraq subyektin hər hansı sahəsi, hər hansı bir prosesin, hadisənin, göstəricinin, əməliyyatın hər-tərəfli təhlilini və onun yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planının hazırlanması məqsədilə tərtib edilir.

Kompleks və tematik planlar əsasında əldə edilmiş analitik materialların təhlilinin nəticəsinin keyfiyyəti və səmərəliliyi tədqiqata cəlb olunan informasiyaların nə dərəcədə düzgün və obyektiv olmasından asılıdır. Əlbətdə tədqiqatının əsası düzgün olmayan məlumatlar təşkil edən təhlilin nəticəsinin heç bir müsbət praktiki əhəmiyyəti ola bilməz. Əksinə həmin nəticədən istifadə subyektlərin təsərrüfa-maliyyə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də təhlil aparmaq üçün cəlb olunmuş bütün materiallar ciddi surətdə yoxlanmalıdır.

Deməli, təhlil işinin növbəti mərhələsi (birinci mərhələni analitik işlərin planlaşdırılması mərhələsi hesab etsək) toplanmış, istifadə olunacaq materialın keyfiyyətə yoxlanmasıdır. Bu cür yoxlamaya daxili və xarici auditin (bax fəsil I § 1.7.) materiallarından mütləq istifadə olunmalıdır. Hesabat materiallarının yoxlanması əsasən aşağıdakı məqsədləri daşıyır:

- hesabatın tərtibinin düzgünlüyünü müəyyən etmək;

- icmal hesabatda daxil edilməli olan bütün obyektlərin əhatə edildiyini müəyyən etmək;
- hesabatlarda hesablamaların düzgünlüyünün müəyyənəndirilməsi;
- inventarizasiyanın vaxtında aparıldığını, tamlığı və keyfiyyətliyini, inventarizasiya nəticəsində müəyyən edilmiş artıq və əskik gəlmələrin uçotda əks etdirildiyini müəyyənəndirmək;
- satılmamış əmtəə qalıqlarına ticarət əlavələrinin (qiymət əlavəsinin) balansda düzgün əks etdirilməsinin müəyyənəndirilməsi;
- maliyyə orqanlarının büdcəyə ödəmələr və büdcədən maliyyələmə məbləğləri haqqında hesabatlarının uyğunluğu və düzgünlüyünün müəyyənəndirilməsi;
- “mənfəət və zərərlər” hesabından silinmələrin qanuniliyi və əsaslılığını, nizamnamə kapitalındakı dəyişikliklər, keçmiş illərdəki əməliyyatlar nəticəsində itkilərin silinmə səviyyəsinin, tələb olunmayan debitor borcları, çatışmamazlıqlar, təbii fəlakət və əsas vəsaitlərin çıxdax edilməsi hesabına silinmiş vəsaitlərin obyektivliyinin müəyyən edilməsi;
- balans maddələrinin qüvvədə olan əsasnaməyə uyğun tərtib edilməsinin müəyyənəndirilməsi və s.

Hesabat materiallarının yoxlanmasında qeyd olunan məsələlərlə bərabər göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələri və qiymətləndirilməsi, faktiki göstəricilərin, biznes-planın və keçmiş illərin göstəriciləri ilə müqayisəyə gələ bilən şəkildə olmasına, balans və hesabatların vahid forma üzrə tərtibatına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, bazar münasibətlərinə keçidin tələblərinə uyğun olaraq mühasibat uçotu və eləcə də iqtisadi təhlil iki tərkib hissəyə maliyyə və idarəetmə uçotuna (təhlilinə) bölünür. Onların məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq aralarında müəyyən fərqlər vardır. Analitik məlumatların işlənməsi, istifadəsi, seçilməsi zamanı onların hansının hesab-

lamaya daxil edilməsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Göstəricilərin birinin idarəetmə uçotundan, digərinin maliyyə uçotundan götürülüb müqayisə edilməsi düzgün nəticə verməz. Ona görə də idarəetmə və maliyyə uçotları arasındakı fərqləri qısa da olsa nəzərdən keçirək.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, bir sıra tədqiqatçılar onlar arasında altı, digərləri yeddi (K.Druri, Vvedenie v upravlençeskiy i proizvodstvenniy uçot, Moskva. Finansı i Statistika. 1998, 540 s.), bəziləri isə hətda belə on iki (Amerika alimləri R.Entoni, Dj.Risa və sairlərinin əsərlərində) fərqin olduğunu qeyd edirlər. Həmin fərqləri aşağıdakı beş istiqamətdə qruplaşdırmaq fikirimizcə daha məqsədə uyğun olardı:

1. Hüquqi tələblərə əsaslanan fərqlər – qüvvədə olan qanuna əsasən bütün mülkiyyət formalı müəssisələrdə maliyyə uçotunun aparılması və hər il maliyyə hesabatının subyektin müdiriyyətinin arzu və istəyindən asılı olmayaraq yuxarı təşkilatlara təqdim olunmasıdır. Onun əksinə olaraq, idarəetmə uçotu ancaq o halda keçirilir ki, subyektin onun vasitəsilə əldə edilmiş informasiyadan götürdüyü qazanc həmin informasiyanın toplanmasına və işlənməsinə sərf edilmiş vəsaitdən qat-qat üstün olsun;

2. Uçotun istifadə olunan prinsiplərindən irəli gələn fərqlər maliyyə uçotu maliyyə informasiyalarının yığılmasını, qiymətləndirilməsini və ötürülməsini tənzimləyən uçotun ümumi qəbul edilmiş standartları və prinsiplərinə əsaslanır. Ümumi qəbul edilmiş uçot prinsipi hər şeydən əvvəl informasiyaların alınması ehtimalını təmin etmək və kreditörlerin marağını müdafiə etmək üçün zəruridir. Lakin, onlar uçotun qanunla müəyyən edilmiş üsul və metodlarından istifadə edilməsi işində mühasiblərin fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Müəssisənin idarəetmə aparatı isə daxili idarəetmə uçotunda uçotun bütün qaydalarından, bu qaydaların məqsədəuyğunluğundan asılı olaraq istifadə edə bilər. Mühasib hər bir ayrı-

ca halda təyin etməlidir ki, hansı informasiya onu qəbul edən üçün sərfəlidir və ondan sonra o informasiyalara uyğun gələn üsul və metodlar seçilməlidir. İdarəetmə uçotunda informasiyalar ancaq daxili istifadəçilər üçün nəzərdə tutulduğundan mühasibin hər hansı təsərrüfat əməliyyatına dair mühasibat yazılışı apardığı zaman müəyyən konkret norma-lara riayət etməsinə ehtiyac qalmır.

3. İnformasiyaların həcmindən irəli gələn fərq. Maliyyə hesabatlarında subyektin bütün fəaliyyəti haqda informasiya hazırlanır. Bu hesabatın istifadəçiləri subyektdən kənarda yerləşdiklərindən, onun məlumatları daha dəqiq olmalıdır. Əgər o dəqiq olmazsa, ondan istifadə edən kənar istifadəçilər hesabatda dərc olunan məlumatlara etibar etməz. Məlumatlar tam həcmdə toplanan ana qədər qəbul ediləcək qərarların dayandırılması mümkün olmadığından, daxili analitik hesabatların istifadəçiləri (subyektlərin rəhbərləri) lazım olan məlumatların daha tez toplanmasını tələb edirlər. Bu cür tez işlənən informasiyalar adətən subyektlərin rəhbərləri tərəfindən müvafiq (operativ) qərarın qəbul edilməsi üçün kifayət edici informasiya hesab edilir. İnformasiyaların məzmunu onun təyinatından və informasiyanı tələb edənin vəzifə və məqsədindən asılı olaraq analitik məlumatlar və onun əsasında hazırlanan analitik hesabatlarda dəyişir. Bu qəbildən olan hesabatlara misal olaraq-məhsulun maya dəyərinin təhlilini; gələcək əməliyyatların planlaşdırılması üçün – smetanı; işin nəticəsini qiymətləndirmək üçün – məsuliyyət mərkəzlərinin cari, operativ hesabatlarını; qısamüddətli qərar qəbul etmək üçün – çəkilmiş xərclər haqqında hesabatı; uzunmüddətli planlaşdırma üçün investisiya qoyuluşu smetasının təhlilini və s. göstərmək olar.

4. İnformasiyanın ölçü vahidində əmələ gələn fərq. Maliyyə uçotunun nəticəsində hazırlanmış sənədlər əsasən informasiyanı pul ifadəsində özündə əks etdirir. İdarəetmə uçotunda isə informasiya həm pul, həm də natural ifadədə

formalaşır. İdarəetmə uçotunu aparan mühasib və bu uçotu təhlil edənlər adam-saat, maşın-saat, yaxud məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin ölçü vahidlərindəki göstəricilərdən də istifadə edirlər. İdarəedilmə uçotunda hesabatın tərtibi və təhlili prosesində bu və ya digər ölçü vahidinin seçilməsi əsasən seçilən ölçü vahidinin məlum vəziyyətə və mövcud şəraitə nə dərəcədə uyğun olmasından asılıdır.

5. Müvəqqəti istiqamətlərlə bağlı əmələ gələn fərq. Maliyyə uçotu təsərrüfat prosesində baş verən informasiya haqqda məlumatlar təqdim edir. Mühasibat yazılışları bir qayda olaraq əməliyyatlar baş verdikdən sonra aparılır. Maliyyə uçotunun məlumatları planlaşma üçün əsas götürüldüyündən onlar öz təbiətinə görə «tarixi» xarakterə malikdir. İdarəetmə uçotu isə ən çox gələcəyə istiqamətləndirildiyindən onun funksiyası informasiyaların qiymətləndirilməsi, planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması ilə mütləq əlaqələndirilir. Onun əsas məqsədi – «bu necə olmalıdır» sualına cavab verməkdir.

Qeyd olunanlarla bərabər idarəetmə uçotunda sahibkarlar müəyyən sərbəstliyə (müstəqilliyə) malikdirlər. Bu müstəqillik özünü ən çox operativ uçot və hesabatlarda, balans tərtibində göstərir. Bunların hamısı vergidən gizlənməkdə və vergi uçotunda öz əksini tapır. Sahibkarlar analitik balans-nettonu tərtib etməzdən əvvəl daxili istifadə üçün balans-brutto tərtib edirlər. Balans-bruttoda bütün hesablar saldo qalığı ilə və tənzimləyici hesablar (konturaktiv və konturpassiv hesablar) əks etdirilir. Onlara qeyri-maddi aktivlərin aşınması, əsas vəsaitlərin aşınması, azqiymətli və tez köhnələn əşyaların aşınması, satılmamış əmtəələrə ticarət əlavələri daxildir.

Xüsusi, icarəyə götürülmüş, səhmdar, müştərək, müştərək investisiyalı özəl qurumlarda netto-balansından əvvəl tərtib olunan brutto-balansında hesabların maddələri aşağıdakı kimi əks etdirilir.

Aktiv

I Əsas vəsaitlər və sair dövrüyyədən kənar aktivlər:

- qeyri-maddi aktivlər;
- əsas vəsaitlər;
- qruşdırılması avadanlıqlar;
- başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları;
- uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları;
- təsisçilərlə hesablaşmalar;
- sair dövrüyyədən kənar aktivlər.

II Ehtiyatlar və məsrəflər:

- istehsal ehtiyatları;
- böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar;
- azqıymətli və tez köhnələn əşyalar;
- bitməmiş istehsal;
- gələcək dövrün xərcləri;
- hazır məhsul;
- əmtələr;
- əmtə qalığının tədavül xərcləri.

III Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər:

- debitorlarla hesablaşmalar;
- əmtələr, iş və xidmətlərə görə;
- alınmış veksellər üzrə;
- büdcə ilə;
- sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə;
- sair debitorlarla;
- törəmə (qız) müəssisələrlə;
- malsatan və podratçılara verilmiş avanslar;
- qısamüddətli maliyyə qoyuluşları.

Pul vəsaitləri:

- kassa;
- hesablaşma hesabı;
- valyuta hesabı;
- sair pul vəsaitləri;
- sair dövrüyyə aktivləri.

Zərərər:

- keçmiş illər;
- hesabat ilində.

Passiv

I Xüsusi vəsait mənbələri:

- nizamnamə kapitalı;
- qeyri-maddi aktivlərin aşınması;
- əsas vəsaitlərin aşınması;
- azqıymətli və tez köhnələn əşyaların aşınması;
- ehtiyat fondu;
- məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar;
- icarə öhdəlikləri;
- təsisçilərlə hesablaşmalar;
- satılmamış əmtəələrə ticarət əlavəsi;
- hesabat ilinin mənfəəti.

II Hesablaşmalar və sair aktivlər:

- uzunmüddətli bank kreditləri;
- uzunmüddətli borclar;
- qısamüddətli bank kreditləri;
- işçilər üçün bank kreditləri;
- qısamüddətli borclar;
- kreditörərlə hesablaşmalar;
- əmtəə, iş və xidmətlərə görə;
- verilmiş veksellər üzrə;
- əmək ödənişləri üzrə;
- sosial sığorta və təminat üzrə;
- əmlak və şəxsi sığorta üzrə;
- törəmə (qız) müəssisələri üzrə;
- büdcədən kənar ödənişlər üzrə;
- büdcə ilə;
- sair kreditörərlə;
- alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar;
- gələcək dövrün gəlirləri;
- qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar;

- şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar;
- sair qısamüddətli passivlər.

Brutto-balansında qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlər, azqiymətli və tez köhnələn əşyalar ilk dəyərlərilə, əmtəələr isə satış qiymətilə əks etdirilir. Dərsliyin ikinci fəslində qeyd etdiyimiz kimi xarici istifadəçilər, təsərrüfatlararası müqayisəli təhlil və bir çox göstəricilərin təhlili zamanı gözlənilən müsbət nəticələrin (xüsusən sürətli infilyasiya şəraitində) əldə edilməsinə imkan vermir. Ona görə də brutto-balansını daha real, daha sadə, oxunması asan olan, kənar istifadəçilərin tələblərinə uyğun analitik netto-balansa çevirmək lazım gəlir. Həmin analitik netto-balansın aktiv və passivində aşağıdakı sadələşdirilmiş maddələr əks etdirilir.

Aktiv

I Əsas vəsaitlər və sair dövrüyyədənkənar aktivlər:

- əsas vəsaitlər (qalıq dəyərilə);
- başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları;
- uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları.

II Ehtiyatlar və məsrəflər:

- istehsal ehtiyatları;
- azqiymətli və tez köhnələn əşyalar (qalıq dəyərilə);
- bitməmiş istehsal;
- gələcək dövrün xərcləri;
- hazır məhsul;
- əmtəələr (alış qiymətilə);
- əmtəə qalığının tədavül xərcləri.

III Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər:

- debitorlarla hesablaşmalar;
- əmtəələr, iş və xidmətlərə görə;
- büdcə ilə;
- ödəmə (qız) müəssisələrlə;
- sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə;
- sair debitorlarla.

Passiv

I Xüsusi vəsait mənbələri:

- nizamnamə kapitalı;
- sosial təminat fondu;
- icarə öhtəlikləri;
- hesabat ilinin mənfəəti.

II Hesablaşmalar və sair aktivlər:

- uzunmüddətli bank kreditləri;
- uzunmüddətli borclar;
- qısamüddətli bank kreditləri;

Kreditörlerle hesablaşmalar:

- əmtəə, iş və xidmətlərə görə;
- əmək ödənişləri üzrə;
- sosial sığorta və təminat üzrə;
- büdcə ilə;
- sair kreditörlerle.

Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar.

Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar.

Maliyyə uçotunda qeyd olunan analitik netto-balansla bərabər payçılara və səhmdarlara maliyyə nəticələri və ondan istifadə haqqında hesabatda verilir. Həmin hesabat əsasən aşağıdakı dörd bölmədən ibarət olur:

1. Maliyyə nəticələri;
2. Mənfəətdən istifadə;
3. Büdcəyə ödəmələr;
4. Mənfəətdən tutulan vergilər, məsarif və xərclərə edilən güzəştlər.

Analitik məlumatların mənbəyi kimi balansla edilən aşağıdakı əlavələr də mühüm rol oynayır:

- fondların hərəkəti;
- borc edilmiş vəsaitlərin hərəkəti;
- debitor və kreditör borcları;
- ilin axırına mövcud olan qeyri-maddi aktivlərin tərkibi;

- əsas vəsaitlərin tərkibi və hərəkəti;
- maliyyə qoyuluşları;
- sosial göstəricilər;
- valyuta vəsaitinin hərəkəti.

Maliyyə və idarəetmə uçotları arasında qeyd edilən fərqlərlə yanaşı müəyyən oxşarlıqlar da vardır. Lakin, analitik məlumatların toplanması və işlənməsində və onlar haqqında çıxarılan ümumiləşdirilmiş nəticənin düzgünlüyünün təmin edilməsində hər iki uçot arasındakı fərqlərin nəzərə alınması zəruriyyət təşkil edir.

Analitik tədqiqatlar müəyyən hallarda proqnoz xarakteri daşdığı üçün bu halda mühasibat uçotu kimi dəqiq məlumatlar tələb etmir. Əgər bu prosesdə kompyüter tətbiq edilirsə, işin asanlaşması məqsədi ilə rəqəmlər yuvarlaqlaşdırılıb tam şəkildə verilə bilər (onda bir və yüzə bir kəsirlərə ehtiyac olmaz). Lakin müəyyən göstəricilər üzrə məsələn, fondutumu, fondverimi, material tutumu, materialverimi, kapitaltutumu, kapitalverimi göstəricilərinin təyin edilməsində nəticədən vergülün atılması (nəticənin tam şəkildə verilməməsi) arzu olunmayan hallara-sıfıra bərabərliyə gətirib çıxarır. Bu qəbildən olan göstəricilərin müəyyən edilməsində yuxarıda göstərilən halın tətbiq edilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Məlumatların analitik işlənməsi dedikdə birbaşa onların təhlili başa düşülür. Ona görə də bu mərhələ tədqiqatın ən məsul, ciddi mərhələsi hesab olunur. Məlumatların işlənməsi xüsusi hazırlığı və onların texniki vəsaitlərlə lazımı səviyyədə təminatını nəzərdə tutmalıdır. Bu məsələlərin məsuliyyəti ümumi qayda olaraq müəssisələrdə təhlil işi aparan qrupun rəhbərinə həvalə edilir.

3.8. İqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsi

İqtisadi informasiya-hesablama sisteminin subyektlərin fəaliyyətinin iqtisadi təhlilində tətbiqi onun əlilə həyata keçirilməsi formasından əsaslı surətdə fərqlənir. Lakin təhlilin məqsəd və vəzifəsi dəyişmir, olduğu kimi qalır. Yəni təhlilin informasiyaları avtomatlaşdırılmış sistem üzrə işləndikdə «əlilə» aparılmasında olduğu kimi – məsariflərin, ehtiyatların, mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili; ayrıca müqavilələrin rentabelliyyənin müqayisəli təhlili; subyektin fəaliyyətinin ümumi təhlili və perspektiv inkişaf istiqamətinin qiymətləndirilməsi və s. kimi məqsəd və vəzifələri yerinə yetirir. Buna baxmayaraq iqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsi analitik işlərin səmərəliliyini (təhlilin aparılma müddətinin qısaldılması; təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərən geniş amillər kütləsinin əhatə dairəsi; təqribi və sadələşdirilmiş hesabatların dəqiq hesablamalarla əvəz edilməsi; əllə və ənənəvi metodlarla həyata keçirilə bilməyən təhlilin yeni çoxpilləli və çoxölçülü məsələlərinin qoyuluşu və həlli hesabına) yüksəldir.

Elmi-Texniki Tərəqqinin müasir inkişaf tempi şəraitində iqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsi ümumilikdə iqtisadçıların və xüsusən də təhlilçilərin işinin ayrılmaz hissəsinə çevrilib.

Bazar münasibətləri şəraitinə keçid, sahibkarlığın genişləndirilməsi əksər subyektlərin tam müstəqilliyi və sərbəstliyi, mülkiyyət formalarının genişlənməsi analitik işlərin genişləndirilməsini zəruriyyətə çevirir. Elə buna görə də iqtisadi təhlilin müasir elektron hesablama maşınlarının bazası əsasında avtomatlaşdırılması bu günkü günün tələbidir. Avtomatik idarəetmə sistemində (AİS) iqtisadi təhlil subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin idarəedilməsi prosesinin av-

tomatlaşdırılmış funksiyasıdır və ya iqtisadi təhlilin avtomatlaşdırılmış funksiyasıdır. Bu funksiya avtomatlaşdırılmamış iqtisadi təhlildə olduğu kimi eyni obyektlərə və tədqiqat metoduna malikdir. Eyni zamanda, AİS-in özünə məxsus xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onların arasında əsasən aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

1. Analitik işlərin AİS-də ümumi xarakterinə uyğun olaraq totallığı (ümumiliyi). Müasir EHM-in məhsuldarlığı maşının yaddaşına verilmiş bütün texniki-iqtisadi informasiyaların təhlil edilməsinə imkan verir;

2. Əlavə giriş və çıxış qurğularının köməyi ilə EHM-in yaddaşına verilmiş informasiyaların iqtisadi təhlilinin fasiləsizliyi;

3. Biznes-plan tapşırıqlarının çərçivəsi daxilində subyektlərin fəaliyyət prosesinin tənzimlənməsini təmin edə bilən məsələlərin sayca artımı;

4. Analitik işlərin operativliyinin yüksəldilməsi.

Bu xüsusiyyət əsasən iki amilin təsirindən – AİS-in texniki təminatının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərindən (EHM-i və kompleks periferiya qurğuları) və texniki-iqtisadi informasiyaların işlənməsinin təşkili formalarından irəli gəlir.

Müasir şəraitdə EHM-in texniki imkanları fasiləsiz yüksəlir, sürəti artır, yaddaşın əhatə dairəsi genişlənir və informasiyalara daxil olma imkanları getdikcə təkmilləşdirilir. Bütün bunlar idarəetmə prosesinin avtomatlaşdırılmasına zəmin yaratmaqla iqtisadi təhlilin retrospektiv, operativ və perspektiv növləri üzrə analitik işlərin həcmi və alqoritmini stabilləşdirir.

EHM-in kəmiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsindəki nailiyyətlər texniki-iqtisadi informasiyaların işlənməsinin təşkilinin keyfiyyətinin sıçrayışlı yüksəlişinə gətirib çıxarmışdır. Elə bunun nəticəsi olaraq proqramların avtomatlaşdırılması prosesi ilə yanaşı özü-özünü sazlayan (kökləyən) və özüöy-

rənən proqram və sistem yaradılır ki, bununla da AİS-də daha az formalaşdırılan sistemli, eləcə də tematik xarakterli analitik məsələlərin proqramlaşdırılması və sistemləşdirilməsinə imkan yaranır.

Hazırda AİS-də əsasən retrospektiv, operativ, perspektiv və tematik təhlilə aid olan məsələlərin həllinə daha geniş yer verilir. AİS-də həll edilən analitik məsələləri məzmunu və mahiyyətlərinə görə sistemli, kompleks və ya tematik iqtisadi təhlilə and etmək olar. Birinci istiqamət sistemli, qlobal (subyektin iqtisadi vəziyyətinin tam və ətraflı öyrənilməsi), ikinci istiqamət isə lokal (məüyyən bir hissə, proses, hadisənin əməliyyatın göstəricisinin öyrənilməsi) xarakter daşıyır.

İqtisadi informasiyaların fərdi EHM-da işlənməsilə iqtisadi təhlil yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu əsasən FEHM-in dəyərinin aşağı, məhsuldarlığının yüksək, etibarlı, xidmət və istifadəsinin sadəliliyi, istifadəsinin elastikliyi və muxtariyyəti, geniş proqram təminatının mövcudluğuna, dialoq (başqası ilə əlaqəyə girməklə) şəkilində iş rejiminə girmək qabiliyyətinə və sair üstünlüklərə malik olmasından irəli gəlir. FEHM-in bazası əsasında mühasiblərin, iqtisadçıların planlaşdırıcıların avtomatlaşdırılmış işçi yerləri (AİY) təşkil olunduqda daha yüksək səmərə əldə oluna bilər. Tədqiqatçıların AİY-nin FEHM-də istifadəsinin texniki bazasını Es-1840, SM-1810, İskra-2130, Aqat-11, Robotron-1715, Robotron-5130 və s. tipli hesablama texnikası təşkil edir.

Hazırda AİS-də analitik işlərin avtomatlaşdırılmasının qeyrimərkəzləşmiş, kombinasiya edilmiş (uyğunlaşdırılmış) və mərkəzləşdirilmiş formalarından istifadə edilir.

Qeyrimərkəzləşmiş forma dedikdə – həmin məsələlərin AİS-in funksional altsistemlərində işlənməsi nəzərdə tutulur. Altsistem və ya metasistem – həmin məsələlərin ayrı-ayrı hissələrinin öyrənilməsi və araşdırılmasını əks etdirir. Kombinasiya edilmiş (uyğunlaşdırılmış) forma təhlilin idarəetmə funksiyası ilə qarşılıqlı əlaqədə və qırılmaz surətdə bir-birinə

bağlı olan mühasibat uçotu, planlaşma və tənzimləmədən birinin avtomatlaşdırılması şəraitində AİS-in müəyyən funksional altsistemində analitik məsələlərin həllidir.

Bu funksiya əsasən AİS-in mühasibat uçotu, texniki-iqtisadi planlaşdırma və operativ idarəetmə altsistemlərinə tam uyğun gəlir.

Mərkəzləşdirilmiş forma – sərbəst funksional altsistem çərçivəsində analitik məsələlərin həllidir.

Hazırda analitik işlərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi əsasən statistik quruluş sistemi xarakteri daşıyır. Yəni məsələlərin daimi tərkibi və həll olunma növbəsi (vaxtı) alqoritmlərlə ciddi reqlamentləşdirilir. Lakin bu sahədəki müasir inkişaf tempi mövcud vəziyyətlə kifayətlənə bilməz. Ona görə də mövcud quruluşda daha dinamik inkişafa nail olunmalıdır. Yəni həll olunan məsələlərin daimi tərkiblə bərabər dəyişən alqoritmik həllərə malik məsələlərin işlənməsinə daha geniş yer verilməlidir. Bu halda iqtisadi informasiya-hesablama sisteminin dinamik quruluşu-uçot, təhlil, planlaşma, tənzimləmə, informasiya sistemi və idarəetmənin təsirliliyinin universal sisteminin formalaşdırılması (dinamik, quruluşlu alqoritmilərin və ya birdəfəlik məsələlərin həlli) kimi komponentləri əhatə etməlidir.

Uçot elementi sisteminə-operativ uçotun məsələlərinin həlli; mühasibat uçotu məsələlərinin həlli; statistik hesabatların formalaşdırılması; nəzarət üzrə məsələlərin həlli aid edilməlidir.

Təhlil elementi sisteminə – kompleks iqtisadi təhlil (retrospektiv, operativ, perspektiv) üzrə məsələlərin həllinin təmin edilməsi və optimallaşdırılmış təhlilin həyata keçirilməsi; müqayisəli təhlil üzrə məsələlərin həlli; funksional – dəyər təhlili üzrə məsələlərin həlli; iqtisadi-riyazi təhlil üzrə məsələlərin həlli aid edilməlidir.

Planlaşdırma elementi sisteminə – məhsul istehsalının həcmnin, məhsul, iş və xidmətlərin satışından daxil olan

mənfəətin və s. göstəricilərin maksimallaşdırılmasına imkan verən, daha tez həyata keçirilə bilən biznes-planın variantlarının işlənilib hazırlanması; məhsul vahidinin maya dəyərini, nadir tapılan materiallardan istifadə və sair göstəriciləri minimallaşdırmağa imkan verən, daha tez həyata keçirilə bilən biznes-planın variantlarının işlənilib hazırlanması; təsərrüfat müqavilələri və dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üzrə optimal variantların hazırlanması aid edilməlidir.

Tənzimləmə elementi sisteminə – biznes-planın yerinə yetirilməsinə təsir göstərə bilən tənzimləyici üsulun seçilməsi; təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərin minimizasiyası üzrə tənzimləyici idarəetmə qərarlarının formalaşdırılması; il ərzində əlavə bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi üçün tənzimləyici tədbirlərin hazırlanması aid edilməlidir.

Informasiya sisteminə – texniki-iqtisadi göstəricilər üzrə aparılmış dəyişikliklərin mövcud idarəetmə sistemində həyata keçirilməsi; informasiya sistemində məşındilinin tətbiqi və korrektirovkası; hesabat formaları, analitik cədvəllər və s. məlumatların kataloqlarının hazırlanması; təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti informasiyalarının avtomatik və avtomatlaşdırılmış qeydiyyatı; informasiyaya nəzarət və onun məlumat bazasında yerləşdirilməsi; konkret məsələlərin həlli üçün informasiya bazasından məlumatların seçilməsi; məlumatların müntəzəm təzələnməsi və korrektirovka olunması aid edilməlidir.

İdarəetmənin təsirliliyinin universal sisteminin formalaşdırılması – tədqiqatın formalaşdırılması üçün istifadəçilərin tələbnaməsinə əsasən informasiya bazasından təhlilə aid materialların təhlil üçün seçilməsi; məqsədli funksiyanın formalaşması və həddin müəyyən edilmə sistemi; məsələnin həlli alqoritminin tətbiqi; alınmış alqoritmin EHM-in dilinə keçirilməsi və işçi proqramın alınması; istifadəçilərin təsurat nəticələrinə idarəetmənin təsirliliyinin gücləndirilməsi; idarəet-

mənin təsirliliyinin gücləndirilməsindən gözlənilən nəticənin təhlili aid edilməlidir.

Dinamik quruluşda AİS-də idarəetmə formalarının təsirliliyinin ümumi cəhətini aşağıdakı düstür şəklində ifadə etmək olar:

$$B = Y_i = 1...n; \quad Y_i = 2...n; \quad Y_j = 1...n; \quad R_R = 1...n;$$

$$A_j = 2...n; \quad K_i = 1...n; \quad Y_i = 3...n; \quad Y_j = 3...n;$$

Düsturda B - idarəetmənin təsirliliyinin məqsədli funksiyasını (idarəetmə qərarlarını);

$Y_i.n$ - mövcud vəziyyətin normativ uçotunu və qarşıda qoyulmuş məqsədə nail olunmaq üçün ehtiyatlara olan tələbat üzrə idarəetmə qərarını;

$A_j.n$ - tapşırılmış işlərin normativləri əsasında mövcud ehtiyatların (işçi qüvvəsi, qurğular, materiallar) tələbata uyğunluğunun təhlilini;

$P_R.n$ - yerinə yetirilmiş işlərin optimal proqramının formalaşmasını (planlaşma prosesini);

$K_j.n$ - formalaşmış biznes-planın yerinə yetirilmə prosesinə nəzarəti və tənzimlənməni əks etdirir.

Düsturda indekslərin mahiyyəti:

$i = 1$ - mövcud vəziyyətin uçotu;

$i = 2$ - tələbatın formalaşmasının uçotu;

$i = 3$ - nəticənin uçotu;

$j = 1$ - ehtiyatların tələbata uyğunluğunun təhlili;

$j = 2$ - biznes-planın optimallığının təhlili;

$j = 3$ - nəticənin təhlili;

$R = 1$ - biznes-planının formalaşması;

$j = 1$ - nəzarət və tənzimləmə;

$n = 1$ - normativin təsnifləşdirilməsi əlaməti.

Beləliklə, informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində müasir inkişafa malik uçotun, təhlilin, planlaş-

manın, tənzimlənmənin, informasiya sisteminin və idarəetmənin təsirliliyinin universal sisteminin formalaşdırılmasının dinamik quruluşlu alqoritmik məsələlərin həlli avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin genişləndirilməsinə və küllü miqdarda vəsait sərfinə qənaəət, analitik işlərin səmərəliliyinin daha da yüksəlməsi ilə nəticələnməkdir.

Qeyd olunduğu kimi, hal-hazırda analitik məsələlərin AIS-də avtomatlaşdırılmış-qeyri mərkəzləşmiş, kombinləşdirilmiş və mərkəzləşmiş üsullarından istifadə edilir. Qeyrimərkəzləşdirilmiş üsulda ES EHM-nin kiçik modelinin orta və böyük modelindən (ikinci növbə), mərkəzləşmiş üsulda isə ES EHM-in kompleks (kompleks iqtisadi, funksional dəyər və iqtisadi-riyazi) modelindən (üçüncü növbə) istifadə olunur. Hər bir növbədə istifadə edilən elektron hesablama maşınlarının texniki-iqtisadi xarakteristikasını 3.8.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Hazırda ES EHM-nin bazası əsasında daha yüksək məhsuldarlığa malik hesablama kompleksi yaradılmışdır. Onlar daxili və xarici analitik işlərin avtomatlaşdırılmasının səmərəliliyini tam təmin edir. Həmin maşınlar silsiləsinə VK-1010; VK-2R-33; VK-2R-35; VK-2R-45; VK-2R-50; VK-2R-60 və s. aiddir.

İqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində işlənməsi üçün analitik məsələlər altsistemin əsas bloku, yəni iqtisadi təhlil bloku üzrə qruplaşdırılmalıdır.

Bu halda kompleks iqtisadi təhlilin analitik altsistem üzrə məsələləri blokunun tərkibi aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

I. Əsas göstəricilərin təhlili-onlara aiddir:

1. Əsas göstəricilərin istehsalın və idarəetmənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsirinin təhlili;

ES EHM-in modelinin birinci, ikinci və üçüncü növbələrinin texniki-iqtisadi xarakteristikası

Hesablayıcı maşınların parametrləri	Məhsuldarlığı saniyədə mln. operasiya	Operativ yaddaşın maksimal tutumu Kbayt	Kanalların sayı
Modelin birinci növbəsi			
ES – 1020	0,02	2,56	2
ES – 1030	0,06	1024	3
ES – 1050	0,51	1024	6-ya qədər
ES – 1021	0,04	640	2
ES – 1040	0,38	1024	6-ya qədər
Modelin ikinci növbəsi			
ES – 1035	0,14-0,20	512	2
ES – 1045	0,54-0,88	4000	4
ES – 1055	0,45	2048	2
ES – 1060	0,100	8192	3-6
ES – 1061	1,2-2,0	8192	3
ES – 1065	5,0	16324	7
Modelin üçüncü növbəsi			
ES – 1036	0,4	4060	4
ES – 1046	1,3	8600	8
ES – 1066	5-dən çox	18260	16

2. Əsaslı tikintinin əsas göstəricilərinin təhlili;
3. Əsas kapitaldan istifadə göstəricilərinin təhlili;
4. Material ehtiyatlarından istifadənin əsas göstəricilərinin təhlili;
5. Əməkdən istifadə və əmək haqqının əsas göstəricilərinin təhlili;
6. Məhsul istehsalı və satışının əsas göstəricilərinin təhlili;
7. Məhsulun maya dəyərinin əsas göstəricilərinin təhlili;
8. Mənfəətin və rentabelliyyənin əsas göstəricilərinin təhlili;

9. İqtisadi stimullaşdırmanın səmərəliliyinin əsas göstəricilərinin təhlili;

10. Maliyyə vəziyyətinin əsas göstəricilərinin təhlili.

II. İstehsalın və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təhlili:

1. İstehsalın təşkilinin təhlili;

2. İstehsalın texniki səviyyəsinin təhlili;

3. İstehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsinin səmərəliliyinin təhlili;

4. Norma və normativlərin mütarəqqiliyinin təhlili;

5. İdarəetmənin təşkilinin təhlili;

6. İdarəetmənin səmərəliliyinin təhlili.

III. Əsaslı tikintinin təhlili:

1. Əsas kapitalın və istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi planının (həcm, keyfiyyət və vaxtında) yerinə yetirilməsinin təhlili;

2. Kapital qoyuluşu planının yerinə yetirilməsinin və qurtarmamış tikintilərin vəziyyətinin təhlili;

3. Kapital qoyuluşunun və əsaslı tikintiyə məsariflərin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili;

4. Kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin təhlili.

IV. Əsas kapitalın təhlili:

1. Əsas kapitalın mövcudluğunun və tərkibinin təhlili;

2. Əsas kapitalın vəziyyətinin və hərəkətinin təhlili;

3. Fondveriminin və onun məhsul istehsalının həcminə təsirinin təhlili;

4. Maşın və qurğulardan istifadənin təhlili.

V. Material ehtiyatlarının təhlili:

1. Material-texniki təchizat planının yerinə yetirilməsinin təhlili;

2. Material resurslarının mövcudluğunun təhlili;

3. Material ehtiyatlarından istifadənin təhlili.

VI. Əməyin və əmək haqqının təhlili:

1. Subyektin işçi qüvvəsi ilə təminin, kadrların hərəkəti və quruluşunun təhlili;

2. Əmək məhsuldarlığının və onun məhsul istehsalının həcminə təsirinin təhlili;

3. İş vaxtı fondundan istifadənin təhlili;

4. Əmək haqqı fondundan istifadənin və əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqının artım templərinin təhlili.

VII. Məhsul istehsalı və satışının təhlili:

1. Məhsul istehsalı həcmnin təhlili;

2. Məhsulun çeşidləri və quruluşu üzrə biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsinin təhlili;

3. İstehsal güclərindən istifadənin təhlili;

4. Məhsulun keyfiyyətinin təhlili;

5. Məhsul istehsalının ahəngdarlığının təhlili;

6. Məhsul satışının həcmnin, ahəngdarlığının və onların artırılması ehtiyatlarının təhlili.

VIII. Məhsulun maya dəyərinin təhlili:

1. Mühüm məlumat növlərinin maya dəyərinin təhlili;

2. Kalkulyasiya maddələri üzrə satılmış məhsulun maya dəyərinin təhlili;

3. Əmtəlik məhsulun bir manatına məsariflərin təhlili;

4. Satılmış məhsulun bir manatına məsariflərin təhlili;

5. İstehsala məsarif smetalarından istifadənin təhlili.

IX. Gəlirlərin və rentabelliyn təhlili:

1. Əmtəlik məhsulun satışından daxil olan gəlirlərin təhlili;

2. Məhsul istehsalının rentabelliynin təhlili;

3. Subyektin ümumi rentabelliynin təhlili;

4. Yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin rentabelliynin təhlili.

X. Maddi-marağın səmərəliliyinin təhlili:

1. Maddi-maraq fondunun yaradılmasının təhlili;

2. Maddi-maraq fondundan istifadənin təhlili;

3. Maddi-marağın səmərəliliyinin təhlili.

XI. Maliyyə vəziyyətinin təhlili:

1. Biznes-maliyyə planının yerinə yetirilməsinin, mənfəətin bölüşdürülməsinin, büdcə ilə qarşılıqlı əlaqələrin təhlili;
2. Dövriyyə kapitalının mövcudluğunun və istifadəsinin təhlili;
3. Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlili;
4. Bank kreditlərindən istifadənin təhlili;
5. Subyektin ödəməqabiliyyətinin təhlili;
6. Subyektin maliyyə sabitliyinin təhlili.

XII. Subyektin fəaliyyətinə ümumiləşdirilmiş qiymətin verilməsi:

1. Subyektin fəaliyyətinin nəticələrimnin təhlili və qiymətləndirilməsi;
2. Subyektin ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
3. Subyektin kommersiya fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

XIII. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindən gözlənilən nəticələrin təhlili:

1. İstifadəçilərin sifarişinə əsasən altsistemdə amillərin mahiyyətinin və tətbiq olunan riyazi metodların, elektron maşın sistemlərinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması.

XIV. Biznes-planın və operativ qərarların layihələrinin optimallığının və obyektivliyinin təhlili:

1. Materiallarla təchizatın təhlili;
2. İşçi qüvvəsi ilə təminatın təhlili;
3. Qurgularla təchizatın təhlili;
4. Əlavə tapşırıqların yerinə yetirilməsinin subyektin əsas fəaliyyətinə təsirinin təhlili;
5. İstehsalın ahəngdarlığının nəticəyə təsirinin təhlili.

İqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsinin bütün forma və növlərinin meyarı (əsas göstəricisi) vaxta qənaətlə ölçülməlidir. Həmin meyarı müəyyən edən göstəricilər – məlumatların işlənməsi vaxtına

qənaət; məlumatların işlənməsinə vəsait sərfinin minimallaşdırılması; məlumatların işlənməsinin təcililiyi və növbəliliyi; məlumatların işlənməsinə əmək sərfinin minimallaşdırılmasından ibarətdir.

IV FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN NÖVLƏRİ VƏ BAZAR MÜNASİBƏTİNƏ KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

4.1. İqtisadi təhlilin növlərinin təsnifatı

İqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili – sahə, vaxt, məkan, keçirilmə müddəti, tədqiqat metodu, obyektin tam əhatə olunması, proqramın məzmunu, təhlildən istifadə edənlər və s. əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir.

İqtisadi təhlili növlərinə görə elmi əsaslarla təsnifləşdirməyi bacaran hər bir mütəxəssis analitik tədqiqatları aparmaq və onun nəticələrini təcrübədə istifadə etmək üzrə hərtərəfli imkanlara malik bir mütəxəssis hesab edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlilin növü istehsalın idarə edilməsi prosesində həyata keçirilən analitik işlərin nəzəri və praktiki əsasını təşkil edir. Lakin təhlilin hər bir növü və forması məzmununa, təşkili və aparılma metodikasına görə digərindən fərqlənir. Mövzunun öyrənilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraiti daxili idarəetmə və xarici maliyyə təhlilinin differensiasılaşması tələb etdiyi üçün onların hər birinin xarakterik xüsusiyyətlərinə, qarşılıqlarında duran vəzifələrinə və aparılma metodlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu ondan irəli gəlir ki, hazırda iqtisadiyyatını bazar münasibətləri üzərində quran ölkələrdə iqtisadi təhlili mühasibat uoçtu üzrə olduğu kimi iki əsas tərkib hissəyə – maliyyə və idarəetmə (istehsalat) təhlilinə bölünür. Bu cür bölgünün əsas meyarı iqtisadi təhlilin nəticələrindən istifadə edənlər hesab edilir.

Maliyyə təhlili hər bir hüquqi, o cümlədən müəssisəyə münasibətinə görə kənar şəxslərin – menedjerlərin, təsisçilərin, kreditorların, maliyyə, vergi orqanlarının və s. istifadə edə biləcəyi təhlilin nəticələrinin hazırlanması prosesini özün-

ndə əks etdirir. Belə ki, hər bir tərəf özü üçün əlverişli istiqamətdə müəssisənin işinin vəziyyətini əks etdirməkdə maraqlıdır. Buna görə tərəflərin marağı təcrübəvi olaraq bütün ölkələrdə qanunla tənzimlənir.

Müəssisə və birliklərdə könara ötürülməsi nəzərdə tutulan maliyyə təhlili ilə yanaşı istehsalat, yaxud məsrəflərin təhlili adlanan idarəetmə təhlili də aparılır. İdarəetmə təhlili istehsalat-kommersiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və nəzarətin aparılması üçün menedcərə lazım olan informasiyaların hazırlanması prosesini özündə birləşdirir.

Bazar münasibətləri genişləndikcə ənənəvi uçot, təhlil, planlaşdırma, normalaşdırma və nəzarət metodlarını, informasiyaların işlənməsi, ümumiləşdirilməsi və alınması baxımından vahid sistemdə birləşdirmək və onun əsasında idarəetmə qərarı qəbul etmək zəruriyyəti meydana çıxır. Bu prosesin obyektiv fəaliyyət göstərməsi və real amillərin təsiri altında inkişafı, idarəetmə funksiyasının dəyişməsi iqtisadi təhlilin aparılma növlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir.

İdarəetmə funksiyası idarəetmə fəaliyyətinin xüsusi növü, məhsuludur. İdarəetmə funksiyası ümumi və spesifik xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşdirilir. Ümumi və ya əsas funksiya idarəetmə prosesinin özünün mahiyyətini əks etdirdiyi halda, spesifik funksiya idarəetmənin müxtəlif obyektlərini və onların xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hər iki funksiyanın qarşılıqlı əlaqəsi ondadır ki, ümumi funksiya özü-özlüyündə idarəetmənin obyektlərini nəzərə almadan fəaliyyət göstərə bilmədiyi kimi, xüsusi funksiya da ümumi və ya əsas funksiyanı nəzərə almadan fəaliyyət göstərə bilməz. İdarəetmə funksiyalarının bu cür qarşılıqlı əlaqəliliyi və biri-birini tamamlaması iqtisadi təhlilin növlərinə də (istifadə edilmə xüsusiyyətlərindəki fərqlərinə baxmayaraq) aiddir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin ayrı-ayrı növləri və onların istehsal, təchizat, ticarət və istehsal sahələrində istifadə edilməsi barədə təhlilin prinsipləri müasir şəraitdə, xalq təsərrü-

fatının yüksək sürətlə inkişaf etdirilməsinin daha zəruri olduğu mərhələsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin yüksək sürətlə inkişafını təmin edə bilən digər elmlər kimi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və onun ayrı-ayrı növləri də inkişaf edir, genişlənir və durmadan təkmilləşir.

Elmi-texniki tərəqqi, təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi, istehsalın durmadan intensivləşdirilməsi, sənaye müəssisələri və eləcə də xalq təsərrüfatının başqa sahələrinə mənsub olan müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrə görə qiymətləndirilməsi, ictimai istehsalın durmadan inkişaf etdirilməsinə və iqtisadi səmərəliliyin daha da yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Bu kimi vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili elminin də qarşısında mühüm tələblər qoyur. Ona görə də təsərrüfat fəaliyyətinin hal-hazırda istifadə olunan növləri və üsulları barədə tam təsəvvürə malik olmaq üçün onların növlərinin nəzəri əsaslarının ətraflı öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili növlərinin nəzəri əsasları barədə düzgün təsəvvürə malik olmadan müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin hansı növündən istifadə edilməsinin məqsədəuyğun olmasını da düzgün təyin etmək olmaz. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətindən, istehsalın xarakteri və miqyasından asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində onun hansı növündən istifadə olunması, başqa sözlə desək, təhlilin növünün düzgün seçilməsi, müəssisədə daxili ehtiyatların daha dəqiq və hərtərəfli aşkar edilməsində mühüm rol oynayır.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsinə əsasən demək olar ki, iqtisadi təhlilin bir sıra növlərindən istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istifadə olunan təhlil növləri özünün istifadə edilmə xüsusiyyətlərindən

asılı olaraq bir-birindən bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənir. Bu əlamətlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- təhlil edilmə obyektinə görə;
- subyektdə, yəni kim tərəfindən təhlil edilməsinə görə;
- məqsədinə, yəni nə üçün təhlil edildiyinə görə;
- məzmununa görə;
- təhlil edilən və öyrənilən obyektin əhatə edilmə səviyyəsinə görə;
- təhlilin aparılması planında nəzərdə tutulan dövrə nisbətən faktiki aparılma vaxtına görə;
- təhlildən əldə edilən nəticələrin rəsmiyyətə salınmasına və əməli tədbirlər proqrammasının hazırlanmasına görə.

Müəssisə və istehsal birliklərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti iqtisadi təhlilin obyektini hesab olunur. Lakin müəssisənin və ya birliyin təsərrüfat fəaliyyəti onların tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı bölmələrin, sexlərin və briqadaların işinə əsaslandığı üçün təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin sonrakı mərhələlərində bu bölmələrin fəaliyyəti də onun obyektinə çevrilir.

Təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirildiyi müasir şəraitdə bütün istehsal və təsərrüfat birliklərində idarəetmənin elmi səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsi planlaşdırma orqanlarında, maddi-texniki təchizat, istehsal satış proseslərində, təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi və eləcə də ayrı-ayrı sahələr üzərində nəzarətin təmin olunması hər şeydən əvvəl analitik işlərin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin özünəməxsus metodunun və metodologiyasının işlənilib hazırlanması və onun ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsi müasir dövrdə idarəetmənin qarşısına qoyulan tələblərə uyğun olaraq iqtisadi təhlilin –növlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatı olmasını tələb edir. Bununla da iqtisadi təhlilin növlərinin təsnifatı idarəetmənin əsas funksiyaları üzrə təsnifatına əsaslanaraq onun hər şeydən əvvəl bütün

məzmunu və obyektlərinin xarakterini öyrənir və özündə əks etdirir.

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin hərtərəfli və dərindən öyrənilməsi və qiymətləndirilməsində istehsalın xarakterindən asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyəti təhlililinin bir sıra növlərindən istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu növlərinin tətbiq olunma məqsədindən, məzmunundan asılı olaraq təsnifatı vardır. Həmin təsnifata iqtisadi təhlilin aşağıdakı növlərini aid etmək olar:

1. Maliyyə iqtisadi təhlil;
2. Müqayisəli iqtisadi təhlil;
3. Operativ iqtisadi təhlil;
4. Cari (retrospektiv) təhlil;
5. Texniki-iqtisadi təhlil;
6. Tam (kompleks) iqtisadi təhlil;
7. Tematik iqtisadi təhlil (qismən);
8. Seçmə yolla iqtisadi təhlil;
9. Qabaqcadan iqtisadi təhlil;
10. Sonradan iqtisadi təhlil;
11. Perspektiv iqtisadi təhlil;
12. Amilli və ya çoxamilli (reqresiyalı) təhlil;
13. Funksional-dəyər təhlil;
14. Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlil;
15. Təsərrüfatdaxili iqtisadi təhlil.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin ayrı-ayrı növləri özlərinin aparılma metoduna, tədqiqat üsullarına, məzmununa və vəzifələrinə görə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bərabər, eyni zamanda bir-birindən köklü surətdə fərqlənirlər.

4.2. Maliyyə və müqayisəli iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Maliyyə iqtisadi təhlil. Əmtəə-pul münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas iqtisadi göstərici məhsul satışının həcmi (nəzərdə tutulan bütün çeşidlər üzrə), əmək məhsuldarlığı, əmək tutumu, material tutumu, fondverimi, məhsulun maya dəyəri, dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti, mənfəət, rentabellik və başqa bu kimi iqtisadi göstəricilər hesab edilir.

Bu göstəricilərin müəyyən edilməsi, öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi maliyyə-iqtisadi təhlilin məzmununu təşkil edir ki, bu da böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir.

Maliyyə iqtisadi təhlil növü vahid təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin əsas istiqamətverici rolunu oynayır. Təhlilin bu növü müəssisədə maliyyə vəziyyətini əhatə edən göstəricilərin məzmunu və əhəmiyyətini açıb göstərən, onun istehsal, satış, iqtisadi əlaqələrini, hesablaşmaları və başqa iqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində subyektlərin istehsal, kommersiya, marketinq və sair sahələrdəki fəaliyyətinin normal gedişatını təmin edə biləcək səviyyədə maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu, onlardan məqsədyönlü və səmərəli istifadə ön plana keçir. Deməli, indiki şəraitdə subyektlərin maliyyə vəziyyətinin elmi əsaslarla təhlili maliyyə ehtiyatlarının səmərəli idarəedilməsini zəruriyyətə çevirir. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin maliyyə təhlilinin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alsaq müasir dövrdə ikincinin rolunun və əhəmiyyətinin daha da yüksəldiyinin sübuta ehtiyacı qalmaz. Eyni zamanda maliyyə təhlili mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və ondan istifadənin, maya dəyəri göstəricilərinin və idarəetməyə daha çox zəruri olan digər iqtisadi və təşkilatı məsələlərin təhlilini də əhatə edir.

Maliyyə vəziyyəti subyektlərin istehsal, kommersiya, marketing və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən, subyektin maliyyəsi isə onun maliyyə vəziyyətinin təhlilinə olan ehtiyacda artır. Maliyyə vəziyyətinin təhlili maliyyə təhlilinin tərkib hissəsi olduğundan, bunlar qarşılıqlı əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərilir. Belə ki, müəssisənin pul vəsaiti çatışmadıqda (pul vəsaitinin hərəkətinin təhlili maliyyə təhlilinin əsas obyektidir) onun ödəmə qabiliyyəti zəifləyir, istehsalın, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi azalır. Eyni zamanda fasiləsiz, yüksək keyfiyyətdə məhsul buraxılışı və s. reallaşdırılması pul gəlirlərinin artırılmasını və eləcə də subyektin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Maliyyə təhlili ilə maliyyə vəziyyətinin təhlilinin informasiya mənbələrində də müəyyən oxşarlıq vardır. Belə ki, maliyyə təhlilində maliyyə hesabatları ilə yanaşı, mühasibat hesabatı formalarından və uçot qeydiyyatlarında formalaşan informasiyalardan istifadə edildiyi kimi, maliyyə vəziyyətinin təhlilində də maliyyə və mühasibat hesabatlarından, habelə maliyyə təhlilinin nəticələrindən istifadə edilir. Elə bu səbəbdən də subyektlərin maliyyə fəaliyyəti maliyyə resurslarının daxil olmasının müntəzəmliyinə və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə, hesablaşma-kredit intizamının gücləndirilməsinə, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin strukturunun təkmilləşdirilməsinə, ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına yönəldilməlidir.

Qeyd olunanlarla bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda istifadə olunan informasiya mənbələrinin xarakteri və məzmunu maliyyə iqtisadi təhlil yolu ilə maliyyə göstəricilərinə təsir edən bütün amilləri və onların təsir dərəcəsini (texnika, texnologiya, istehsalın təşkili, məhsulun keyfiyyəti, maliyyə göstəricilərinin dinamikası və plandan kənarlaşmaları və bu kimi başqa göstəriciləri) əlaqəli surətdə hərtərəfli öyrənilib qiymətləndirməyə imkan vermir. Ona görə də təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin növbəti mərhələsində daha dərinlən təhlil

işinin aparılması tələb olunur ki, bu da təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin başqa növləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəssisə və birliklərin hesabat məlumatlarına əsasən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini və biznes-palın tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə təsir edən ayrı-ayrı amilləri (texnika, texnologiya, istehsalın təşkili, ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, intensivləşdirmə, mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma və s.), bu amillərin təsir dərəcəsini hesablamadan ümumi göstəricilər üzrə təhlil aparıb düzgün nəticə çıxarmaq mümkün deyildir.

Müqayisəli iqtisadi təhlil. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsində ən çox istifadə olunan təhlilin qalan başqa növləri üçün başlanğıc və giriş mərhələsi sayılan müqayisəli iqtisadi təhlil növüdür.

Təhlilin bu növünün əsas mahiyyəti dərindən və ardıcıl olaraq öyrənilən göstəricilərin həm müəssisənin fəaliyyətinin faktiki göstəriciləri ilə keçmiş illərin göstəriciləri və həm də eyni iş şəraitində işləyən, istehsal texnologiyası və iqtisadi, təbii şəraiti, eləcə də istehsal edilən məhsulun xarakteri eyni olan müəssisələrin göstəriciləri ilə, qabaqcıl müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilməklə öyrənilməsi və əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Müqayisəli iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də müəssisənin ayrı-ayrı sexlərinin işinə dair göstəricilərin sistem daxili orta göstəricilərlə, elm və texniki cəhətdən əsaslandırılmış normalarla və başqa normativ göstəricilər ilə müqayisə edilməklə onların fəaliyyətinin öyrənilməsidir. Müqayisəli iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin başqa növlərindən əsasən qeyd olunan əlamətlərinə görə fərqlənir. Subyektlərin işinin müqayisəli iqtisadi təhlilinin əsas məzmunu aparılan tədqiqatın məqsədi və obyektinə müəyyən edilir. Təhlilin bu növünün əsas obyektinə subyektlərin və onların daxili bölmələrinin istehsal, kommərsiya, marketinq, maliyyə və sair fəaliyyətinin nəticələri hesab olunur.

Subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin müqayisəli təhlili zamanı əsasən –oxşar proses və hadisələr, eyni şəraitdə işləyən müəssisə, birlik və təşkilatların, onların daxili bölmələrinin göstəriciləri, əmək və onun təşkilinin texnika və texnologiyası, istehsal və onun təşkilini xarakterizə edən eyni ölçülü, eyni parametirli əmək məhsuldarlığı, istehsal gücü, materilverimi, fondverimi, əməktutumu, kapitaltutumu, məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyəri və sair kimi göstəricilər biri-birilə müqayisə olunur və onların aralarındakı fərqlər müəyyən edilir.

Təhlilin bu növünün həyata keçirilməsi prosesində eyni göstəricilər arasında müəyyən edilmiş mühüm fərqlər və həmin fərqlərin səbəblərinin subyektlərdən asılı olub-olmaması müəyyən edilməklə onların hər birinin nəticə göstəricilərinə təsiri və fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolu və əhəmiyyəti aşkar edilir.

Ümumiyyətlə təcrübədə müqayisəli iqtisadi təhlil aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir.

Birinci mərhələdə öyrənilən subyekt və təhlil obyektləri müəyyən edilir.

İkinci mərhələdə – ümumi obyekt üzrə informasiyalar toplanır və işlənir.

Üçüncü mərhələdə – təhlil obyektləri və onların iqtisadi göstəriciləri müqayisəyə gələn şəkildə salınır.

Dördüncü mərhələdə – göstəricilər müqayisə yolu ilə təhlil edilir və əldə olunmuş nəticələr qiymətləndirilir.

Beşinci mərhələdə – müqayisəli iqtisadi təhlilin nəticələri ümumiləşdirilir və fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi üçün təkliflər paketi hazırlanır.

Müqayisəli iqtisadi təhlilin metodikası, vəzifələri, əhatə etdiyi tədqiqat obyektlərinin sayı, onun harada, kimlər tərəfindən və nə məqsədlə aparılması ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilir.

Təhlilin bu növü üçün seçilən subyektlər əksər hallarda istehsal etdikləri məhsulun, yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərin həcmi göstəricilərinin əlamətlərinə görə qruplaşdırılırlar. Çünki hər bir subyektin böyük və kiçikliyi öz əksini onun istehsal etdiyi məhsulun, yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin həcmində tapır. Eyni zamanda subyektin əsas göstəriciləri olan işçi qüvvəsinin, əsas və dövriyyə kapitalının həcmində istehsal edilmiş ümumi və əmtəəlik məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmindən asılıdır.

Müqayisəli təhlil növündə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq müqayisə üçün lazım olan informasiya mənbələri seçilir və müəyyən edilir. Təhlilin bu növü üçün birinci növbədə informasiya mənbələrinin aşağıdakı ardıcılıqla seçilməsi daha məqsədə uyğundur:

- işçi qüvvəsi ilə təmin olunma;
- subyektin istehsal gücü;
- texnika və enerji ilə silahlanma;
- subyektin ixtisaslaşma səviyyəsi;
- məhsul, iş və xidmətlər vahidinin material, əmək, metal və s. tutumu;
- əsas və dövriyyə kapitalları ilə təmin olunma səviyyəsi.

İkinci dərəcəli və yaxud ikinci növbədə istifadə olunan informasiya mənbələrinin göstəricilərini birinci növbədə istifadə olunan göstəricilərlə müqayisəyə gələn şəkildə salmaq lazımdır. Həmin göstəricilərə əmək məhsuldarlığını, məhsul, iş və xidmətlər vahidinin maya dəyərini, əmək haqqı fondunu və s. aid etmək olar.

Yaxuradı qeyd olunan şərtlər və informasiyaların texniki cəhətdən təşkili səviyyəsini özündə əks etdirən əsas göstəricilər – istehsal ehtiyatlarından istifadə göstəriciləri, məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi, quruluşu və keyfiyyəti, maya dəyəri, rentabellik, maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Qeyd olunan göstəricilərin subyekt tərəfindən yüksəldilməsi və ya yaxşılaşdırılması səviyyəsi təşkilatın sənaye texniki-maliyyə planının tərtib edilməsində nəzərə alınır. Təhlilin müqayisə üsulu haqqıda dərsləyin 2-ci fəslinin 3-cü paragrafında geniş söhbət aparıldığı üçün onun müqayisəli təhlil növü ilə oxşar əlaqələrini nəzərə alaraq burada həmin məsələyə ətraflı izahat verilməsinə ehtiyac duymuruq.

4.3. Operativ iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Operativ iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bütün qalan növlərindən əməli surətdə fərqlənir. Məsələn, müqayisəli təhlildən, perspektiv, qabaqcadan təhlildən, tam və tematik və ya vaxtaşırı iqtisadi təhlil növlərindən fərqli olaraq müəssisənin ilk uçot məlumatlarına (operativ-texniki, mühasibat və statistik) başlıca olaraq canlı insan müşahidələrinə, işçilərlə aparılan söhbətlərə əsaslanır. Bu, dövrü məhsul buraxılışı planlarının yerinə yetirilməsi, keyfiyyətin aşağı düşməsi, gündəlik, saatlıq tapşırıqların yerinə yetirilməməsi və digər nöqsan və çatışmamazlıqların səbəblərini öyrənməyə, daxili ehtiyat mənbələrini daha vaxtında və düzgün aşkar etməyə, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin edən operativ tədbirlər proqramı hazırlamağa imkan verir.

İqtisadi təhlilin bu növündən bir qayda olaraq istehsal prosesi başa çatdıqca və ya bilavasitə istehsal prosesinin gedişatı zamanı geniş istifadə edilir. Qeyd olunduğu kimi, operativ təhlil ilk uçot (operativ-texniki, mühasibat və statistika) məlumatlarına, istehsal prosesinə ardıcıl müşahidələrin və işçilərlə aparılan söhbətlərin nəticələrinə əsaslanır. Bunun nəticəsidir ki, istehsal və tədavül prosesində baş vermiş nöqsanlar, onların səbəbkərləri, bu və ya digər prosesdə işin xeyrinə dəyişilməsi lazım gələn əməliyyatları, aşkar edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb olunma imkanları müəyyən edilir.

Operativ iqtisadi təhlil müəssisədaxili bölmələrdə daha yüksək səmərə verir. Belə ki, həmin bölmələr artıq təsərrüfatdaxili hesablaşmalara malik olduqları üçün onların kollektivləri və rəhbərləri yol verilmiş nöqsanların, çatışmamazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasına və ehtiyatların istifadəyə cəlb olunmasında daha çox maraqlanırdılar. Digər tərəfdən o, daimi olaraq çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq və işin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan veridiyi üçün daxili kommersiya hesabının möhkəmləndirilməsinə səbəb olur.

Ümumiyyətlə operativ iqtisadi təhlil müəssisənin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə biznes-plandan kənarlaşmaları, həmin göstəricilər üzrə kənarlaşmalara bu və ya digər amilin təsir dərəcəsini, ayrı-ayrı amillərin və səbəblərin yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlardakı payını müəyyən etməyə, mənfi cəhətlərin aradan təcili qaldırılması və qabaqcıl təcrübədən istifadə üzrə tədbirlərin hazırlanmasından ibarətdir.

Operativ iqtisadi təhlil həftəlik, hətta belə gündəlik işlərin nəticələrinə yekun vurmaq, müəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələrində çalışan kollektivlərin işinə qiymət verməkdə mühüm rol oynayır. Belə təhlil gündəlik iş normalarının yerinə yetirilməsi səviyyəsini və kollektiv üzvlərinin ona olan marağını xeyli yüksəldir.

Operativ iqtisadi təhlil işinə daha çox müxtəlif peşə sahiblərinin cəlb edilməsi onun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn, bilavasitə istehsal prosesində iştirak edən mühəndis, texnoloq, normalaşdırıcı, iqtisadçı, mühasib, sex ustaları, hətta fəhlələr tərəfindən operativ təhlil aparıldıqda gündəlik və növbəlik plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vəziyyətini öyrənməklə yanaşı, planın geri qalmasının, işdə olan nöqsan və çatışmamazlıqları dərhal aradan qaldırmaq üçün təcili tədbirlər görmək imkanı əldə edilir. Deməli,

operativ iqtisadi təhlil kollektivinin bütün üzvlərinin istehsalın idarə olunmasına geniş cəlb edilməsini təmin edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mövsümi işlərin qızgın vaxtlarında operativ iqtisadi təhlil daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, yerli təbii-iqlim şəraitinə uyğun olaraq nisbətən qısa müddətdə icra edilməsi tələb olunan şumalama, toxum səpini, tərəvəz əkini, cərgələrarası becərmə, səpin qabağı və səpindən sonra bitki əkini sahələrinə gübrə verilməsi, məhsul yığımı, yem tədarükü, yun qırımı və i.ə. üzrə işlərin yerinə yetirilməsinə gündəlik nəzarət operativ təhlil məlumatlarına əsasən həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə söndə, kənd təsərrüfatında, tikintidə və xalq təsərrüfatının başqa maddi istehsal sahələrində bütün texnoloji tədbirlərin vaxtında və yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə nəzarət operativ iqtisadi təhlil aparmaqla yerinə yetirilir.

Təsərrüfatların özünü maliyyələşdirmə prosesinin inkişafı onun miqyaslarının sex, briqada, ayrı-ayrı iş yerlərinə qədər genişlənməsi, müəssisədə iqtisadi işlərin təkmilləşdirilməsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi operativ iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyətini daha da artırır. Operativ iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsi istehsal prosesində gün ərzində və növbə ərzində məhsul buraxılışı və onun yola salınması üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində baş vermiş nöqsan və çatışmamazlıqları vaxtında aradan qaldırmaq və daxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması üzərində operativ nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir.

Operativ iqtisadi təhlil maşın və mexanizmlərin, istehsal avadanlıqlarının və eləcə də işçilərin üzürsüz səbəblərdən boş dayanmasının aşkar edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları yığımı və daşınması dövründə məhsul itkisinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Operativ təhlilin qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

1. Müəssisə və təsərrüfat birliyi üzrə ümumilikdə və onun ayrı-ayrı bölmələrində növbə, gün, sutka, həftə və on gündən çox olmayan müddətlərdə kəmiyyət göstəriciləri üzrə ilkin tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsini və plandan kənarlaşmaları müəyyən etmək;

2. Ayrı-ayrı göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmaları, onlara təsir edən amilləri və onların təsir dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;

3. Kənarlaşmaların konkret səbəblərini, işdə buraxılan nöqsanlara və çatışmamazlıqlara yol verən və bilavasitə təsirkar olan şəxsləri müəyyən etmək;

4. İstehsal prosesinə mənfi təsir göstərən səbəblərin aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlər proqramı hazırlamaq və onun həyata keçirilməsi yollarını göstərmək, qabaqcıl iş təcrübələrini geniş yaymaq;

5. Ayrı-ayrı təsərrüfat bölmələrinin qısa müddətdə yerinə yetirdiyi işləri yekunlaşdırmaq, qabaqcıl və yaxud geridə qalan istehsal sahələrini müəyyən etmək.

Operativ iqtisadi təhlil, bir qayda olaraq, birinci növbədə bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətini və ayrı-ayrı istehsal sahələrinin əsas iqtisadi göstəricilərini öyrənir. Lakin istehsal daxili ehtiyat mənbələrini daha dəqiq və tamamilə müəyyən etmək üçün başqa iqtisadi göstəriciləri də öyrənmək lazım gəlir. Ona görə də təcrübədə operativ iqtisadi təhlil aşağıdakı göstəricilər üzrə aparılır:

1. Məhsul istehsalı, onun yola salınması və satış göstəriciləri;

2. İşçi qüvvəsindən, istehsal avadanlıqlarından və material ehtiyatlarından istifadə göstəriciləri;

3. Məhsulun maya dəyəri göstəriciləri;

4. Mənfəət və rentabellik göstəriciləri;

5. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və s.

Operativ iqtisadi təhlil prosesində göstərilən bu kimi icmal göstəricilər eyni zamanda digər göstəricilərin daha də-

rindən təhlili ilə tamamlanır. Məsələn, gündəlik məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsinin operativ təhlili, onun natural və pul ifadəsində, çeşidləri, keyfiyyəti, ahəngdarlığı, komplektliyi göstəricilərinin təhlili ilə tamamlanır. Belə təhlil işi adətən ilk sənədlərə, mühasibat və operativ uçotun məlumatlarına, uçotdankənar və sənədləşdirilməmiş informasiya mənbələrinə, habelə təhlilçinin şəxsi müşahidəsinə əsasən aparılır.

Operativ iqtisadi təhlilin cinsi (natural) göstəricilər üzrə aparılması, təhlildən əldə edilən nəticələrin və hesablamalar yolu ilə alınan məlumatların nisbətən tam dəqiq olmaması da onun xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Məsələn, istənilən günə sənaye məhsulunun faktiki maya dəyərini dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildir. Odur ki, gün ərzində, növbə ərzində istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə əsas xərc maddələri üzrə faktiki məsrəflərin plan və yaxud normativlərdən kənarlaşmasını təqribi təyin etməklə operativ nəzarət yetirmək mümkündür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hətta belə bəzi göstəricilərin gündəlik təhlilindəki qeyri-dəqiqlik operativ iqtisadi təhlilin əhəmiyyətini heç də azaltmır.

Sənaye müəssisəsinin təmsalında operativ iqtisadi təhlili 4.3.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 4.3.1.

Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının operativ iqtisadi təhlili

	Sex № 1			Sex № 2		
	Plan	Fakt	Planın yerinə yetirilməsi %-i	Plan	Fakt	Planın yerinə yetirilməsi %-i
Aprəlin 1-də						
Hissə № 1	380	405	106,6	380	3400	105,3

Hissə № 2	375	345	92,0	375	370	98,6
Hissə № 3	265	275	103,8	265	285	107,5
Hissə № 4	380	370	97,4	380	375	98,7
Yekunu:	1730	1740	100,6	1730	1745	100,9
Aprelin 2-də						
Hissə № 1	380	395	103,9	380	385	101,3
Hissə № 1 a	330	340	101,5	330	340	103,3
Hissə № 2	375	390	104,0	375	380	101,3
Hissə № 3	265	260	98,1	265	270	101,9
Hissə № 4	380	380	100,0	380	365	96,1
Yekunu:	1730	1760	101,7	1730	1740	100,6

Cədvəldə verilən məlumatlara əsasən ayrı-ayrı sexlərdə məhsul növləri üzrə gündəlik istehsal planının yerinə yetirilməsinin vəziyyətini xarakterizə etmək olar. Bu qayda üzrə gündəlik təhlil məhsul istehsalı üzrə ehtiyat mənbələrini müəyyən etməklə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə geniş imkan verir. Operativ iqtisadi təhlil növünün bu üstünlüyü ilə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, burada cinsi ifadədə məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsini müəyyən edib qiymətləndirməyə imkan verir. Ona görə də təhlilin növbəti mərhələsində həmin göstəriciləri dəyər ifadəsində müəyyən etməklə məhsul istehsalı üzrə biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsi müəyyən edilir.

4.4. Cari (retrospektiv) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Cari (retrospektiv) iqtisadi təhlil operativ iqtisadi təhlilin tərkib hissəsi olmaqla gündəlik, ionic, aylıq, rüblük biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu sahədə daxili ehtiyat mənbələrini müəyyən etməyə obyektiv şərait yaradır. Cari iqtisadi təhlil proses və hadisələrin yerinə yetirildiyi vaxtda həyata keçirilir. Cari təhlil keçmişə aid, keçmişə təsvir edən, keçmişə çevrilmiş – retrospektiv təhlil hesab olunur. O, mühasibat hesabatının faktiki materialları

əsasında təsərrüfatçılığın ən mühüm hesabat dövrünün fəaliyyətini təhlil edir. O, çox hallarda cari biznes-plan və hesabat dövrünün işlərini əhatə etdiyi üçün dövrü təhlildə adlandırılır.

Kommersiya fəaliyyəti nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi, istifadə edilməmiş ehtiyatların kompleks şəkildə aşkar edilməsi, gələcək plan dövrlərində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi naminə onların səfərbər edilməsi, işdə olan nöqsan və onların səbəbkarlarının müəyyən edilməsi, əməyin və işin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə kollektivdə yüksək maddi və mənəvi marağın yaradılması kimi cari təhlilin qarşısında mühüm vəzifələr dayanır.

Cari iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə yekun vurulduğu, həmin nəticələrə görə kollektivin mükafatlandırılması, proses və hadisələrin mühüm dövrlərinin qiymətləndirilməsi vaxtına təsadüf etdiyi üçün kommersiya hesabının ayrılmaz hissəsi hesab olunur.

Cari təhlilin aparılma metodikasının özünəməxsus xüsusiyyəti faktiki təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət verildikən onun biznes-planla və keçmiş dövrlərin analitik məlumatları ilə müqayisə edilməsindədir. Burada baza məlumatlarından kənarlaşmanın səbəbləri texniki-iqtisadi amillərdə axtarılmalıdır.

Dərsliklərdə, metodika və metodik göstərişlərdə, həmçinin müəssisə və birliyin iqtisadi xidmətlərinin fəaliyyəti yekunlarının cari təhlili daha çox işlənilib hazırlanmışdır.

Cari təhlil – əsasən rəsmi hesabat və mühasibat uçotu sistemi əsasında mühüm plan dövrləri üzrə həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlilidir. Cari təhlil işin cari, plan dövrləri üzrə aparıldığından dövrü təhlil də adlandırılır.

O, mühasibat və statistik hesabatə əsaslanır və birliyin, müəssisənin və onların bölmələrinin ay, rüb, il, beşillik ərzində işini qiymətləndirməyə imkan verir.

Cari təhlilin əsas vəzifəsi – təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi, istifadə olunmayan ehtiyatların kompleks aşkar edilməsi, onların gələcək plan dövrlərində istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üçün səfərbərliyə alınması, həmçinin işdəki nöqsanların və günahkarların müəyyən edilməsi, maddi və mənəvi həvəsləndirməyə tam uyğun olaraq əmək nəticələrində və işin keyfiyyətində nailiyyətlər əldə etməkdir.

Cari təhlil subyektlərin tam müstəqilliyinin və özünümaliyyətləşdirmənin ayrılmaz elementidir. O, mühüm dövrlər üzrə həyata keçirilir. Bu dövrlər üzrə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekunları aparılır, istehsal kollektivləri mükafatlandırılır. Cari təhlilin nəticələrindən strateji idarəetmə problemlərinin həlli üçün, o cümlədən texniki-iqtisadi planlaşma üçün istifadə edilir, belə ki, elmi əsaslandırılmış planlaşma plan dövrünün əvvəlinə təsərrüfatın vəziyyətinin dərin təhlilini nəzərdə tutur.

Bu təhlilin mühüm çatışmayan cəhəti vardır – aşkar edilən ehtiyatlar keçən dövrə aid olan istehsalın səmərəliliyinin artımının itirilmiş imkanlarını göstərir. Təhlil prosesində təsərrüfat şəraiti qeyd edilir və nəticələr yalnız gələcək işlərdə nəzərə alınır, belə ki, idarəedən sistem informasiyanı gec alır (məsələn, bu ayın yekunları gələn ayın ortalarında əldə edilir) və çatışmamazlıqların, itirilmiş imkanların yerini doldurmaq mümkün olmur. Buna görə də təhlilin aktivliyini artırmaq üçün hesabatın təqdim edilməsi vaxtının və onun analitik işlənməsini sürətləndirmək vəzifəsi qarşıya qoyulur.

Cari təhlilin metodikasının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, faktiki nəticələr biznes-planla və keçmiş analitik dövrün məlumatları ilə müqayisə edilməklə qiymətləndirilir. Müqayisə bazasında kənarlaşmalar, bu kənarlaşmaları müəyyən edən texniki-iqtisadi amillər üzrə şərh edilir, təkcə kənarlaşmanın səbəbləri deyil, cavabdeh şəxslər müəyyən

edilir, işdə olan nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur.

Cəmi təhlil – operativ təhlilin nəticələrini mənimsəyən və perspektiv təhlil üçün baza rolunu oynayan təsərrüfat fəaliyyətinin daha tam təhlilidir.

4.5. Perspektiv (proqnoz) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin, onların gələcəkdə mümkün inkişaf imkanlarının müəyyən edilməsi məqsədilə aparılan təhlil perspektiv iqtisadi təhlil adlanır. Perspektiv təhlilin xüsusiyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin hadisə və proseslərin gələcəyin mövqeyindən daha doğrusu, inkişaf perspektivləri, təsərrüfat fəaliyyətinin keçmiş və indiki tərkib elementlərinin gələcəyin elementlərinə təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi nəqli-nəzərindən baxılmasıdır.

İqtisadi göstəricilərin dəyişməsinin bir hesabat dövründən digərinə ardıcılıq yolu ilə keçməsi faktının qəbul edilməsi perspektiv təhlilin çıxış nöqtəsini təşkil edir. Keçmişin və indinin müxtəlif elementlərinin dialektik vəhdətini dərk edərək, perspektiv təhlil təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir prosesində və yaxud hadisəsində gələcəkdə həlledici rol oynaya biləcək daha sabit perspektiv elementləri tapmaq məqsədi daşıyır.

Gələcəyi təsvir etməklə perspektiv təhlil sisteminin idarəetmə məsələlərini həll etmək üçün idarəetmə sistemini gələcəyə dair informasiya ilə təmin edir. Bu zaman müəssisənin inkişaf amillərinin idarə edilməsi və perspektivdə lazımı (arzu edilən) təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsini əldə etməyi imkanı yaradır.

Perspektiv təhlilin vəzifələri onun mahiyyəti və planlaşma və idarəetmə yeri ilə müəyyən edilir.

Öyrəniləcək sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, tikinti, nəqliyyat, ticarət və layihələşdirmə işlərinin xarakterindən və dövrüliyiündən asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsində perspektiv iqtisadi təhlil növündən də (çox geniş miqyasda olmasa da) istifadə olunur. Müasir şəraitdə iqtisad elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri və ən vacibi xalq təsərrüfatının iqtisadi-sosial inkişafı üzrə uzun müddətli planların və proqramların işlənilib hazırlanması və tərtib edilməsi metodu və metodologiyasının təkmilləşdirilməsidir. Müəssisə və birliklərdə perspektiv inkişaf planının tərtib edilməsi çoxlu miqdarda elmi-analitik işlərin qabaqcadan yüksək səylə təhlil edilməsini tələb edir. Hər hansı bir müəssisənin (birliyin) planının hazırlanması mürəkkəb və çox zəhmət tələb edən bir işdir. Bu plan müəssisənin müasir dövrünün və gələcəyinin ciddi səylə öyrənilməsini və təhlil edilməsini tələb etməklə, təsərrüfat fəaliyyətinin yeni amillərinin və təzahür formalarının uzaqgörənliklə müəyyən olunmasına əsaslanmalıdır. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin başqa növlərinə nisbətən perspektiv iqtisadi təhlilin əhatə dairəsi çox geniş, göstəricilərinin sayı isə çox məhdud olur. Məsələn, cari və operativ iqtisadi təhlildə müəssisənin və onun ayrı-ayrı sex və bölmələrinin saatlıq, növbəlik, günlük, on günlük, aylıq, illik və lazım gələn hallarda isə iki-üç illik dövrün hesabat məlumatlarından istifadə edilsə, perspektiv iqtisadi təhlil zamanı ən azı beş illik məlumatlar analitik hesablamalara cəlb edilməklə dinamik şəkildə öyrənilir ki, bu da cəmiyyətin gələcək inkişafının planlaşdırılması üçün müəyyən qanunauyğunluqları aşkar etməyə əlverişli şərait yaradır.

Perspektiv iqtisadi təhlil müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilməlidir:

- Birinci, təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətini əks etdirən ümumiləşdirici göstəricilər qrupu müəyyən edilir.

– İkinci, ümumiləşdirici göstəricilər sisteminə təsərrüfat fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətinə uyğun xüsusi və spesifik göstəricilər əlavə edilir.

– Üçüncü mərhələdə isə istehsalın əsas istiqaməti nəzərə alınmaqla göstəricilərin təhlililərinin ardıcılığı müəyyən edilir.

Məlum olduğu kimi, müəssisələrin əsas vəzifəsi məhsul istehsal etməkdən, iş və xidmətlər yerinə yetirməkdən ibarətdir. Ona görə də perspektiv planların hazırlanması və onun təhlilinə məhsulun, iş və xidmətlərin həcmi göstəricisindən başlanılır. Bunun üçün həmin məhsul, iş və xidmətlərə (müəssisənin əhatə imkanları dairəsində) istehlakçıların tələbatı və müəssisənin özünün imkanları müəyyən edilir. Sonra istehsal olunacaq məhsulun, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin həcminə görə tələb olunacaq əmək vasitələri və əmək əşyalarının miqdarı, işçi qüvvəsinin sayı müəyyən edilir. Sonra həmin əmək əşyaları və alətlərinin əldə olunması üçün tələb olunan investisiyanın miqdarı və maliyyələşmə mənbələri müəyyən edilir. Növbəti mərhələdə istehsal olunacaq məhsul vahidinin, iş və xidmətlərin maya dəyəri, mənfəət, mənfəətin bölüşdürülməsi, rentabellik, maliyyə nəticələri, müəssisənin sosial-iqtisadi inkişafı kimi göstəricilər müəyyən edilir. Əlbəttə bu məsələlərin hamısı elmi cəhətdən əsaslandırılmış ciddi, kompleks iqtisadi təhlilə əsaslanmalıdır.

Müəssisə və birliklərin iqtisadi göstəricilərinin keçmiş və gələcək dövrlər üzrə eyni vaxtda öyrənilib müqayisə edilməsi onun inkişaf perspektivi və gözlənilən nəticələri barədə əsaslı fikir söyləməyə imkan verir. Beləliklə, demək olar ki, perspektiv iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsi təsərrüfat fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması, perspektiv planların elmi cəhətdən əsaslandırılması və planın gözlənilən səviyyəsinin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi hesab olunur. Məlum olduğu kimi, müasir iqtisadi proqnozlaşdırma öz arsenalında dinamik cərgələr əsasında proqnozlaşdırmanın çoxlu miqdarda

müxtəlif metod və üsullarına malikdir. Bu da perspektiv iqtisadi təhlilin obyketinin, iqtisadi göstəricilərinin və məlumatlarının daha da inandırıcı və obyektiv olmasını təmin edir.

Perspektiv iqtisadi təhlilin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təsərrüfat fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması;
2. Perspektiv planların elmi əsaslandırılması;
3. Planların gözlənilən həcmdə yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi.

Planların tərtibi zamanı perspektiv təhlil müəssisənin iqtisadiyyatının planqabağı tədqiqinin əsas forması kimi çıxış edir, planların yerinə yetirilməsi gedişində isə o, gələcəyi görmək və gözlənilən nəticələri qiymətləndirmək aləti olur.

İqtisadi göstəricilərin faktiki mahiyyətinin plandan kənarlaşmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Verilən göstəricini müəyyən edən bütün amillərin tam uçotunun mümkün olmaması;
2. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yeni istehsal ehtiyatları və imkanlarının yaranması;
3. Zəhmətkeşlərin təşəbbüsləri və s.

Fəaliyyətdə olan metodika və tədqiqatlarda perspektiv təhlil aşağıdakı istiqamətlər üzrə konkretləşdirilir:

1. Təhlilin obyektləri üzrə (briqada, sahə, sex, istehsal vahidi, birlik);
2. Fəaliyyət göstəriciləri üzrə (məhsulun həcmi, əmək məhsuldarlığı, maya dəyəri və s.);
3. Perspektivin səviyyəsi üzrə (cari perspektiv təhlil-növbə, sutka; yaxın perspektiv təhlil-ay; qısamüddətli perspektiv təhlil-il, rüb; orta müddətli perspektiv təhlil – 2-3il; uzunmüddətli perspektiv təhlil – 5 il və daha çox).

Hər bir müəssisə öz perspektiv planlarını işləyib hazırlayır. Bir sıra iri müəssisələrdə daha uzun dövrü (10-15 il) əhatə edən perspektiv planların işlənilib hazırlanması təcrübəsi

vardır. Perspektiv biznes-plan sənayedə, tikintidə, kənd təsərrüfatında və xalq təsərrüfatının digər sahələrində planlaşmanın və kommersiya hesabının təşkilinin əsas formasıdır.

Müəssisələrin perspektiv biznes-planlarının işlənilib hazırlanması olduqca mürəkkəb və əmək tutumlu bir prosesdir (müəssisənin keçmiş və indiki vəziyyətinin dəqiq öyrənilməsi və təhlili, təsərrüfat fəaliyyətinin yeni amilləri və hadisələrini irəlicədən görmək). Gələcəyin kəşfiyyatı kimi perspektiv təhlil və perspektiv planın elmi-analitik əsası verilən mərhələdə proqnozlaşdırma ilə sıx qovuşur və belə təhlil proqnoz təhlil adlandırılır.

Proqnoz təhlilin ardıcılığı ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakılardan ibarətdir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə müəssisənin perspektivini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilər dairəsi müəyyən edilir. Ümumiləşdirici göstəricilər sistemi lazımı xüsusi, yaxud spesifik fəaliyyət göstəriciləri ilə tamamlanır. Sonra mühüm göstəricilər qrupları arasındakı əlaqənin əsas istiqamətləri əsasında göstəricilərin təhlililərinin ardıcılığı müəyyən edilir.

Müəssisənin əsas vəzifəsi verilmiş həcmdə və müvafiq keyfiyyətdə xalq təsərrüfatına zəruri məhsulu istehsal etməkdir. Buna görə də müəssisənin perspektiv planının işlənilib hazırlanması və deməli, perspektiv təhlil məhsulunun həcmi üzrə göstəricilərdən başlanır. Xalq təsərrüfatı üçün zəruri olan məhsulun həcmi müəyyən etmək üçün aşağıdakıları – öyrənmək lazımdır:

- müəyyən məhsula olan tələbatı;
- məhsul buraxılışına müəssisə və sexlərin imkanlarını;
- eyni adda məhsul buraxan müəssisələrin imkanlarını;
- tədarükçülərin imkanlarını və s.

Aparılan təhlil əsasında əmək vəsaitləri və predmetlərinə, işçi qüvvəsinə olan tələbat müəyyən edilməli, məhsul buraxılışı üzrə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin gözlənilən iqtisadi

sadi həvəsləndirmə fondları, maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri qiymətləndirilməlidir.

Müəssisənin inkişaf amillərinin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiq olunması zamanı onların müxtəlif göstəricilərə təsir dərəcəsi müəyyən edilir. Bu amilləri bütün sahələr üçün bir neçə ümumi tipik qruplarda birləşdirmək olar:

1. Təbii ehtiyatlar;
2. Əmək ehtiyatları;
3. Elmi-texniki tərəqqi;
4. İctimai istehsalın təşkilinin formaları-təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə, kombinələşmə;
5. Nəqliyyat şərtləri;
6. Müəssisənin məhsuluna olan tələbat;
7. Ümumi sosial-iqtisadi şərtlər.

Proqnoz təhlilin spesifik üsullarının inkişafı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün təhlilin ümumi metodlarının onların dinamikası, hərəkəti nöqtəyi-nəzərindən konkretləşdirilməsi nəticəsində baş verir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi proqnozlaşdırma planlaşmanın ilkin mərhələsidir. O, müxtəlif iqtisadi hadisə və proseslərin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənməyə əsaslanaraq bu inkişafın daha çox həqiqətə uyğun yollarını aşkar edir və idarəetmənin istənilən səviyyəsində plan göstəricilərinin seçilməsi və əsaslandırılması üçün əsas verir. Beləliklə, iqtisadi proqnozlaşdırmanın funksiyaları son dərəcə analitikdir.

Müasir iqtisadi proqnozlaşdırma dinamik sıraların bazası əsasında müxtəlif proqnozlaşdırma metodları və üsullarının xeyli miqdarını hesablamağa imkan verir. İqtisadi göstəricilərin müşahidə edilən sırasının analitik əvəz edilməsi üçün daha yaxşı formulun seçilməsi müəyyən çətinlik törətdiyi üçün onlar bir neçə mərhələdə həll edilir.

Birinci mərhələdə, giriş, dinamik sıranın qrafiki quruluşu və onun məlum funksiyaların qrafiki ilə müqayisə edilməsi

yolu ilə daha əlverişlisi seçilir. Baxılan sıranın səviyyələrinin dəyişməsinin xarakteri və təbiəti barədə yaxşı biliyə malik olduqda empirik formulların seçilməsi qrafiklər qurulmadan bilavasitə aparıla bilər.

İkinci, mərhələdə, analitik formuladan istifadənin konkret məqsədlərinə əsasən seçmə vəzifəsinə yaxınlaşma dərəcəsi, empirik funksiyanın növü, onun qrafikinin tədqiqatın verilmiş intervaldan kənarda hərəkəti üzrə əlavə məhdudiyyətlər daxil edilir.

Üçüncü mərhələdə, analitik formulaya daxil olan bütün məlum parametrləri, sıranı nəzəri səviyyələrini, həmçinin alınan formulun qəbul edilmiş məhdudiyyətlərə uyğunluğu göstəriciləri hesablanır: formulun məlum olmayan parametrlərini müəyyən etmək üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə edirlər.

4.6. Tam (kompleks) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili məzmununa və öyrənilən məsələlərin əhatə dairəsinə görə tam və tematik təhlilə bölünür.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin tam iqtisadi təhlil növü öyrənilən obyektə hərətərəfli və tamamilə öyrənməklə onun həm xarici və həm də daxili qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edir. Yəni obyektiv tam iqtisadi təhlil zamanı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən bütün göstəricilər öyrənilib qiymətləndirməklə son maliyyə nəticələrinə təsir edən müxtəlif amillər və bunların təsir dərəcəsi müəyyən edilir. Tam iqtisadi təhlil zamanı müəssisənin biznes-plan və hesabat məlumatları ilə yanaşı, illik və rüblük mühasibat hesabatlarına aid yazılış təhriri izahat məlumatlarından da geniş istifadə olunur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində özəl qurumların geniş vüsət alması həmişə olduğundan daha yox təkidlə subyektlərin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, buraxılan məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyətinin bazarın tələblərinə uyğun ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılması, sosial-iqtisadi vəziyyətin günün tələbləri səviyyəsinə çatdırılması, kommersiya, təsərrüfat və digər problemlərin vaxtli-vaxtında həllini, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin tam, kompleks şəkildə öyrənilməsinə zərurətə çevirir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ardıcıl olaraq beş-on il bundan əvvəl bizə məlum olmayan yeni-yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına, yeni məhsulların buraxılışına, yeni ixtisasların meydana gəlməsinə səbəb olduğu üçün təsərrüfat fəaliyyəti getdikcə mürəkkəbləşir ki, bu da öz növbəsində idarəetmə metodlarının ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin mühüm amili olmaqla əsas məqsədidir. O, xalq təsərrüfatının praktiki olaraq bütün sahə və sferalarında irəliləyişləri təmin etməyə qadirdir. Məhz elə buna görə iqtisadiyyatı insana tərəf çevirmək üçün elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişafına uyğun yüksəltmək, texniki səviyyəsini keyfiyyətcə yeni pilləyə qaldırmaq tələb olunur.

Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin qeyd olunan səviyyədə ardıcıl olaraq mürəkkəbləşməsi ümumilikdə iqtisadi təhlilin və xüsusəndə tam (kompleks) iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələrin daim artmasına səbəb olmaqla, onların təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirir. Elə buna görə də iqtisadi təhlil işlərinin yerinə yetirilməsi getdikcə çətinləşir. Belə bir şəraitdə tam iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyəti də getdikcə yüksəlir.

Məlum olduğu kimi, tam iqtisadi təhlil subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti haqqında hərtərəfli məlumatın əldə olunmasına imkan verir. Tam təhlilin kompleksliyinə nail

olmaq üçün qarşıya vahid məqsəd qoyulmalıdır. Təhlildə vahid məqsədlilik ayrı-ayrı göstəricilərin və subyektlərin fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin təhlili nəticələrinin vahid sistem şəkildə öyrənilməsinə və qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Tam iqtisadi təhlilin vahid məqsədliliyi onun sistemli təhlilə çevrilməsinə şərait yaradır. Tam və sistemli təhlilin eyni zamanda aparılması onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini və birinin digərini tamamlamasını təmin edir.

Hər bir subyektin fəaliyyətinin son nəticələrini düzgün müəyyən etmək məqsədilə aparılan tam iqtisadi təhlil məhsul buraxılışı, iş və xidmətlərin keyfiyyəti və satışı, maya dəyərini, mənfəəti və dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini, əsas və dövriyyə kapitalından, əmək ehtiyatlarından, əmək haqqı fondundan və sair fondlardan və ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilmə səviyyəsini özündə tam əks etdirən ümumiləşdirici iqtisadi göstəricilər sisteminə malikdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda subyektlərin tam (kompleks) təhlilini aparmaq üçün istifadə edilən ümumiləşdirici göstəricilərin aşağıdakı on əsas istiqaməti əhatə etməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Hər bir ümumiləşdirici göstərici isə özünə uyğun hissəvi göstəricilər qrupunu əhatə edir.

I. İstehsalın təşkili və texniki səviyyəsi göstəriciləri:

1. İstehsalın təşkili səviyyəsi;
2. İstehsalın texniki səviyyəsi;
3. İstehsalın idarəedilmə səviyyəsi;
4. İstehsal kollektivinin sosial-iqtisadi səviyyəsi;
5. Məhsul istehsalının, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin mütərəqqi üsulları;
6. Məhsul, iş və xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsi;
7. Texnikadan istifadə səviyyəsi;
8. İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi;
9. Əməyin texnika və enerjilə silahlanma səviyyəsi;

10. İstehsalın təmərküzləşməsi, ixtisaslaşdırılması, ko-operativləşdirilməsi və kombinləşdirilməsi səviyyəsi;

11. İstehsal tsiklinin uzunluğu;

12. İstehsalın ahəngdarlığı.

II. Əsas istehsal fondlarının texniki vəziyyəti və onlardan istifadə göstəriciləri:

1. İnvestisiya qoyuluşu göstəriciləri;

2. Əsas istehsal fondlarının istifadəyə verilməsi;

3. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri;

4. Fondverimi;

5. Fondtutumu;

6. Amortizasiya ayırmaları;

7. Yeni texnikanın istehsala tətbiqi;

8. Hər bir avadanlığa görə istehsal olunmuş məhsulun miqdarı;

9. Avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsalı;

10. Avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı;

11. Avadanlıqların iş vaxtından istifadə əmsalı;

12. İstehsal sahəsindən istifadə əmsalı;

13. Əsas fondların texniki vəziyyəti.

III. Material ehtiyatlarından istifadə göstəriciləri:

1. Materialların daxil olma ahəngdarlığı;

2. Materialların dəyərinin bir manatına görə məhsul istehsalı;

3. Materialtutumu;

4. Müəyyən hesabat dövründə istifadə olunan materialın həcmi və keyfiyyəti;

5. Əsas material növləri üzrə məsarif normalarının gözlənilməsi.

IV. Əmək ehtiyatları və əmək haqqı fondundan istifadə göstəriciləri:

1. İşçilərin orta illik siyahı sayı;

2. Fəhlələrin orta illik siyahı sayı;

3. İşçi heyətinin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəkisi;

4. Əmək məhsuldarlığı;
5. Hər bir işçinin əmək məhsuldarlığı;
6. Bir fəhləyə görə əmək məhsuldarlığı;
7. Ekstensiv istifadə əmsalı;
8. İntensiv istifadə əmsalı;
9. Fəhlələrin işlədikləri iş günlərinin sayı;
10. Fəhlələrin işlədikləri iş saatlarının miqdarı;
11. Subyekt üzrə əmək haqqı fondu;
12. Orta hesabla bir işçiyə düşən əmək haqqı;
13. Əmək haqqı fondundan mütləq kənarlaşma;
14. Əmək haqqı fondundan nisbi kənarlaşma.

V. Məhsul istehsalı, satışı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi, quruluşu və keyfiyyəti göstəriciləri:

1. Topdansa satış qiymətilə ümumi məhsulun həcmi;
2. Əmtəəlik məhsulun həcmi;
3. Topdansa satış qiymətilə məhsul satışının həcmi;
4. Normativ-xalis məhsulun həcmi;
5. Yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi;
6. Məhsulun quruluşu;
7. Məhsulun keyfiyyəti;
8. Anbarda hazır məhsul qalığının həcmi;
9. Təsərrüfat müqavilələrinə görə satılan məhsulun həcmi;
10. Məhsulun komplektliyi;
11. Məhsulun çeşidləri;
12. Yeni növ məhsul istehsalı;
13. Yeni növ məhsulun satışı;
14. Məhsul istehsalının ahəngdarlığı;
15. Əsas məhsul növləri üzrə istehsalın həcmi;
16. Yüklənmiş və sifarişçilərin ünvanına yola salınmış əmtəəlik məhsulun həcmi;

VI. Maya dəyəri göstəriciləri:

1. Məhsulun istehsal maya dəyəri;
2. İstehsalatdan kənar xərclər;

3. Məhsulun tam maya dəyəri;
4. Əmtəəlik məhsulun maya dəyəri;
5. Satılan məhsulun maya dəyəri;
6. Ümumi məhsulun maya dəyəri;
7. İstehsala məsrəflərin ümumi məbləği;
8. Müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyəri;
9. Müqayisəyə gəlməyən məhsulun maya dəyəri;
10. İstehsala əmək məsrəfləri;
11. İstehsala material məsarifləri;
12. Əmək haqqı və ictimai sığortaya ayırmalar üzrə məsrəflər;
13. Amortizasiya ayırmaları və cari təmirə məsrəflər;
14. Bir manatlıq əmtəəlik məhsula məsrəflər;
15. Sair məsrəflər;
16. Ümumi istehsalat xərcləri;
17. Ümumi təsərrüfat xərcləri;
18. Avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclər;
19. Zaydan olan itkilər.

VII. Avanslaşdırılmış fondların həcmi və quruluşu göstəriciləri:

1. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri;
2. Dövriyyə vəsaitlərinin orta illik dəyəri;
3. Subyektin özünəməxsus vəsaiti;
4. Subyektin özünəməxsus dövriyyə vəsaiti;
5. İstehsal fondlarının fonverimi;
6. Dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti.

VIII. Maliyyə nəticələri göstəriciləri:

1. Balans mənfəəti;
2. Məhsul satışından mənfəət;
3. İş və xidmətlər satışından mənfəət;
4. Sair satışdan mənfəət;
5. Satışla əlaqədar olmayan nəticələr;
6. Fondlardan istifadəyə görə ödəmələr;
7. Bank kreditlərindən istifadəyə görə ödənilən faiz;

8. Ümumi rentabellik;
9. İstehsalın rentabelliği;
10. Məhsulun rentabelliği
11. Mənfəətdən istifadə;
12. Mənfəətdən büdcəyə ayırmalar;
13. Mənfəətdən iqtisadi həvəsləndirmə fondlarına ayırmalar;

14. Mənfəətdən maddi-maraq fondunun yaradılmasına ayırmalar;

15. Mənfəətdən mədəni-məişət və mənzil tikintisi fonduna ayırmalar;

16. Mənfəətdən istehsalın genişləndirilməsi fonduna ayırmalar;

17. Mənfəətdən sair ödəmələr və dövrüyyə vəsaiti çatışmamazlığının tamamlanmasına yönəldilən məbləğ.

IX. Müəssisənin maliyyə planının yerinə yetirilməsi və maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri:

1. Maliyyə planının yerinə yetirilməsi;
2. Müəssisə sərəncamında olan vəsaitin müəyyən edilməsi;

3. Müəssisənin özünə məxsus və ona bərabərləşdirilmiş dövrüyyə vəsaitilə təmin olunma səviyyəsi;

4. Müəssisənin özünə məxsus və ona bərabərləşdirilmiş dövrüyyə vəsaitindən istifadə edilməsi;

5. Dövrüyyə vəsaitinin dövr sürəti;

6. Müəssisənin bank krediti ilə təmin edilməsi;

7. Kreditdən istifadə;

8. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti;

9. Dövlət büdcəsi ilə hesablaşma;

10. Debitor borclarının vəziyyəti;

11. Kreditor borclarının vəziyyəti;

X. Subyektlərin fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər:

1. Məhsul istehsalının artımı;

2. Bir manatlıq məsrəfə görə məhsul istehsalı;
3. Material və əmək məsrəflərinə nisbi qənaət;
4. Fondveriminin yüksəldilməsi;
5. Fon tutumunun səviyyəsi;
6. Material tutumunun səviyyəsi;
7. Əmək tutumunun səviyyəsi;
8. Məhsulun maya dəyərinin səviyyəsi;
9. Bir manatlıq əmtəəlik məhsula məsrəflər;
10. Mənfəət;
11. Subyektin ümumi rentabellik səviyyəsi;
12. Məhsul istehsalının rentabellik səviyyəsi;
13. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi;
14. Canlı əməyə qənaət (yaxud artıq məsrəf);
15. Əmək haqqı fonduna qənaət (yaxud artıq xərc);
16. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına məhsul istehsalının artımı (yaxud əksinə);
17. Yüksək keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların xüsusi çəkisi;
18. Əsas məhsul nomenklaturaları üzrə malalanların müqavilə şərtlərinin ödənilməsi;
19. Əməyin təşkilinin səmərəliliyi;
20. Əmək haqqı sisteminin səmərəliliyi;
21. İqtisadi həvəsləndirmə fondlarından istifadənin səmərəliliyi;
22. Maddi-texniki təchizatın səviyyəsi;
23. Tədavül xərclərinin səviyyəsi.

Qeyd olunan göstəricilərdən istifadə edərək hər bir subyektin fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini tam (kompleks) təhlil etməklə yanaşı onların istifadə olunmamış ehtiyat mənbələrini hərtərəfli aşkar etmək və onlardan səmərəli istifadə edilməsi yollarını daha dəqiq müəyyən etmək mümkündür.

4.7. Amilli və ya çox amilli (reqresiyalı) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

İstehsal, tədavi və təchizat proseslərinə və yaxud əsas fondlardan, əmək ehtiyatlarından, əmək cismindən istifadə edilməsinə, maliyyə nəticələrinə, eləcə də maliyyə vəziyyətinə təsir edən amillərin çoxluğu və müxtəlifliyi və daha dərinədən ayrı-ayrı amillərə görə öyrənilməsində istifadə olunan təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sisteminin əsas növlərindən biri də amilli iqtisadi təhlil hesab olunur. Amilli iqtisadi təhlil riyazi-statistik metodlarına əsaslanır. Təhlilin bu növü eyni zamanda reqresiyalı təhlil də adlanır. Amilli və yaxud çoxamilli iqtisadi təhlil istər böyük və istərsə də kiçik müşahidələr nəticəsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə ayrı-ayrı amillərin təsiri hesabına əldə edilən nəticənin və bunların məcmunun müfəssəl qiymətləndirilməsi müəssisənin iqtisadi göstəriciləri barədə obyektiv vəziyyəti müəyyən etməyə şərait yaradır.

Amilli (çox amilli) iqtisadi təhlildən texniki-iqtisadi məsələlərin həllində, əməyin normallaşdırılmasında, avadanlıqların işlə yüklənməsi və onlardan istifadə edilməsi səviyyəsinin müəyyən edilməsində, istehsal prosesinin təşkilinin öyrənilməsində, texniki vəsaitlərin konstruksiyasının təkmilləşdirilməsində, maya dəyəri, fondverimi, material tutumu, əmək tutumu, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsir edən bir çox amillərin təsir dərəcəsinin eyni vaxtda təyin edilməsi və s. məsələlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur.

Təcrübədə amilli iqtisadi təhlil prosesində çoxamilli iqtisadi təhlil növündən də istifadə edilir.

Çoxamilli iqtisadi təhlil tədqiqat-obyektinin spesifik xüsusiyyətini nəzərə almaqla burada baş vermiş proses və hadisələrin qanunauyğunluqlarını aşkar etməklə bərabər ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsini keyfiyyətcə xarakterizə etməyə imkan verir. Çoxamilli iqtisadi təhlilin ən çox yayılmış

reqressiyalı, zəncirvari yerdəyişmə və indeks metodundan istifadə etməklə ayrı-ayrı amillərin ümumi nəticəyə təsir dərəcəsini düzgün müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. Materialların statistik üsulla işlənməsi dispersiya və korrelyasiya metodlarının köməyi ilə yerinə yetirilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin, dispersiya metodundan istifadə edilməsi əsasən öyrənilən proses və ayrı-ayrı amillərin bilavasitə təsiri nəticəsində əldə edilən konkret nəticələrin və həm də onların məcmusunun inandırıcı surətdə qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə amilli təhlil dedikdə subyektlərin fəaliyyətinin nəticə göstəricilərinə ayrı-ayrı amillərin təsirinin kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi metodu başa düşülür.

Müasir dövrdə iqtisadi ədəbiyyatlarda amilli təhlilin aşağıdakı formalarından istifadə edilir:

- determinləşdirilmiş (funksional) və stoxastik (korelyasiya);
- birbaşa (deduktiv) və geriye (induktiv);
- birpilləli və çoxpilləli;
- statistik və dinamik;
- retrospektiv və perspektiv (proqnoz).

Determinləşdirilmiş amilli təhlil nəticə göstəriciləri ilə funksional əlaqədə olan amillərin təsir dərəcəsinin tədqiqat metodudur. Yəni, nəticə göstəriciləri amillərin miqdarının biri-birinə vurulmasının, bölünməsinin və toplanmasının yekunudur.

Təhlilə determinləşmiş yanaşmanın əsas xüsusiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- determinləşmiş modelin məntiqi təhlil yolu ilə müəyyən edilməsi;
- göstəricilər arasında tam (möhkəm) əlaqənin mövcudluğu;

– hər hansı bir proses və hadisəyə eyni vaxtda təsir göstərən və bir modeldə birləşdirilə bilməyən bir çox amillərin ayrı-ayrılıqda təsirlərini müəyyən etmək mümkün olmadıqda;

– qarşılıqlı əlaqələrin qısa müddət ərzində müəyyən edilməsi.

Determinləşdirilmiş amilli təhlil aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir.

Birinci mərhələdə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış (amilli təhlilin mövqeyindən) determinləşdirilmiş amilli model qurulur.

İkinci mərhələdə təhlil üsulu və növü seçilir və onun həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılır. Üçüncü mərhələdə analitik işlər həyata keçirilir. Dördüncü mərhələdə nəticələr formalaşdırılır və ümumiləşdirilir.

Amilli təhlilin əsas vəzifələrindən biri məntiqi təhlil yolu ilə müəyyən olunan modelin qurulmasından ibarətdir. Determinləşdirilmiş model isə additiv, multiplikativ, dəfə və qarışıq formalarda qurula bilər.

Additiv model göstəricilərin yekunun toplanmasını əks etdirməklə aşağıdakı riyazi formada verilir:

$$Y = \sum_i x_i$$

Additiv modelə misal kimi əmtəə təchizatının balans modelini nəzərdən keçirək:

$$N_{ehlI} + N_d = N_e + N_r + N_{ehlII}$$

Düsturda

N_e - satışın ümumi həcmi;

N_{ehlI} - dövrün əvvəlinə əmtəə ehtiyatlarını;

N_d - çıxış olunmuş əmtəələri;

N_{ehlII} - təhlil olunan dövrün axırına əmtəə ehtiyatlarını əks etdirir.

Multiplikativ model amillərin biri-birinə vurulmasını əks etdirir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə o aşağıdakı düsturla ifadə edilə bilər:

$$Y = \prod_{i=1}^n x_i$$

Müliplikativ modelə misal olaraq satılmış məhsulun həcminə təsir göstərən ikiamilli modeli nəzərdən keçirək:

$$N_c = U \cdot M$$

burada

N_c -satışın ümumi həcmi;

U -işçilərin orta siyahı sayını;

M -bir işçi tərəfindən istehsal olunan məhsulun miqdarını əks etdirir.

Dəfə modeli amillərin nisbətini əks etdirməklə aşağıdakı düsturla ifadə oluna bilər:

$$Z = \frac{x}{y}$$

burada Z -icmal (yekun) göstəricisidir.

Misal üçün, yekun göstərici kimi əmtənin dövretmə müddətini müəyyən etmək üçün $\Theta_{dm} = \frac{\Theta_{oc}}{C_{gh}}$ düsturundan istifadə edilə bilər.

Düsturda

Θ_{dm} -əmtənin dövr etmə müddətini (günlə);

Θ_{oc} -əmtənin orta ehtiyatını;

C_{gh} -satışın gündəlik həcmi əks etdirir.

Qarışıq model əvvəlki üç modelin birləşdirilməsini (uyğunlaşdırılmasını) nəzərdə tutmaqla aşağıdakı düsturla ifadə oluna bilər:

$$Z = \frac{\prod_i x_i}{\prod_i y_i}; \quad Z = \frac{\sum_i x_i}{\sum_i y_i}; \quad Z = \frac{\prod_i x_i}{\sum_i y_i} \text{ və sair}$$

Bu modelə misal olaraq rentabelliğin integral hesabla-
ma göstəricisini aşağıdakı düstur üzrə nəzərdən keçirək:

$$R_k = \frac{R_c}{F_T + E_{gv}}$$

Düsturda

R_k -kapitalın rentabelliğini;

R_c -əmtəələrin satışının rentabelliğini;

F_T -satılmış məhsulun fondtutumunu;

E_{gv} -mövcud dövriyyə vəsaiti əmsalını əks etdirir.

Qeyd olunanlarla bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, ist-
fadə edilən riyazi modelərin hamısını amilli model adlan-
dırmaq olmaz. Səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirən göstərici-
lərin hesablanma düsturu ilə (metodu ilə) modeli işçi tərəfin-
dən istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətin
miqdarı, əmək məhsuldarlığının göstəricisi kimi satışdan da-
xıl olan pulun miqdarının işçilərin orta siyahı sayına bölün-
məklə müəyyən olunur. Burada əmək məhsuldarlığı göstəri-

cisini müəyyən etmək üçün $\Theta_m = \frac{C_{gn}}{U_{oc}}$ düsturundan istifadə
edilir.

Düsturda

Θ_m -əmək məhsuldarlığını;

C_{gn} -satışdan daxil olan pulun miqdarını;

U_{oc} -işçilərin orta siyahı sayını əks etdirir.

Lakin, qeyd olunduğu kimi bu düstur səbəb-nəticə əlaqə-
lərini əks etdirmədiyi üçün model adlandırılıla bilməz.

Belə ki, satılmış məhsulun həcmnin artırılması təkcə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına deyil, başqa amillərin təsirinin nəticəsində də baş verə bilər. Eyni zamanda işçilərin hər cür ixtisarı da birbaşa əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsilə nəticələnir.

Stoxastik amilli təhlil determinləşdirilmiş (funksional) təhlildən fərqli olaraq nəticə göstəriciləri ilə tam (birbaşa) əlaqəsi olmayan, ehtimallıq xarakteri daşıyan amillərin tədqiqat metodudur. Belə ki, göstəricilər arasında tam funksional əlaqə, asılılıq olduğu şəraitdə arqumentlərin dəyişməsi bütün vaxtlarda özünə müvafiq olaraq funksiyanın dəyişməsilə nəticələnir. Korellyasiya əlaqələrində isə arqumentin dəyişməsi başqa amillər arasındakı əlaqənin səviyyəsindən asılı olaraq mövcud göstəricini müəyyən edə bilən bir neçə funksiyanın meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, əsas istehsal fondları ilə silahlanma səviyyəsi eyni olan müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi eyni olmaya bilər. Məlumdur ki, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi təkcə fondla silahlanma səviyyəsindən deyil, bir çox amillərin təsirindən asılıdır.

Birbaşa amilli təhlil üzrə tədqiqat deduksiya (ümumidən-xüsusiyyə) üsulu ilə həyata keçirilir. Geriyə amilli təhlil isə səbəb-nəticə əlaqələrinin induktiv (xüsusi-dən-ümumiyyətə, təktəktə amildən-ümumiləşmiş) tədqiqat üsulunu həyata keçirir.

Qeyd olunduğu kimi amilli təhlil birpilləli və çoxpilləlidə ola bilər. Birpilləli amilli təhlil eyni səviyyəli (onları tərkib hissələrə ayırmadan) amillərin tədqiqi üçün istifadə edilir. Çoxpilləli təhlildə isə amillərin tərkib hissələri dəqiqləşdirilir, müxtəlif səviyyəli amillərin nəticəyə təsiri öyrənilir.

Statistik və dinamik amilli təhlildə biri-birindən fərqlidir. Statistik amilli təhlil zamanı müəyyən bir vaxt ərzində amillərin nəticəyə təsiri tədqiq edilir.

Dinamik amilli təhlildə isə səbəb-nəticə əlaqələri dinamik metoda əsaslanaraq tədqiq edilir.

Retrospektiv amilli təhlil zamanı keçmiş dövrün nəticə göstəricilərinin artıb-azalma səbəbləri tədqiq edilir. Perspektiv amilli təhlildə isə gələcək dövrdə amillərin subyektin fəaliyyətinin nəticə göstəricisinə təsiri səviyyəsi tədqiq edilir.

4.8. Funksional – dəyər təhlilinin xarakterik xüsusiyyətləri

Hazırda müəssisələrin və təsərrüfat birliklərinin istehsal prosesləri və onun nəticələrinin öyrənilməsində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin əsas növlərindən biri kimi funksional-dəyər iqtisadi təhlilindən də geniş istifadə olunur. Bu təhlil növü məsariflərin aşağı salınması ehtiyatlarının araşdırılmasının səmərəli metodudur. Bununla qarşıya qoyulmuş vəzifənin daha az vəsait sərfi yolu ilə (istehsalın təşkilatı, texniki, texnoloji və s. səviyyəsinin yeniləşdirilməsi) həll olunmasına şərait yaranır. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu yeni növü eyni zamanda öyrənilən obyektlərin layihələşdirilməsi, istifadə olunan obyektlərin istehsal gücünün artırılması, təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və genişləndirilməsinin layihələşdirilməsi və planlaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur. Deməli, funksional-dəyər təhlilinin əsas məqsədi istehsalçının və istehlakçının marağından irəli gələn bu və ya digər təcrübəvi məsələnin daha səmərəli variantlarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin funksional-dəyərli növü istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanını müəyyən etmək məqsədi ilə ayrı-ayrı obyektlərin və onların tərkib hissələrinin (məsələn, yük avtomobillərinin, cihazın və ya avadanlığın ayrı-ayrı hissə və aqreqlərinin) öz funksiyalarını yerinə yetirmə səviyyəsini ən optimal variant seçmə yolu ilə öyrənir və düzgün qiymətləndirməyə şərait yaradır. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir növü kimi funksional-dəyərli iqtisadi təhlil istehsala hazırlıq prosesinin və istehlakçılarda məmulatların istismarı və istifadə edilməsində qabaq-

cıl təcrübənin yayılmasına kömək edir. Bununla da o, kommersiya hesabı prinsiplərinin sistemli həllinə və daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. İqtisadi təhlilin bu növündən istifadə edilməsi ən çox elmi-istehsal birlikləri üçün vacibdir ki, burada eyni vaxtda yeni texnika və texnoloji proses həm layihələşdirilir və həm də onlar təcrübədə kütləvi surətdə istehsal edilir. «Funksional-dəyər təhlili» məvhumuna məntiqi və hərfi mənada yanaşsan, onu «funksiyanın dəyərinin təhlili» kimi də oxumaq olar. Bu cür oxunuş məsələnin mahiyyətinin daha düzgün dərk edilməsinə imkan verir. Biz əvvəlki paraqraflarda qeyd etmişdik ki, funksiyanın hərfi mənası – başqa bir hadisədən asılı olan və o, dəyişdikcə dəyişən hadisədir. Belə olduğu şəraitdə hər məhsulun, işin və xidmətin dəyəri və ona müvafiq olaraq maya dəyərinin səviyyəsi bir çox müxtəlif xərc elementlərindən asılıdır. Həmin xərc elementlərinin özlərinin də maya dəyəri öz növbəsində başqa xərc elementlərindən asılıdır. Misal üçün, hər hansı binanın dəyərinin əsas hissəsini material (daş, qum, sement, taxtaşalban, şveller, armatur və s.) xərcləri təşkil edir. Hər bir material növü də maya dəyərinə malikdir. Həmin materiallardan hər hansı birinin maya dəyərinin və yaxud satış (alış) qiymətinin dəyişməsi öz təsirini nəticə etibarı ilə binanın dəyərində tapacaqdır. Deməli, binanın maya dəyəri başqa xərc maddələrilə bərabər əsasən materialların maya dəyərindən asılıdır. Ona görə də ikincinin (materialların maya dəyərinin) səviyyəsi dəyişdikcə, birincinində (binanın maya dəyəri) səviyyəsi ondan asılı olaraq dəyişir. Biz dərsliyin birinci fəslində iqtisadi təhlilin predmetinə yeni tərif verərkən bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təhlilin funksiyalarının bir çoxunun dəyişməsinə və bəzilərinin yeni məzmun almalarını və onların nəticəyə təsirini nəzərə almışıq.

Məhz elə funksional-dəyər təhlili hər hansı bir elementin, hadisənin dəyişməsinin başqa bir element və hadisəyə və ümumilikdə nəticəyə mənfi və ya müsbət təsirinin müəyyən

edilməsinin, mənfələrin təsirinin aradan qaldırılması, müsbətlərin daha da genişləndirilməsi kimi məsələlərin elmi əsaslarla tədqiqi ilə məşğuldur. Deməli, funksional-dəyər təhlilinin əsas məqsədi istehlakçının və istehsalçının mənafeələrinə uyğun, pratiki məsələlərin həllinin iqtisadi cəhətdən ən sərfəli variantlarını axtarib tapmaqdan ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün iqtisadi təhlilin köməyi ilə aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi məqsədə uyğun hesab edilir:

1. Tədqiqat obyektinin ümumi xarakteristikası;
2. Funksiyaya görə obyektin detallaşdırılması;
3. Əsas, əlavə və lazımsızlıq əlamətlərinə görə funksiyaların qruplaşdırılması;
4. Ayrı-ayrı funksiyalar üzrə məsariflərin müəyyən edilməsi və qruplaşdırılması;
5. Artıq (lazımsız) funksiyaları aradan çıxartmaqla proses və hadisələrin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan vəsaitin hesablanması və yeni texniki və texnoloji qərarların hazırlanması;
6. İstehsalın, iş və xidmətlərin texnologiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər planının hazırlanması.

Funksional-dəyər təhlilinin obyektləri ayrı-ayrı məlumatlar, iş və xidmətlər və bütünlükdə texnoloji proseslər ola bilər.

Funksional-dəyər təhlilininin təsirliliyinin gücləndirilməsi və praktiki əhəmiyyətinin artırılması üçün onun təşkil olunma prinsiplərinə düzgün əməl olunmalıdır. İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, funksional-dəyər təhlilinin-əvvəlcədən müayinə; birincilik; optimal detallaşdırma; ardıcılıq və aparıcı həlqlərin (darçərçivəli həlqlərin ləğvi) müəyyən edilməsi kimi prinsipləri var.

Əvvəlcədən müayinə prinsipinin mahiyyəti həyata vəsiqə almış məlumatın hansı dövriyyəsinin funksional-dəyər mənbəyinin funksional-dəyərli təhlilinin aparıldığını və aşkar edilmiş ehtiyat mənbəyinin nə dərəcədə ondan asılılığını

müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu prinsip istehsalqabağı, istehsal, sınaqdan keçirilmə və istifadəedilmə proseslərini əhatə edir. Ümumi qayda olaraq, izafi xərclər əsasən layihələşdirmə dövrünə təsadüf edir. Deməli, bu mərhələdə bir tərəfdən vəsait xərcinə xeyli qənaət etmək mümkündür, digər tərəfdən isə həm də məmulatın istehsalının layihələşdirilməsindəki və həm ə məmulatın kütləvi istehsalına hazırlıq mərhələsindəki lüzumsuz xərclərin aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Ümumi qayda olaraq məmulatın kütləvi istehsalı zamanı istehsal gücünün yaradılması, hazırlıq işinin təchizatı, qurğuların alınması və sair funksiyaların təsiri nəticəsində səmərənin həcmi müəyyən qədər azalır. Adları çəkilən və sair onlara uyğun proseslər ümumi qayda olaraq itkisiz həyata keçirilə bilmir. İstifadə olunma mərhələsində məmulatın konstruksiyasının dəyişdirilməsi əlavə xərclər tələb etməklə bərabər əlavə itkilərdə baş verməsinə səbəb olur. Ona görə də funksional-dəyər təhlilinin məmulatın konstruksiyasının işlənməsində daha geniş şəkildə həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur. Həyatı təcrübələr göstərir ki, məmulatın hazırlanması zamanı səflərin düzəldilməsi istehsal prosesindəkindən on dəfə, məmulatın istehlakçılar tərəfindən istifadəsi dövründəkindən isə yüz dəfə ucuz başa gəlir. Elə buna görə də ilk mərhələdə, yəni məmulatın istehsalına hazırlıq görülmə zaman fuknsional-dəyər təhlilin əsas vəzifəsi kimi aşkar edilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün elmi cəhətdən əsslandırılmış tədbirlər planı hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Birincilik prinsipi. Funksional-dəyər təhlilinin nəticəsi hələlik geniş yayılmadığı, imkan daxilində bütün obyektləri əhatə etmədiyi, bu sahənin metodikası ilə tanış olan mütəxəssislərin azlığı hər bir şəraitdə aşağıdakı tələblərin həyata keçirilməsini zəruriyyətə çevirir. Birinci növbədə geniş məstabda istehsal və icrasına başlanacaq konstruksiyaları hazırlıq mərhələsində olan məmulat, proses və hadisələrin funksio-

nal-dəyər təhlili aparılmalıdır. Bu hal bir tərəfdən minimum məsariflə funksional-dəyər təhlilinin səmərəsini maksimum səviyyəyə çatdırmağa, digər tərəfdən isə yüksək mənfəətli bir sahə kimi, onun (funksional-dəyər təhlilinin) rolunun və əhəmiyyətinin getdikcə artırılmasına şərait yaradacaqdır.

Optimal detallaşdırma prinsipi funksional-dəyər təhlilinin əsas mahiyyəti olmaqla obyektə məxsus olan istehlak funksiyasını daşıyır. Tədqiq olunan obyekt mürəkkəb olduqda bir neçə kiçik hissəyə ayıraraq hər biri üzrə ayrılıqda tədqiqat aparılır sonra lazım gəldikdə nəticə ümumiləşdirilir. Lakin bu cür xırdalanma lazımı səviyyədə müsbət nəticə vermir. Belə ki, işin həcmi genişlənir, təhlilin proqramı başadüşülməz olur, təhlilin vaxtı uzanır, əlavə vəsait sərfinə ehtiyac yaranır və s. həyatı təcrübədə bu cür mürəkkəb və iri həcmli obyektlərin tədqiqi iki etapda aparılır. Birinci etapda obyekt iri hissələrə ayrılır. Məsələn, maşının ayrı-ayrı hissələri, texnoloji proses qrupları və s. İkinci etapda funksional-dəyər təhlili obyektin ayrılmış müəyyən qədər kiçik hissələri arasında bölünür. Müəyyən hallarda obyekt hissələrə bölünərkən təhlil üçün hissələrdən birinin daha maraqlı olduğu məlum olur. Belə halda təhlil işlərinin nəticəsi səmərəli olur, obyektin qalan hissəsinin təhlilə cəlb olunması isə əksinə gözlənilən nəticəni vermir.

Ardıcillıq prinsipi. Funksional-dəyər təhlili üzrə kompleks işin aparılması müəyyən ardıcılığa əsaslanmalıdır. Hər şeydən əvvəl funksional-dəyər təhlilinə cəlb olunacaq obyektin istehsal və istifadə ilə əlaqədar olan bütün sahələri hərtərəfli öyrənilməlidir. Bu halda deduksiya metodundan istifadə olunaraq (ümumidən-xüsusiyyə) obyekt sonra isə onun hissələri öyrənilir. Öyrənilən hissələr biri-digərinin davamı olmaqla biri-birini tamamlamaqla, hər biri ayrılıqda ümumi nəticəyə xidmət etməlidir. Yalnız bu ardıcılıqla obyekt öyrənildikdə funksional-dəyər təhlilinin nəticəsi təsirli və səmərəli olur.

Aparıcı həlqələrin müəyyən edilməsi prinsipi (dar sahələrin ləğvi). Həyatı təcrübələr göstərir ki, təhlil aparılan zaman hər hansı bir məhsul istehsalına, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə sərf edilən vəsaitin xərc elementlərinin hər hansı biri qarşıda qoyulmuş məqsədə nail olunmasının əsasını təşkil edir və yaxud, elə həmin ünsür səmərəliliyin yüksəldilməsinə maneə olan vasitələrdən biridir. Belə olduğu şəraitdə funksional-dəyər təhlili aparıcı həlqə olan elementi müəyyən edir, ona xüsusi diqqət yetirərək onu əsas tədqiqat obyektinə çevirir. Bu cür yanaşma həm nəticəyə müsbət təsir göstərən və həm də mənfi təsir göstərən əsas amillərə şamil edilir. Beləliklə, funksional-dəyər təhlilini həyata keçirmək üçün daha az məsariflə daha yüksək nəticələr əldə etmək, onun təsirlilik və səmərəliliyini yüksəltmək mümkün olur.

Məlum olduğu kimi funksional-dəyər təhlili işinə XX əsrin 40-cı illərində rus konstrukturu Y.M.Sobolev və amerikan mühəndisi L.D.Maylis tərəfindən başlanmışdır. Hər iki mütəxəssis müxtəlif metodlarla eyni məsələnin (telefon aparatının maya dəyərinin aşağı salınması, əlaqələrinin genişləndirilməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi) həlli üzrə tədqiqat işləri aparmış müəyyən müsbət nəticələr əldə etmişlər. Demək olar ki, elə həmin dövrdən başlayaraq funksional-dəyər təhlili mühüm bir elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda, dərslik və dərs vəsaitlərində demək olar ki, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq funksional-dəyər təhlilinin həyata keçirilmə mərhələləri haqqında mübahisələr gedir. Bəzi alimlər beş, bəziləri altı, digərləri isə yeddi mərhələdən keçmənin zəruriliyini sübut etməyə çalışırlar. Həmin fikirlər ümumiləşdirilərək sovet dövründə dövlət sənədlərilə funksional-dəyər təhlilinin yeddi mərhələdən keçməsi rəsmiləşdirilmişdir. Həqiqətən də o dövr üçün həmin mərhələləri tam məqbul hesab etmək olardı. Lakin quruluşun, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi, bazar iqtisadi

diyyatına keçid mərhələsi istər-istəməz günün tələblərinə uyğun həmin mərhələlərin sayında, bəzilərinin tərkibində dəyişiklik aparılmasını zəruriyyətə çevirir.

Qeyd olunan iqtisadi islahatları nəzərə alaraq və alimlərin bu sahədə irəli sürdüləri fikirləri ümumiləşdirərək funksional-dəyər təhlilinin aşağıdakı altı mərhələ üzrə aparılmasını məqsədə uyğun hesab edirik. Həmin mərhələlərə – hazırlıq işləri və informasiya toplanması; analitik yaradıcı; tədqiqat və tövsiyələrin hazırlanması; konveyer-istehsal; kommersiya-satış və istismar-nəzarət mərhələlərini aid etmək olar.

Hazırlıq işləri və informasiya toplanması mərhələsi. Hazırlıq mərhələsində tədqiqatın metodu seçilir, müəyyən analitik tədqiqatların aparılması üçün müvafiq iş şəraiti yaradılır. Gələcək tədqiqat obyekti seçilir, müxtəlif ixtisas sahiblərindən ibarət müvəqqəti tədqiqatçılar qrupu yaradılır. Həmin qrupa daxil olan mütəxəssislər mühəndis-iqtisadi və texnoloji şəraiti tam əhatə edən təhlil işləri aparırlar. Əgər həmin qrupa daxil olan mütəxəssislərin hansı birinin funksional-dəyər təhlilini həyata keçirməyə biliyi və həyatı təcrübəsi çatmırsa həmin mütəxəssis ixtisası artırma kurslarına göndərilir ki, mövcud sahənin metodikasını lazımi səviyyədə öyrənə bilsin. Bu mərhələdə tədqiqatın həyata keçirilməsini tam əhatə edə bilən iş planı hazırlanır. Eyni zamanda funksional-dəyər təhlilinin həyata keçirilməsilə əlaqədar olan bütün normativ sənədlər (müəyyən obyektin təhlililə əlaqədar subyektin rəhbərinin əmri, müəyyən mütəxəssislərin əlavə olaraq işin icrasına qəbulu, təhlilin nəticələrinə görə işçi qrupunun üzvlərinin maddi cəhətdən maraqlandırılması və s.) tərtib və təsdiq edilir. Obyekt haqqında informasiyanın toplanması məqsədilə materiallar yığılır, öyrənilir və ümumiləşdirilir. Həmin materiallar istehsal, iş və xidmətlər şəraitini, məlumatlar satışı və istehlakçını, həmin obyektlə əlaqədar olan, hətta belə əlaqə-

dar olmayan elmin və texnikanın yeniliklərini, təhlil olunan obyektə dair bütün informasiyaları əhatə etməlidir.

Hazırlıq işləri və informasiya toplanması funksional-dəyər təhlilinin təməli hesab olunduğu üçün onun düzgün təşkili, bütün tələblərə uyğun keçirilməsi növbəti mərhələlərin həyata keçirilməsinin elmi əsasını təşkil edir.

Analitik-yaradıcı mərhələdə öyrənilən obyekt funksiyalara ayrılır, təsnifləşdirilir və hər funksiyanın dəyəri müəyyən edilir. Təcrübəvi nöqteyi-nəzərdən obyektin funksional-dəyər modeli hazırlanır. Funksional-dəyər təhlilinin qarşısında duran vəzifədən asılı olaraq ən perspektivli, məsariflərin ən çox mərkəzləşdiyi və lazımsız sahələr müəyyən edilir. Qeyd olunanların nəticəsində məsariflərin azaldılması məqsədilə obyekt sadələşdirilir və tədqiqatın gələcək istiqaməti müəyyən edilir ki, bu da məsələyə yaradıcılıqla yanaşılmasına şərait yaradır.

Məsələyə yaradıcı yanaşılması-məmulatın konstruksiyasının və ya texnologiyasının sadələşdirilməsi və məsariflərin aşağı salınması (ucuzlaşdırılması) istiqamətində aparılan tədqiqat işlərini nəzərdə tutur. Burada funksiyaların birinidigərini əvəz etməsi, lazımsız funksiyaların ixtisara salınma imkanları, konstruksiya elementlərinin ucuzlaşdırılması məsələləri həll edilməklə, əsas funksiyanın yerinə yetirilmə variantları müzakirə edilir və həyata keçirmək üçün ən müntəzəqqisi seçilir.

Qeyd olunan məsələlərin müzakirəsində bütün kollektiv iştirak edir, irəli sürülmüş təkliflər işgüzar şuralarda müzakirə edilir, müəyyən bir qrup mütəxəssisin irəli sürdüyü təklif təhlil olunmaq üçün digər bir qrupa verilir. İrəli sürülmüş təkliflər döənə-döənə müzakirə edilir, kollektivin hər bir üzvü hər bir irəli sürülən məsələyə yaradıcı münasibət bəsləyir və ona öz tövhəsini verir. Məhz elə bu xüsusiyyətə görə yaradıcı mərhələ bütün mübahisəli məsələlər üzrə vahid fikirin forma-

laşmasına və şübhəli, riskli məsələlərin aradan qaldırılmasına şərait yarada bildiyi üçün həlledici hesab olunur.

Tədqiqat və tövsiyələrin hazırlanması mərhələsi hazırlanmış təkliflərin sınaqdan keçirilməsi tədqiqatın əsas mərhələsi hesab olunur. Ümumi qayda olaraq bu məsələnin həlli üçün bütün zəruri texniki, texnoloji və iqtisadi hesablamalar aparılır, istehlakçılar tərəfindən yeni məmulatın hazırlanmış variantı uyğunluğu yoxlanılır. Müəyyən hallarda aparılmış hesablamalarla kifayətlənmək olmur. Bu halda obyektin tədqiqat obrazı yaradılır, yaradılmış obraz mövcud istehsal qurğusuna uyğunlaşdırılır. Bu məsələ elə təşkil edilir ki, yeni yaradılmış obraz həm istifadə oluna bilsin və həm də istehlakçıların tələbinə uyğun gəlsin.

Tövsiyələrin hazırlanması üçün məmulatın istehlak keyfiyyətini saxlamaqla tədqiq olunan obyektin axırncı dəyişilmə variantı bir daha nəzərdən keçirilir. Bu halda təkmilləşdirilmiş obyektin seçilmiş variantının bütün lazımi sənədləri tərtib olunur. Son variant üzərində aparılmış dəyişiklik istehlakçılar və malgöndərənlərlə razılaşdırılır. Yeni növ məmulat istehsalının təşkili ilə əlaqədar məsələlər dövlət standartlaşdırma, yanğından mühavizə, sanitariya-gigiyena, ekologiya və sair orqanlarla razılaşdırılmalıdır. Bu mərhələdə tədqiqatın nəticəsinin istehsala tətbiq olunma qrafiki tərtib edilir. İstehsal xarakterli lazımi sənədlər texnoloji, iqtisadi, texniki və s. xidmət sahələrinə verilir. Qeyd olunan xidmət sahələri təqdim olunmuş sənədlərdən öz iş proqramları kimi istifadə edirlər.

Konveyr-istehsal mərhələsi və onunla əlaqədar olan təhlil iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş şərh edilmişdir. Natural və dəyər şəklində məhsul istehsalının həcmnin, bitməmiş istehsal qalığı daxil edilməklə ümumi məhsulun, əmtəlik və satılmış məhsulun, yeni məmulat növlərini ayırmaqla məhsul istehsalının, məhsul vahidinin maya dəyərinin, ümumi və ayrı-ayrı məhsullar üzrə rentabelliyyənin və s. iqtisadi təhlili funksional-

dəyər təhlilinin ayrı-ayrı mərhələləri üzrə həyata keçirilir. Lakin qeyd olunanlara nisbətən konstruksiya olunmuş yeni məhsul və ya obyektin fəaliyyətinə təhlilçilər xüsusi diqqət yetirirlər. Burada nəzərdən qaçmış məsələlər, norma və normativlərdən, texnoloji tələblərdən və standartlardan kənarlasmalar ciddi surətdə qeydiyyatdan keçirilməlidir. Ümumi qayda olaraq bütün nöqsanlar, çatışmamazlıqlar və nəzərdən qaçırılan məsələlər özünü sınaq dövründən daha çox konveyr-istehsal dövründə biruzə verir və müəyyən hallarda konstruksiya edilmiş obyekt yenidən işlənməyə qaytarılır. Bu işin vaxtında həyata keçirilməsi küllü miqdarda lüzumsuz vəsait itkisinin qarşısını almaqla sərbəst maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasına imkan verir. Elə buna görə də funksional-dəyər təhlilinin konveyr-istehsal mərhələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kommersiya-satış mərhələsi. Funksional-dəyər təhlilinin bu mərhələsinə sovet dövründə bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərə görə əhəmiyyət verilmirdi. Dərslidə iqtisadi təhlilin predmetinə verdiyimiz tərifdə kommersiya fəaliyyəti (dərsliyin birinci fəslində həmin məsələ geniş əsaslandırıldığı üçün təkrara yol verməmək məqsədilə həmin məsələnin üzərində dayanmırıq) öz əksini tapdığı kimi, o funksional-dəyər təhlilinin həyata keçirilməsinin bir mərhələsi hesab olunmalıdır.

Qeyd olunduğu kimi, sovet dövründə müəssisə və birliklər öz əsas vəzifələrinin yəni, istehsal proqramasının və dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə məşğul idilər, kommersiya fəaliyyəti ilə lazımi səviyyədə məşğul olmadıqları üçün o arxa plana keçirilmişdir. Əksər hallarda kommersiya fəaliyyəti hətda belə yada salınmırdı. Bazar münasibətlərinə keçid hər bir subyektdə kommersiya fəaliyyətini ön plana keçirməyi zərurətə çevirmişdir. Bazar münasibətlərinə keçidin tələbi kəmiyyətə çoxlu məhsul istehsal etmək deyil, keyfiyyətə çoxlu məhsul satıb yüksək mən-

fəət əldə etməkdən ibarətdir. Deməli, kommersiya fəaliyyəti və məhsulun, iş və xidmətlərin satışını ön plana keçirir. Elə buna görə də kommersiya-satış prosesinin funksional-dəyər təhlilinin əsas mərhələlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

Funksional-dəyər təhlilinin istismar-nəzarət mərhələsi əvvəllər müstəqil mərhələ hesab olunmurdu. Məhsul istehsalı və satışı prosesi məhsulun subyektin ərazisindən çıxmaqla başa çatmış hesab olunurdu. Onun gələcək talei demək olar ki, subyekti düşündürmürdü. İstehlakçının tələbatı istehsalçını maraqlandırmırdı.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraiti rəqabəti genişləndirməklə məhsulların çeşidinin artırılmasını və keyfiyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Ona görə də məhsul istehsal edən, iş və xidmət yerinə yetirən hər bir subyekt öz pristijini qorumaq, alıcılarını itirməmək üçün daim keyfiyyətin yüksəldilməsinə, davamlılığın artırılmasına, sadəliliyinə səy göstərir. Eyni zamanda subyekt texnoloji, texniki, təşkilatı və idarəetmə proseslərini sadələşdirməklə məsarifləri azaltmaqla və mənfəət kütləsini artırmağa səy göstərir. Məhsul istehsalına, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə hər bir variant üzrə məsariflərin cəmi isə funksional-dəyər təhlili vasitəsilə müəyyən edilir. Sonra bütün variantlar tələb olunan məsariflərin miqdarına görə nömrələnir. Birinci nömrədə ən az məsarif tələb edən variant, ikincidə ondan bir az çox məsarif tələb edən variant və s. qeydə alınır. Axırncı yeri ən yüksək məsarif tələb edən variant tutur. Hər bir variantın istehsala tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$\Theta_{fdt} = \frac{F_{mc} - M_{mc}}{M_{mc}}$$

Düsturda,

Θ_{fdt} - cari məsariflərin aşağı salınma əmsalını, yəni funksional-dəyər təhlilinin iqtisadi səmərəliliyini;

F_{mc} -faktiki sərf edilmiş məsariflərin cəmini;

M_{mc} -məsarif sərfinin minimum həddini göstərir.

Hər bir variantın istehsala tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi ilə bərabər, onların hər birinin məhsuldarlığı, davamlılığı, etibarlılığı, təhlükəsizliyi, insan orqanizmi üçün zərərsizliyi, görünüşü və s. kimi əlamətləridə funksional-dəyər təhlili vasitəsilə müəyyən olunur.

Funksional-dəyər təhlili tək-tək obyektlər və onların ayrı-ayrı funksiyaları ilə yanaşı istehsalın təşkili məsələlərinin həllində daha geniş tətbiq olunur. Bu sahədə funksional-dəyər təhlilinin həyata keçirilməsi qaydası və ardıcılığına dair müəyyən alimlər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Onların içərisində bizim fikrimizcə ən diqqətəlayiqi N.K.Maiseyevanın təklifidir. O, həmin təklifləri 1988-ci ildə irəli sürdüyü üçün müəyyən müddəaları köhnəlmişdir. Həmin müddəaları müasir dövrün tələblərinə uyğun karretirovka etməklə aşağıdakı şəkildə salmaq olar.

Beləliklə, funksional-dəyər təhlilinin istehsalın təşkili məsələlərinin həllində aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğun olardı:

1. Birinci növbədə əsas növ məhsul buraxılışı normativindən, biznes-planın və tapşırıqların yerinə yetirilməsi formalarından fərqlənən obyektlərin istehsal sistemlərinin və alt sitsemlərinin seçilməsi; texnoloji cəhətdən zay hazır məhsulun nəzərdə tutulmaması; axın xətlərinin, aqreqatların, dəzgahların qeyriməhsuldar işləməməsi; enerji, xammal və materialların normadan artıq işlədilməsi; kadr axını; iş yerlərində, istehsal bölmələrində və subyektlərin üzrə ümumilikdə texniki təhlükəsizlik səviyyəsinin zəif təşkili;

2. Müasir texnologiyanın tələblərini, mühəndis-texniki silahlanmanı, əsas və köməkçi istehsal binalarının mövcudluğunu və istifadəsini, texnoloji prosesin təşkili səviyyəsini (istehsal dövrünün uzunluğu, qurğuların və fəhlələrin işlə

təminatı, məcburi boşdayanmalar, bitməmiş istehsalın həcmi, məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyəti) əks etdirən bütün iqtisadi informasiyaların (texnoloji, mühəndis-texniki, plan-normativ, uçot-hesabat) toplanması və qabaqcadan təhlili;

3. İstehsal sisteminin, onun digər sistem və anti-sistemlərlə kommunikasiya əlaqələrinin daxili modelinin strukturunun qurulması; sistemə giriş və çıxışın tərkibi (enerji, xammal, material, mühəndis-texniki, texnoloji, informasiya) və xidmətedici sistemlərlə (təmir, anbar, nəqliyyat, instrument) əlaqə;

4. İstehsal sisteminin strukturunun xarakteristikası; əsas elementlərin tərkibi və birinin-digərindən asılılığı, daxili bölmələrin həcmi, formaları, qarşılıqlı əlaqələri (biri-birilə enerji sistemi, material, xammal, informasiya patoku vasitəsilə əlaqəli olan xüsusi istehsal sisteminin ayrılıqda əks etdirilməsi);

5. İstehsalın ixtisaslaşma istiqamətini müəyyən edən əsas funksiyaları daxili bölmələrə kommunikasiya əlaqələrini xarakterizə edən (idarəetmə orqanları, malgöndərən və istehlakçılarla) funksiyalardan ayırmaqla istehsal sisteminin funksional təsviri; eyni zamanda xüsusi istehsal sistemlə daxili funksiyaların ayrılması; texnoloji proseslərin xətti qrafikinin tərtibi;

6. İstehsal sistemi fəaliyyətinin real şəraitini əks etdirən bir sistemdən ardıcıl olaraq digərinə keçməyə imkan verən daxili funksiyaların vaxta görə uyğunlaşdırılması materialının qurulması;

7. Funksional vəziyyəti əks etdirən xəritələrin iki mərhələdə qurulması: birincidə istehsal sisteminin hər bir elementinin xüsusi texnoloji funksiyası, onların sayının vəziyyəti əlaqələndirilir, ikincidə isə ayrı-ayrı elementin fəaliyyətinin təsvirindən ümumi prosesə (məşinlə modelləşməyə) keçilir;

8. Elementlərin struktur modelinin onların daxili funksional modelinə (funksional blokun vəziyyəti) əlaqə yarat-

mağa imkan verən istehsal sisteminin struktur-funksional modelinin yaradılması;

9. Bütün funksiya kəmiyyət göstəricilərini-əmsallarını (ahəngdarlıq, paralellik, uzunluq, operasiyaların iş yerlərinə təkimi, qurğuların və iş icraçılarının fasiləsiz işləməsi, bitməmiş istehsal, avtomatlaşdırma və s.) özündə əks etdirən «element-vəziyyət-funksiya» sxemi üzrə istehsala məsrlərin qiymətləndirilməsi;

10. Funksional strukturun təşkili göstəricisi vasitəsilə funksiyalaşmanın ümumiləşmiş xarakteristikasını əks etdirən istehsal sisteminin funksiyasının keyfiyyətinin və təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. Məsarif və nəticəni, istehsalın əsas elementlərinin (işçi qüvvəsi, qurğular və əmək vasitələri) məkan və vaxta görə istifadəsini əks etdirən göstərici kimi istehsal sisteminin təşkili əmsalından istifadə etmək olar. Həmin əmsal aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$K_{on} = \frac{[(F \cdot K_{of}) + (E \cdot K_{ob})] \cdot (P_f + V) \cdot K_n}{(F + E) \cdot (P_o + V)}$$

Düsturda,

F - əsas fondların dəyərini;

E - dövrü fondlarının dəyərini;

V - əmək haqqı fondunu;

$K_{of}; K_{ob}; K_n$ - əsas fondların, dövrü fondlarının və işçi qüvvəsinin istifadə əmsalını;

$P_o; P_f$ - istehsal fondlarının faktiki və normativ mənfəətliliyini (rentabelliyni) əks etdirir;

11. İstehsal sisteminin funksional-strukturunun çoxvariantlı formalarının təşkilinin təkmilləşdirilməsi yollarının axtarılması;

12. Analitik model əsasında istehsal sisteminin səmərələşdirilməsi və ya yenisinin təşkili variantlarının meyarı üzrə variantların məsarif sərfinə görə ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi; aşağıdakı düstur vasitəsilə həyata keçirilir:

$$C = S_v + \sum_i^m S_{nob} + S_{nl} + \sum_i^n S_{oji} + K(Z_u + Z_c + K_{dop})$$

Düsturda,

C -məsarif sərfini;

S_v -əmək haqqı üzrə məsarifləri;

S_{nob} -qurğuların boşdayanmalarına məsrəfləri;

S_{nl} -planlaşma və uçot işlərinə məsrəfləri;

S_{oji} -qurğuların, iş yerlərinin növü və miqdarını;

$Z_u; Z_c$ -bitməmiş istehsalı (sex və anbar ehtiyatlarını);

K_{don} -əlavə kapital qoyuluşunu əks etdirir.

13. Bir çox səmərələşdirici variantlar içərisindən ekspert komissiyası tərəfindən təkmilləşdirilmiş və ya yeni istehsal sisteminin satılacaq və istehsala tətbiq olunacaq variantının seçilməsi. Variantların seçilməsi EHM-n istifadə etməklə kütləvi xidmət seti nəzəriyyəsi əsasında həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğundur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraiti hər bir subyektin istehsal etdiyi məhsulu, yerinə yetirdiyi iş və xidməti nəyinki ölkə daxilində, hətta belə ölkə hədudlarından kənarlarda reallaşdırmağa həm imkan yaradır və həm də sövq edir. Ona görə də istər-istəməz funksional-dəyər təhlilinin mövcud vəziyyətinə münasibətin dəyişdirilməsi zəruriyyətə çevrilir. Münasibətin dəyişdirilməsi dedikdə, hər şeydən əvvəl bütün mərhələlərdə və həlqələrdə rəhbər işçilərin funksional-dəyər təhlilinin hər bir fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, məhsulun, iş və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyinin möhkəmləndirilməsinin və ehtiyatlara qənaətin ən güclü, əvəzolunmaz vasitəsi olduğunu dərk etməsindən ibarətdir.

Təcrübədə bir çox hallarda funksional-dəyər təhlilinin mahiyyəti və imkanları çox dar çərçivədə başa düşülür. Belə hesab edirlər ki, funksional-dəyər təhlilinin imkanları çox

məhdutdur o, ancaq mühəndislərin təhlilidir, texniki məmulatların konstruksiya olunmasında istifadə oluna bilər. Həqiqətdə isə heçdə elə deyildir. Funksional-dəyər təhlili vasitəsilə istənilən obyekt öyrənilə bilər, onun hədudları çox genişdir, xalq təsərrüfatının bütün sahələrini tam əhatə edir. Məsələn olaraq pambıq istehsalı texnologiyasını nəzərdən keçirək. Burada yerin şumlanması, toxumun səpilməsi, suvarılma, cərgələrarası becərmə, ziyanvericilər və əlaq otlarına qarşı mübarizə, kübrə verilməsi, dərmanlanma (yarpağın töktürülməsi üçün), məhsulun toplanması və s. kimi kompleks texnoloji proseslər həyata keçirilir. Hər bir prosesdə müəyyən bir məqsəd daşıyır. Məqsəd daşıyan hər bir prosesin funksiyası var (funksiyaya malikdir). Pambıqçılıqda qeyd olunan funksiyaların hamısı müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Məsələn üçün, suvarma – axınla, süni yağış yağdırma, damcılama və s. yollarla, məhsulun toplanması əllə və pambıqyığan maşınla və s. Hər bir funksiyanın yerinə yetirilmə üsulu (qaydası) isə müxtəlif miqdarda vəsait sərfi tələb edir. Hətta belə lazımi tədbirlər vaxtlı-vaxtında həyata keçirilmədikdə onun üçün sərf edilmiş vəsait heç bir xeyir gətirmir. İstifadə olunan texnoloji sxemin tərkibinə lazım olmayan və artıq (cərgələrarası becərmədə, suvarmada, dərmanlamada və s.) texnoloji proseslərə yol verilir. Hər bir funksiyanın rolu, əhəmiyyəti və tələb etdiyi optimal vəsait sərfi isə ancaq funksional-dəyər təhlili vasitəsilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq uçot sistemi funksional-dəyər təhlilinin ən perspektivli obyektini hesab olunur. Mühəsibəçilikdə sənəd dövriyyəsinə hər bir sənədin, göstəricinin funksional rolu və əhəmiyyəti yoxlanmalıdır. Bu qaydada aparılan təhlil uçot funksiyasına xələl gətirmədən hər hansı bir sənədin ixtisar olunmasını sübut edir və bununla da uçot işlərinə vəsait və vaxt sərfinə xeyli qənaət olunmasına imkan yaradır.

Qeyd olunduğu kimi, xalq təsərrüfatının bütün sahələri funksional-dəyər təhlilinin obyektini olmaqla onun metodu-

kasının tətbiqi üçün geniş perspektivlərə malikdir. Xalq təsərrüfatının başqa sahələrinə nisbətən bu fikir daha çox aq-rar bölməyə aiddir. Yeni, köklü iqtisadi islahatların keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq son illərdə respublikada iki minə qədər kolxoz və sovxozlar ləğv edilib. Onların əvəzində müxtəlif istehsal istiqamətli yüz minə yaxın özəl qurumlar yaradılıb. Onlarda becərilən bitki növlərinin və yetişdirilən heyvan cinslərinin özlərinə məxsus istehsal və xidmət texnologimiyaları var. Hər bir texnoloji prosesin öz funksiyası var. Yeni yaranmış, maddi cəhətdən çox zəif olan özəl qurumların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün həmin funksiyalar müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməli və ucuzlaşdırılmalıdır. Bu işlər isə ancaq funksional-dəyər təhlilinin vəzifələri olduğu üçün o, bu sahədə daha perspektivli sayılır.

Qeyd olunanlarla bərabər funksional-dəyər təhlilinin perspektiv inkişafı onun metodikasında iqtisadi-riyazi metodların tətbiqini və müasir personal EHM-dən geniş istifadə edilməsini tələb edir.

4.9. Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin hazırda çox tez-tez istifadə olunan növlərindən biri müəssisələr (təsərrüfatlar) arası müqayisəli iqtisadi təhlildir. Ehtiyat mənbələrinin öyrənilmə genişliyinə və əhatə dairəsinə görə iqtisadi təhlilin müəssisələrarası növü bazar münasibətlərinə keçid və kommersiya hesabının təkmilləşdirilməsinin zəruriyyətə çevrildiyi şəraitdə daha da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlilin məzmunu tədqiq olunan obyektin qarşısında duran məqsədə əsasən müəyyən edilir. Burada təhlilin obyektini müəssisə və birliklərin işinin nəticəsindən, təqribən eyni iqtisadi-texniki səviyyədə olan sexlərdə, briqadalarda, sahələrdə, iş yerlərində məh-

sul istehsalının həcmindən, eyni məzmunlu (əmək, texnika, texnologiya, istehsalın təşkili) və eyni ölçülü (iri, orta, kiçik istehsal sahələri) parametrlər və göstəricilər ola bilər.

Müəssisələrarası müqayisə ümumi (tam) və xüsusi (lokallaşdırılmış-məhdudlaşdırılmış) xarakter daşıya bilər. Ümumi təhlil zamanı kompleks iqtisadi təhlil sxeminə əsaslanaraq müəssisənin və onun daxili bölmələrinin bütün işi öyrənilir. Ümumi kompleks təhlil eyni istehsal istiqamətli və eyni sahənin təsərrüfatlarının materialları əsasında aparılır. Xüsusi müqayisəli təhlildə isə ayrı-ayrı göstəricilər bloku, ayrı-ayrı məsələlər öyrənilir.

Müəssisələrarası müqayisəli təhlil nəticəsində müəssisədən asılı olan və olmayan səbəblər üzündən eyni tipli göstəricilər və amillər səviyyəsində fərqlər müəyyən edilir. Bu qəbildən olan təhlil işi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- müqayisə üçün obyektin və müəssisənin seçilməsi;
- müqayisə edilən göstəricilər qrupunun müqayisəyə gələ bilmək səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- iqtisadi informasiyaların yığılması, işlənməsi və müqayisəyə gələn şəkllə salınması;
- göstəricilərin müqayisəsi və təhlili, əldə olunmuş nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi və kənarlaşmanın səbəblərinin aydınlaşdırılması;
- təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və iqtisadi səmərəliliyin daha da yüksəldilməsinə zəmin yarada bilən təkliflər paketinin hazırlanması kimi mərhələlərdən ibarətdir.

İqtisadi təhlildə istehsal birlikləri və müəssisələrin fəaliyyətinin müqayisəli təhlili və funksional-dəyər təhlili mühüm yer tutur. Bunlar təhlilin müstəqil növləri kimi tətbiq edilən üsul və metodların əlamətinə görə fərqlənilir.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və digər maddi istehsal sahələrinin müəssisə və birliklərdə özünümaliyyələşdirmənin təkmilləşdirilməsi üzrə böyük tədbirlər həyata keçirilən indiki şəraitdə başqa müəssisələrdə sınaqdan çıxmış

qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsində müəssisə kollektivinin marağı daim artır. Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlilin əsas və başlıca vəzifəsi qabaqcıl müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi göstəricilərin istehsal istiqaməti eyni olan başqa müəssisələrin texniki-iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə etməklə qabaqcıl təcrübə və iş üsullarını aşkara çıxarmaqdır. Müəssisələrarası müqayisəli təhlil zamanı əsas texniki-iqtisadi göstəricilər arasında olan mühüm fərqləri müəyyən edib, bu fərqlərin əsas səbəbləri və onlara təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları aşkar edilir və qiymətləndirilir. Müəssisədaxili müqayisəli iqtisadi təhlildən fərqli olaraq təsərrüfatlararası müqayisəli təhlildə eyni vaxtda bir neçə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi göstəriciləri müqayisə etməklə onların iş təcrübəsini ümumiləşdirmək və qabaqcıl təsərrüfatın maliyyə- təsərrüfat fəaliyyəti öyrənilən müəssisələr arasında yayılması yollarının aşkar edilməsi təhlilin bu növünün əsas üstün cəhətlərindən biridir.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlil müəssisə və birliklər üzrə biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə, əldə olunan nəticələrə obyektiv yekun vurmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin işinin müqayisəli iqtisadi təhlilinin əsas məzmunu aparılan tədqiqatın məqsədi və obyektinə müəyyən edilir. Təhlilin bu növünün başlıca obyektinə istehsal, müəssisə və birliklərin, müəssisənin, ayrı-ayrı sexlərin, sahələrin, briqadaların və başqa təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri hesab olunur.

Göstəricilərin müqayisəli təhlili zamanı əsasən oxşar proses və hadisələr, eyni səviyyəli obyektlər, eyni şəraitdə işləyən müəssisə və sexlərin göstəriciləri, əmək və onun təşkilini xarakterizə edən böyük, orta, kiçik istehsal, eyni parametrlər və göstəricilər (əmək məhsuldarlığı, istehsal gücü,

fondverimi, əmək tutumu, məhsulun maya dəyəri və i.a.) bir-birilə müqayisə olunur və bunların aralarında olan fərqlər müəyyən edilir.

Təsərrüfatlararası iqtisadi təhlil ümumi və qismən ola bilər. Ümumi təhlil zamanı müəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələri, sex və briqadaları tamamilə və hərtərəfli ümumi təhlil sxeminə uyğun olaraq aparılır. Tam (ümumi) iqtisadi təhlil oxşar məhsul istehsal edən, xalq təsərrüfatının və ya sənayenin eyni sahəsinə daxil olan müəssisələr üzrə aparılır. Qismən təhlil zamanı müəssisə daxilində yalnız konkret bir göstərici öyrənilir. Məsələn, istehsal gücündən, istehsal avadanlığından, fəhlələrin iş vaxtından istifadə edilməsi vəziyyəti və i.a. bu kimi göstəricilər öyrənilir.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin göstəricilərindən müəssisə və istehsal birliklərinin cari işlərində və eyni zamanda onların perspektiv inkişaf planlarının işlənilərək həzırlanmasında geniş istifadə olunur. Məsələn, istehsal avadanlıqlarından istifadənin müqayisəli təhlili müəssisədə istifadəsi mümkün olmayan və köhnəlmiş avadanlıqları müəyyən etməyə, kapital qoyuluşlarını düzgün istiqamətləndirməyə imkan verir.

Müqayisəli iqtisadi təhlildə ən vacib məsələlərdən biri təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan müəssisə və birliklərin işini xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəyə gələn vəziyyətdə olmasıdır. Belə müqayisəyə gələn göstəricilər isə öz növbəsində təsərrüfat fəaliyyəti öyrənilən müəssisə və birliklərin istehsal xüsusiyyətlərinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəyə gələn şəkllə salınması müqayisəli iqtisadi təhlilin müxtəlif hesablama üsulları ilə müəyyən edilir. Məsələn, müqayisəyə gəlməyən göstəricilərin düzəliş əmsallarının köməyi ilə korrektiv edilməsi və müqayisə ediləsi şəkllə salınmasını və s. buna misal göstərmək olar.

Təsərrüfatlararası təhlilin xalq təsərrüfatının müəyyən bir sahəsinə daxil olan müəssisələrin təmsalında aparılması

daha məqsəduyğun hesab olunur. Lakin bəzi istehsal sahələrinin eyniliyi də tam müqayisəli iqtisadi təhlil aparmaq üçün əsas vermir. Bir çox hallarda müxtəlif istehsal sahələrinə aid olan müəssisələrin göstəriciləri də müqayisəli iqtisadi təhlil yolu ilə öyrənilir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, istehsalın texniki-təşkili səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onun eyni və müxtəlif göstəricilərinin müqayisəyə gələn şəkli salınması üçün geniş imkan yaradır.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin əsas obyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Eyni və yaxud bir-birilə oxşar məhsul istehsal edən müəssisələr;
2. Eynitipli sexləri olan, oxşar məhsul istehsal edən, lakin sənayenin başqa sahələrinə mənsub olan müəssisələr;
3. İstehsalın təşkili və idarəetmə sistemi eyni olan müəssisələr;
4. Yardımcı istehsal və istehsala xidmət işləri eyni olan müəssisələr;
5. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid olan müəssisələrin maliyyə vəziyyəti, ödəmə qabiliyyəti və s.

Öyrənilən obyektlərin xarakterindən asılı olaraq tam müqayisəli iqtisadi təhlil və yaxud qismən iqtisadi təhlil növlərindən istifadə edilə bilər.

Göstəricilərin müqayisəyə gələn vəziyyətdə olması aşağıdakı şərtlərə görə müəyyən edilə bilər:

1. Məhsulun keyfiyyətinin eynilik xarakterinin gözlənilməsi;
2. Göstəricilərin vahid metodla hesablanması və ya öyrənilməsi;
3. Məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil edilən məsrəflərin eyni xarakterli olması;

4. Məhsulun həcmnin müəyyən edilməsində istifadə olunan ölçü vahidinin eyni olması;

5. Müqayisə edilən dövrdə iş gününün sayının eyni olması və s.

Müqayisəli iqtisadi təhlil prosesində eyni göstəricilər arasında olan mühüm fərqlər və bu fərqlərin səbəbləri, müəssisədən asılı olan və asılı olmayan amillərin istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolu və əhəmiyyəti müəyyən edilir.

Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlil aşağıdakı əsas mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

Öyrəniləsi müəssisə və təhlil obyektlərinin müəyyən edilməsi;

Ümumi obyekt üzrə iqtisadi informasiyaların toplanması və işlənməsi;

Təhlil obyektlərinin və onların iqtisadi göstəricilərinin müqayisəyə gələn şəkllə salınması;

Göstəricilərin müqayisə yolu ilə təhlili və əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsi;

Müqayisəli iqtisadi təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün təkliflərin hazırlanması.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin metodikası, vəzifələri, əhatə etdiyi tədqiqat obyektlərinin sayı, onun harada, kimlər tərəfindən və nə məqsədlə aparılması ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilir.

Müəssisə və istehsal birliklərində təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlil işi baş iqtisadçı və yaxud plan-iqtisad şöbəsi, iqtisadi təhlil büroları, ictimai nəzarət orqanları tərəfindən yerinə yetirilir. Eyni zamanda iqtisadi laboratoriyaların, iqtisadi və texniki şöbələrin işçiləri də bu işə cəlb edilir.

Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlildən sahə nazirlikləri, baş idarələr, sahə tədqiqat və layihə institutları, sis-

temdaxili müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsində daha çox istifadə edilir.

Müəssisələrarası iqtisadi təhlil işində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin demək olar ki, bütün növlərindən, metodlarından və üsullarından istifadə olunur.

Müqayisəli iqtisadi təhlil üçün seçilən müəssisələr, əksər hallarda istehsal etdikləri məhsulun həcmi, yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərin göstəricilərinin elementlərinə görə qruplaşdırılır. Çünki müəssisənin böyük və kiçikliyi ən çox istehsal etdiyi məhsulun həcmində öz əksini tapır. Bundan başqa iqtisadi göstəricilər (işçilərin sayı, əsas istehsal fondları və dövriyyə vəsaitinin həcmi və s.) isə əmtəəlik məhsulun həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir. Belə göstəricilər bir qayda olaraq müəssisənin böyük və kiçikliyini dolaylı yolla müəyyən etməyə imkan verir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq müqayisə üçün lazım olan informasiya mənbələri seçilir və müəyyən edilir. Müqayisəli iqtisadi təhlil üçün informasiya mənbələrinin aşağıdakı ardıcılıqla seçilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Belə informasiya mənbələrinə birinci növbədə müəssisənin istehsal gücü, enerji ilə silahlanması, texnika ilə silahlanması, ixtisaslaşma səviyyəsi, məhsulun metal, material və ya əmək tutumu və s. göstəriciləri aid edilə bilər. İkinci dərəcəli və yaxud ikinci növbədə istifadə olunan informasiya mənbələrinə birinci dərəcəli göstəricilərlə müqayisəyə gələn şəklə salmaq tələb olunur. Məsələn, əmək məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri, əmək haqqı fondu və s. iqtisadi göstəricilər buna aid edilə bilər.

Bütün yuxarıda göstərilən şərtlər və informasiyaların texniki təşkili səviyyəsini xarakterizə edən əsas göstəricilər, istehsal resurslarından istifadə göstəriciləri, məhsulun həcmi, quruluşu və keyfiyyəti, maya dəyəri, rentabellik, maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti müqayisəli surətdə təhlil olunur.

Bu mühüm göstəricilərin müəssisə tərəfindən yüksəldilməsi və ya yaxşılaşdırılması səviyyəsi müəssisənin sənaye-texniki-maliyyə planın əsaslandırılması və tərtib edilməsində nəzərə alınır.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin nəticələri nazirliklər və ya baş idarələr tərəfindən kapital qoyuluşlarına tələb olunan vəsaitin maliyyələşdirilməsi, müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsində və ümumilikdə fəaliyyətin nəticələrinə yekun vurmaqda geniş istifadə olunur.

Ümumi qaydaya görə təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlil müəssisə və istehsal birliklərində istehsalın təşkili və texniki səviyyəsinin təhlilindən başlanır. Bu, başqa iqtisadi göstəricilər üzrə kənarlaşmaları daha düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Müqayisəli iqtisadi təhlilin sonrakı mərhələsində müəssisədə məhsul buraxılışı və satışının həcminə dair göstəricilər bir sıra müəssisələr üzrə müqayisə edilir. Məhsul buraxılışı və satışının həcmnin müqayisəli təhlili təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan ayrı-ayrı müəssisələrdə, birliklərdə, xalq təsərrüfatının müəyyən bir sahəsində və ya nazirlik üzrə məhsul istehsalı və satışının orta hesabla artım sürətini müəyyən etməyə imkan verir. Məhsul buraxılışı və satışının artım templəri ilə işləyənlərin sayının, əsas istehsal fondlarının, istehsal gücünün artım templərinin müqayisəli iqtisadi təhlili hansı müəssisələrdə istehsala əlavə işçi qüvvəsi, əsas fond və mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşu cəlb etmədən daha yüksək göstəricilərə malik olmasını müəyyən edib öyrənməyə əlverişli şərait yaradır.

Müqayisəli iqtisadi təhlil üçün ən vacib göstəricilərdən biri onun texniki-iqtisadi xarakteristikasına və əmtəəlik məhsulun tərkibindəki xüsusi çəkisinə görə bütün tələblərə cavab verən yeni növ məhsullar aid edilir. Burada əsas göstərici məhsulların ayrı-ayrı nomenklaturaları hesab olunur.

Ümumiyyətlə, məhsulun ümumi həcmi və nomenklaturası üzrə göstəricilərin müqayisəli iqtisadi təhlilində ən çox aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- mühüm məmulat növləri üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi;

- ayrı-ayrı məmulat növləri üzrə tələbatın ödənilməsi əmsali;

- ayrı-ayrı nomenklaturalar üzrə məhsulun keyfiyyəti və istehlakçıların tələbinin öyrənilməsi səviyyəsi;

- ayrı-ayrı avadanlıqların, maşın və dəzgahların ömür müddəti, davamlılığı, qarantin müddətində işlənməsi və s.

Müqayisəli iqtisadi təhlilin sonrakı mərhələsində məhsul vahidinin, iş və xidmətlərin maya dəyəri, ona təsir edən amillər və bu amillərin təsir dərəcəsi müqayisəli şəkildə öyrənilir. Burada məhsulun maya dəyərində daxil olan xərc elementlərindən – xammal və materialın, yanacaqın, satın alınmış yarım fabrikatların, enerji, əmək haqqı, nəqliyyat xidməti tariflərinin dəyişilməsinin maya dəyərində təsiri daha dəqiq təyin edilir. Maya dəyərinin müqayisəli iqtisadi təhlilində ən çox bir manatlıq əmtəəlik məhsula məsrəflərin səviyyəsi göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstərici maya dəyəri ilə mənfəət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni özündə əks etdirir. Bu kimi göstəricilərdən isə ən çox cari, perspektiv plan göstəricilərinin müəyyən edilməsində istifadə olunur.

Ayrı-ayrı məlumatın əmək tutumu və eləcə də material tutumunun öyrənilməsi müqayisəli iqtisadi təhlilin əsas obyektlərindən biri hesab olunur. Ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyərinin quruluşu və əmək tutumunun müqayisəli təhlili xüsusi çəki göstəricilərinə əsasən aparılır. Ümumi əmək tutumu göstəricisi müvafiq məhsul növünə norma-saat hesabı ilə ölçülür.

İstehsalın xarakteri və məhsul çeşidləri eyni olan müəssisələr üzrə maya dəyəri, əmək və material tutumu səviyyəsinin müqayisə edilməsi texnoloji əməliyyatlarda material və əmək

məsrəflərinə, eləcə də başqa xərc maddələrinə qənaət edilməli ehtiyatları müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır.

Məsələn, eyni çeşiddə məhsul istehsal edən sənaye müəssisələrində istehsal edilən məhsulların maya dəyərinin müqayisəsi göstərir ki, burada istehsalın xarakteri, istehsal olunan məhsulun quruluşu, qabariti, konstruksiyası, texniki parametri və istehlak təyinatı eyni olmasına baxmayaraq, belə eyni tipli məhsulların istehsalında bir manatlıq əmtəəlik məhsula məsrəflər bir-birindən fərqlənir (bax cədvəl 4.9.1.).

Cədvəl 4.9.1.

Əmtəəlik məhsul istehsalına məsariflər

Zavodlar	Bir manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərc, qəp.				
	1996	1997	1998	1999	2000
Zavod № 1	87,8	87,0	87,2	86,8	87,3
Zavod № 2	88,4	88,9	88,8	88,7	88,6
Zavod № 3	88,8	87,7	88,4	88,8	88,9

Cədvəldən göründüyü kimi, eynitipli üç sənaye müəssisəsində son beş il ərzində bir manatlıq əmtəəlik məhsul istehsalına məsrəflərin səviyyəsi bir-birindən xeyli fərqlənməklə 86,6 qəpiklə 88,9 qəpik arasında tərəddüd edir. Yəni, 2,1 qəpiklik fərq yaranır. Müasir dövr üçün adi və çox əhəmiyyətsiz görünən bu kiçik rəqəmin arxasında (ölkədə onlarla trilyon manatlıqlarla əmtəəlik məhsul istehsal olunduğu şəraitdə) böyük xalq təsərrüfatına malik ehtiyatlar dayanır.

4.10. Təsərrüfatdaxili iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Təhlilin bu növü təsərrüfatdaxili istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəyyən edilən ehtiyat mənbələrinin ümummüəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələri üzrə

əlaqələndirilməsi və gələcəkdə bu ehtiyatlardan istifadə edilməsinin istiqamətləndirilməsinə xidmət edir.

Müəssisə daxilində öyrənilən obyektlərə görə iqtisadi təhlil sexdaxili (istehsal sahələrinə, briqadalara, iş yerlərinə görə) və bütünlükdə sex fəaliyyətini əhatə edən sex iqtisadi təhlil növlərinə bölünür. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu növü ümumiyyətlə sexin və sexdaxili istehsal prosesini daha dərindən öyrənmək və burada istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsində geniş istifadə olunur.

Təsərrüfatdaxili və sistemdaxili təsərrüfatlararası iqtisadi təhlil zamanı bir nazirlik və yaxud idarənin tabeliyində olan, yəni eyni sistemə daxil olan bir neçə müəssisənin və yaxud onun müəyyən bölmələrinin təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunur. Belə iqtisadi təhlil yolu ilə əldə edilən nəticələri bu sistemə daxil olan başqa müəssisə və bölmələrin müvafiq nəticələri ilə müqayisə etməklə sistemdaxili ehtiyat mənbələri müəyyən edilir.

Müəssisə və birliklərin fəaliyyətinin təhlilindən fərqli olaraq idarəetmə obyekti kimi təsərrüfatdaxili təhlilin əsas xüsusiyyəti ayrı-ayrı bölmələr üzrə onun hissələrə ayırmaqla öyrənmək və bütün kollektivin nailiyyətində həmin bölmələrin payının qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Təsərrüfatdaxili təhlil xalq təsərrüfatının əsas həlqələrinin idarəetmə iyerarxiyasının bütün pillələrinin – bölmələrdən tutmuş fəhlə yerlərinə qədər bütün pillələrini əhatə edir.

Sənayedə istehsal birliklərinin müxtəlif bölmələrinin və xalq təsərrüfatının digər sahələrinin fəaliyyətinin təsərrüfatdaxili təhlili istehsal vahidləri, elmi-tədqiqat institutu və laboratoriyaları, idarəetmə şöbələri, xidmətedici təsərrüfatı və digər birinci dərəcəli bölmələri əhatə edir.

İstehsal birliklərinin fəaliyyətinin təsərrüfatdaxili təhlili zamanı iqtisadi informasiyanın axınını əvvəlcədən müəyyən edən onun quruluşunun xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Məsələn, sənayedə istehsal birlikləri yaradılan zaman məhdud nomenklaturada detal və qovşaq hazırlayan orta və kiçik müəssisələr dar ixtisaslaşdırılmış istehsal vahidlərinə, yaxud birliyi digər istehsal vahidi üçün bir tipli texnoloji prosesi yerinə yetirən istehsal vahidlərinə çevrilir. Eyni zamanda anbar təsərrüfatı mərkəzləşdirilir, xammal, materialların, hazır məhsulun mərkəzləşdirilmiş qaydada saxlanması təşkil olunur, buna əsasən də anbar ehtiyatları ixtisara salınır, istehsal vahidlərinin material resursları ilə kompleks təminatı həyata keçirilir.

İstehsal birliklərinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili zamanı köməkçi istehsalatın mərkəzləşdirilməsinin yüksəldilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, əsas işlərdə əmək məhsuldarlığının artımı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər nəticə etibarilə müəyyən dərəcədə köməkçi işlərdə də əmək məsrəflərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. İstehsal birliklərinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili bütünlükdə birlik üzrə və onun tərkibinə daxil olan müstəqil müəssisələr üzrə və eləcə də birliyin balansında olan, müstəqil balansla malik olan istehsal vahidlərində həyata keçirilir.

Müəssisə və birliklərdə istehsalın faydalılığının yüksəldilməsində onların ilkin həlqələrində, yəni sexlər, sahələr və briqadalarda idarəetmənin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Məhz buradan da istehsal bölmələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin sistemativ, dərin və hərtərəfli təhlil edilməsi zəruriyyəti meydana çıxır. Bazar münasibətlərinə keçid şəraiti müəssisə və birliklərin istehsaldaxili bölmələrinin idarə edilməsində iqtisadi təhlildən istifadə edilməsi üçün daha geniş imkanlar yaradır. Müəssisənin zavoddaxili bölmələri arasında əlaqələrinin kooperativləşməsi əhəmiyyətli dərəcədə güclənir və mürəkbələşir. Bununla əlaqədar olaraq bir bölmənin fəaliyyətinin nəticəsinin digərinin işinin nəticəsindən asılılığı daim artır. Bu da öz növbəsində müstəqil müəssisələrin (zavod, fabriklər) və istehsal birliklərinin, istehsal vahidlərinin fəa-

liyyətinin zavoddaxili iqtisadi təhlilinin zəruriliyini bir daha gücləndirir.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin vəzifəsi bölmələr tərəfindən biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin obyektiv və hərətəfli qiymətləndirilməsi, istehsalın nəticələrini şərtləndirən amillər və səbəblərin müəyyən edilməsi və ölçülməsi, zavoddaxili ehtiyatların aşkar edilməsi, onlardan istifadə olunması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması, bu və ya digər bölmənin fəaliyyətinin və inkişafının iqtisadi xüsusiyyətinin tədqiq edilməsi, qabaqcıl təcrübənin öyrənilib aşkar edilməsi və yayılmasından ibarətdir. Təhlilin göstərilən növü əsaslandırılmış plan tapşırığının müəyyən edilməsində və sexlər, sahələr və briqadalar kollektivi tərəfindən əlavə öhdəliklər götürülməsində mühüm rol oynayır, fəhlələri, mütəxəssisləri və aşağı həlqə rəhbərlərini iqtisadiyyatın öyrənilməsinə və istehsalın idarə edilməsinə geniş surətdə cəlb etməyə imkan verir. Xüsusilə də zavoddaxili kommertiya hesabının inkişaf etdirilməsində və dərinləşdirilməsində onun rolu daha böyükdür.

Zavoddaxili iqtisadi təhlil öz məzmununa görə bütünlükdə müəssisənin fəaliyyətinin təhlilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər bütünlükdə müəssisənin fəaliyyəti üzrə göstəricilərdən fərqli olaraq zavoddaxili bölmələr üçün müəyyən edilmiş iqtisadi göstəricilərin spesifik məzmununa əsasən təyin edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas sexlərin heç də hamısında, o cümlədən sahələr və briqadalarda məhsul istehsalı tam qurtarmış, hazır halda buraxılır. Ona görə də mənfəət və rentabellik göstəriciləri sexlərin fəaliyyətinin əsas faydalılıq göstəricisini yalnız məhsul istehsalına məsrəflər, yaxud yerinə yetirilmiş işlər təşkil edir. Deməli, yalnız sexlər, sahələr və briqadalar üzrə göstəricilərin təhlil edilməsi daha düzgün nəticələr çıxarmağa imkan verir. Zavoddaxili iqtisadi təhlildə istehsalın həcmi, əmək məhsuldarlığı və buraxılan məhsulun

keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün natural göstəricilərdən istifadə imkanları daha genişdir.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin məzmununun mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, ümumilikdə müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi təhlili ilə müqayisədə onun köməyi ilə bir tərəfdən iqtisadiyyat digər tərəfdən texnika və istehsal texnologiyası arasında əlaqələr daha tam aşkar edilir. Bununla əlaqədar olaraq özünün mahiyyətinə görə zavoddaxili iqtisadi təhlil, əsasən texniki-iqtisadi təhlil hesab olunur.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin özünün spesifik təhlil subyekti də vardır. Əgər müəssisənin fəaliyyətini əsas etibarilə müəssisənin, istehsal birliyinin, yuxarı təşkilatların iqtisadi xidməti yoxlayırsa, zavoddaxili istehsal bölmələrinin iqtisadiyyatını isə müəssisə və müvafiq sexlərə xidmət edən mütəxəssislər öyrənirlər.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin informasiya bazası da müəssisənin fəaliyyətinin ümumilikdə təhlilinin informasiya bazasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, zavoddaxili iqtisadi təhlil daha geniş informasiya bazasına malikdir. Zavoddaxili iqtisadi təhlil aparmaq üçün təkcə hesabat məlumatlarından istifadə olunmur, həm də əsas fondların, materialların, əmək ehtiyatlarının, məhsul buraxılışının və i.ə. mövcudluğu, hərəkəti və istifadəsi üzrə müxtəlif ilkin sənədlər bir qayda olaraq istehsal bölmələri dairəsində qruplaşdırılmış və ümumiləşdirilmiş icmal sənədlərin və habelə ilkin sənədlərin məlumatlarından istifadə olunur. Zavoddaxili iqtisadi təhlildə istifadə olunan icmal məlumatlar sırasına sexlərin xammal, material, yanacaq, enerji sərfi və əmək haqqı xərcləri, maşın və avadanlıqların daxil olması və istifadəsi, hazır məmulat buraxılışı və sairəyə dair müxtəlif növ hesabatlar daxildir.

Sənaye istehsal müəssisələrində zavoddaxili iqtisadi təhlilin metodikasını 4.10.1. sayılı sxemadan daha aydın görmək

olar. Sənaye müəssisələrində özünümaliyyələşdirmənin dərinləşdirilməsi və onun daha da inkişaf etdirilməsi zavoddaxili bölmələrin fəaliyyətində istifadə olunan təsərrüfat hesabı münasibətlərinin təhlil olunmasını tələb edir.

Təhlilin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Sexlər, sahələr və briqadalarda özünümaliyyələşdirmə üzrə fəaliyyətin təsirliyi üçün lazımi şəraitin mövcudluğunun təyin edilməsi;
2. Sexlərdə və digər daxili bölmələrdə özünümaliyyələşdirmənin təşkilinin ən mühüm prinsiplərinə dair əsasnaməyə əməl olunma dərəcəsinin təyin olunması.
3. Sexlərin və sahələrin gündəlik praktiki fəaliyyətində özünümaliyyələşdirmənin əsas prinsiplərinin gözlənilməsi dərəcəsinin təyin edilməsi təsərrüfat hesablı sexlərin, sahələrin və eləcə də onların işçilərinin maddi marağı və məsuliyyətinin öyrənilməsi;
4. Zavoddaxili bölmələrin fəaliyyəti üzrə nəticələrin aşkar edilməsi və ümumiləşdirilməsi.

Kommersiya hesabının inkişafı və dərinləşdirilməsi bütün istehsal sahələrində bu iqtisadi kateqoriyanın və təsərrüfatçılıq metodunun müəssisədaxili bölmələrdə də istehsal münasibətlərinə də aid edilməsini zəruriyyətə çevirir. Bu halda kommersiya hesabının fəaliyyətinin sirayətətdiyi müəssisələrin sexlərinin, bölmələrinin, briqadalarının, sahələrinin sayı müəyyən edilir; kommersiya hesabının təşkilinin əsas prinsiplərinə riayət olunması müəyyənləşdirilir; daxili istehsal bölmələrinin və onların işçilərinin maddi marağı, məsuliyyəti araşdırılır; təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə ümumi qiymət verilir.

Sahədaxili təhlil sahənin idarə edilməsinin bütün səviyyələrini əhatə edir. Bu təhlilin əsas informasiya mənbəyi sahədaxili birliklərin ümumiləşdirilmiş yekun hesabatıdır. Təhlilə cəlb olunan bütün amillər və göstəricilər həmin hesabatdan götürülür.

Sahənin işinin iqtisadi təhlili aparılarkən ümumiləşdirilmiş yekun hesabatından başqa yeni texnikanın istehsala tətbiqi, məhsulun keyfiyyəti, kadr hazırlığı, əməyin normallaşdırılması, material ehtiyatları, əməyin enerji tutumu, əməyin elmi təşkili, idarəetmənin təkmiləşdirilməsi, sosial inkişaf, zəhmətkeşlərin iqtisadi təhsili və s. kimi xüsusi hesabatların materiallarından da istifadə edilməlidir. Bu yolla elmi cəhətdən əsaslandırılmış təhlil nəticəsində ümumilikdə sahənin əldə etdiyi nailiyyətləri, qabaqcıl və geridə qalan müəssisələri, nailiyyətlərə təsir edən amilləri və göstəriciləri, geriliyin səbəblərini, ehtiyat və imkanları, onların istifadəyə cəlb olunma yollarını müəyyən etmək mümkün olur.

4.11. İqtisadi təhlilin digər növlərinin xarakterik xüsusiyyətləri

1. Texniki – iqtisadi təhlil.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istehsal və tədavül proseslərinə və eləcə də bunların ümumiləşdirici nəticələri üzrə göstəricilərinə bu və ya digər səviyyədə təsir göstərən amillərin (istehsalın təşkili, əmək, əmək vəsaiti və materiallar, məhsulun keyfiyyəti, komplektliyi, çeşidləri üzrə istifadə edilməyən ehtiyat mənbələrinin) təsir dərəcəsinin müəyyən edilib öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi texniki-iqtisadi təhlilin tətbiqini tələb edir.

Texniki-iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir növü kimi ayrı-ayrı sex, bölmə və sahələr üzrə qabaqcıl təcrübənin, elmin nailiyyətlərinin, yeni texnika və konstruksiya-
ların istehsala tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyini hərtərəfli öyrənməklə bütövlükdə müəssisə üzrə ümumiləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə real şərait yaradır. Texniki-iqtisadi təhlil müəssisə və onun sexlərində texnika, texnologiya və istehsalın təşkili xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə onun aşkar etdiyi istifadə olunmamış ehtiyat mənbələri vahid təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sistemi üzrə aşkar edilmiş ehtiyat mənbələri tərkibinə daxil olur.

2. Tematik (qismən) iqtisadi təhlil.

Tematik (qismən) iqtisadi təhlil tam iqtisadi təhlildən fərqli olaraq nisbətən dar sahəni və ya müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin konkret olaraq bir hissəsini öyrənir. Yaxud ayrıca bir göstəricisini (məs., rentabellik göstəricisi) onun yaxşılaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Məsələn, istehsalın bir sahəsinin inkişafı və ya geriliyi səbəblərinin, avadanlıqların boşdayanma səbəblərinin, müəssisənin anbarlarında normativdən artıq material ehtiyatlarının əmələ gəlmə səbəblərinin, satış planın yerinə yetirilməməsinin səbəblərini, məhsulun

maya dəyərinin yüksəldilməsinin və s. bu kimi səbəblərin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tematik iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili planda nəzərdə tutulan vaxta və əhatə dairəsinə görə seçmə yolla aparılan təhlillə, qabaqcadan təhlilə və sonradan təhlilə bölünür.

3. Seçmə üsulla iqtisadi təhlil.

Məlum olduğu kimi tam və ya hərtərəfli iqtisadi təhlil müəssisədə təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vurulduqdan sonra illik hesabat və son balas məlumatlarına əsasən aparılır. Bundan fərqli olaraq seçmə yolla (üsulla) aparılan iqtisadi təhlildə lazım gəldikcə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yalnız bir sahəsinin (seçmə yola) öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, ayrı-ayrı material çeşidlərindən birinin və ya daha vacib sayılan çeşidin istehsalda istifadə edilməsi vəziyyəti, gündəlik və ya növbəlik iş normalarının işçilər tərəfindən necə yerinə yetirmələri və s. bu kimi məsələlərin öyrənilməsində seçmə iqtisadi təhlil növündən geniş istifadə olunur.

4. Qabaqcadan iqtisadi təhlil.

Adından məlum olduğu kimi qabaqcadan iqtisadi təhlildən istehsal prosesi və ya təsərrüfat əməliyyatlarına başlamazdan əvvəl istifadə olunur. Qabaqcadan iqtisadi təhlilin gələcək inkişafını – plan tapşırıqlarının əsaslandırılması, optimallaşdırılması, istehsal prosesi üçün tələb olunan texnika, texnologiyanın və başqa maddi-texniki ehtiyatların seçilib planlaşdırılması və tətbiqi üçün onların layihələşdirilməsi və s. bu kimi qarşıdakı məsələlərin öyrənilməsi və həllindən ibarətdir.

5. Sonradan iqtisadi təhlil.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu növündən təsərrüfat ili başa çatdıqdan sonra müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vurmaq, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ehtiyat mənbələrini aşkar etmək, plan və öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təyin etmək və qiymətlən-

dirmək, maliyyə nəticələrini və ondan istifadə edilməsi vəziyyətini öyrənmək məqsədilə istifadə edilir. Belə təhlil üçün əsas informasiya mənbəyi illik istehsal-texniki-maliyyə planı (kənd təsərrüfatında isə istehsal-maliyyə planı) və müvafiq uçot və hesabat, müəssisənin texniki pasportunda verilən məlumatları hesab olunur.

V FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN SİSTEMLİLİYİ, KOMPLEKSLİYİ, İSTEHSALIN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİN YÜKSƏLDİLMƏSİ EHTİYATLARI

5.1. İqtisadi təhlilin sistemliliyi

İctimai həyatın bütün sferalarının sıx determinoloji bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı xüsusilə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində tədqiq olunan hər bir problemə sistemli yanaşmanı tələb edir. Dərsləyin birinci fəslində qeyd olunduğu kimi, sistemlilik-ölçülərindən və fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, mikrosəviyyə subyektlərinin bazar davranışının və ümumiyyətlə, təsərrüfatçılıq mexanizminin bir tam kimi tədqiq və təhlil edilmə metodologiyasıdır. Elə buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili bazar münasibətlərinə keçid şəraitində daha çox sistemli təhlil xarakterini alır.

İqtisadi təhlillə məşğul olan iqtisadçıların demək olar ki, hamısı (Q.V.Savitiskayadan başqa) sistemli təhlilin ümumi qayda olaraq altı mərhələdə aparılmasını məqsədə uyğun hesab edirlər. Q.V.Savitiskaya amillərin və göstəricilərin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini bir mərhələdə nəzərdən keçirdiyi üçün o, sistemli təhlili beş mərhələdə aparır, qalan mərhələlər başqa iqtisadçıların irəli sürdüləri fikirlə tamamilə eynidir.

Sistemli təhlilin həyata keçirilmə mərhələləri M.İ. Bakanov və A.D.Şeremetin əsərlərində daha müfəssəl və ardıcıl şərh edildiyi üçün müəyyən korrektirovkalar aparmaqla onun üzərində dayanılmasını daha məqsədə uyğun hesab edirik.

Birinci mərhələdə tədqiqatın məqsədi və funksiyanın şəraiti, müəyyən edilən obyekt bir sistem kimi təsəvvür edilir. Ümumiyyətlə hər bir subyektin təsərrüfat fəaliyyətini bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç elementin – ehtiyatlar, isteh-

sal prosesi və hazır məhsulun sistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu sistemin giriş nöqtəsini material-əşya (əmək vasitələri və əmək predmeti) və əməkeş tiyatları axını, çıxış nöqtəsini isə hazır məhsulun material-əşya axını təşkil edir.

İstehsal prosesi sistemin girişini çıxışına çevrir. Yəni, istehsal prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsal ehtiyatları birləşərək hazır məhsula çevrilir. Subyektin işinin məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Yəni, nəzərdən keçirilən dövrdə imkan daxilində daha çox pul gəliri əldə etməkdən, mədaxilin-məsarifi üstələməsindən (rentabelli işləməkdən) ibarətdir. Bu halda sistemli təhlilin vəzifəsi – ən yüksək mənfəətliliyi təmin edə bilən bütün xüsusi amilləri nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda subyektin fəaliyyətinin iqtisadi prinsipi ya mövcud istehsal ehtiyatları əsasında maksimum məhsul istehsalına nail olmaqdan və ya xud da ən az məsariflə nəzərdə tutulmuş məhsul istehsalına nail olmaqdan ibarətdir. Subyektlərin fəaliyyət şəraiti bazar münasibətlərinə keçidin əsas tələblərindən biri olan vergi-qoyma normativləri, xarici maliyyə, alış və satış bazarları ilə uzunmüddətli əlaqələrilə müəyyən edilir. Sistemli təhlildə əsasən birinci növbədə bu istiqamətləri əhatə etməlidir.

Məlum olduğu kimi, subyektlərin iqtisadiyyatını xarakterizə edən əsas vasitə mühasibat uçotunun rekvizitləri və hesablarıdır. Mühasibat uçotunun bazar iqtisadiyyatının biznes dili adlandırırlar. Biznesin münasibətinə keçid şəraitində subyektlərin əsas fəaliyyəti öz əksini pul dövrində tapır. Bu şəraiti nəzərə alaraq subyektlərin fəaliyyətini aşağıdakı düstur formasında şərh etmək olar:

$$D - T \dots P \dots T' - D'$$

Düsturda,

D-təsərrüfat fəaliyyəti üçün avans edilmiş kapital;

T-satın alınmış əmtəələr-istehsal amilləri (əmək vəsaitləri, əmək cisimləri və əmək);

P-yeni əmtəəni hazırlamaq üçün istehsal prosesini təşkil edən subyekt;

T'-mənfəətin həcmi qədər dəyəri maya dəyərindən yüksək olan yeni məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər;

D'-mənfəətin həcmi qədər satılmış məhsulun, iş və xidmətlərin dəyəri maya dəyərindən artıq olan satışdan daxil olan pul vəsaitidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin real prosesini əks etdirən pul dövriyyəsi mühasibat uçotunun kompleks sistemində əks etdirilir. Məhz bu prosesin hesabına sistemli iqtisadi təhlilin bazasını təşkil edən subyektin informasiya sistemi formalaşır.

Sistemli təhlilin həyata keçirilməsinin ikinci mərhələsində subyektlərin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilər müəyyən edilir. Sistemli iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi subyektin iqtisadi səviyyəsini (keyfiyyət nöqtəyi nəzərindən) əks etdirən – sintetik və analitik göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

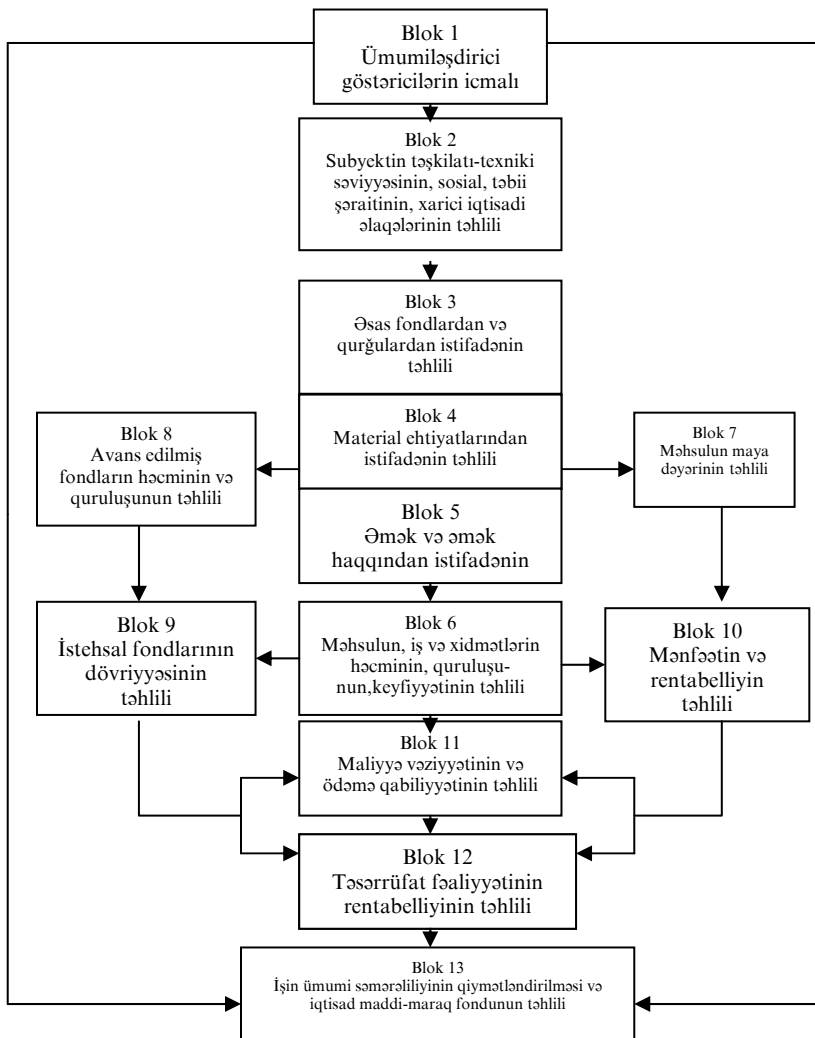
Sistemli iqtisadi təhlilin üçüncü mərhələsində sistemin ümumi sxemi tərtib olunur. Onun əsas komponentləri, funksiyaları, qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edilir. Elementlərinin birinin-digərindən asılılığını əks etdirən altsistemin sxeması işlənilib hazırlanır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin informasiya modeli yəni, iqtisadi amillərin və göstəricilərin formalaşmasını əks etdirən model əsasında kompleks iqtisadi təhlilin ümumi blok-sxemi tərtib edilir, amillər və göstəricilər təsnifləşdirilir, onlar arasındakı əlaqələr formalaşdırılır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin təhlilinin formalaşmasının ümumi sxeminin nəzərdən keçirək (bax sxem 5.1.1.).

Sxem 5.1.1.

Sistemli iqtisadi təhlildə əsas göstəricilər qrupunun formalaşması və təhlilinin ümumi sxeməsi

İqtisad elmlərinin predmetinin öyrənilməsinin əsasını təşkil edən iqtisadi və istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrlə sıxı sürətdə əlaqəlidir. Məhsuldar qüvvələrin mahiyyəti istehsalın texniki şəraitini əks etdirir. Əməyin məhsuldar qüvvəsinin və ümumilikdə iqtisadi göstəricilərin səviyyəsi isə həmin mahiyyətdən asılıdır. Elə buna görə də subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin əsasını istehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsi təşkil edir. Bu isə öz növbəsində istehsal olunan məhsulun və istifadə edilən texnikanın keyfiyyəti, texnoloji prosesin proqressivliyi, əməyin texnika və enerjilə silahlanması, istehsalın təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşdirmə, kombinələşdirmə səviyyəsi, istehsal tsikli və ahəngdarlığı, istehsalın təşkili və idarəedilmə səviyyəsi deməkdir.

Məlum olduğu kimi, istehsalın texniki tərəfi birbaşa iqtisadi təhlilin predmeti deyildir. Lakin bütün iqtisadi göstəricilər texnika, istehsal texnologiyası və onun təşkililə sıx sürətdə, qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Məhsuldar qüvvələrin yüksəldilməsinin və insan cəmiyyətinin inkişafının əsasını təşkil edən həlledici amil olan texniki tərəqqi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması ilə nəticələnir.

Təbii şərait iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu amil kənd təsərrüfatı və mədən sənayesi sahələrində daha geniş fəaliyyət göstərir. Təbii şəraitdən istifadə səviyyəsi əsasən istehsalın texniki və təşkili vəziyyətinə əsaslanmaqla istehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsini əks etdirən göstəricilərlə əlaqəli şəkildə öyrənilir və təhlil edilir.

İqtisadi göstəricilər istehsalın texniki, təşkilatı və təbii şəraitilə bərabər, kollektivlərin həyatının sosial şəraitini, maliyyə, alış və satış bazarlarının vəziyyətini də əks etdirir. Əmək vəsaitləri, əmək əşyaları və əmək kimi əsas istehsal ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi isə ümumilikdə qeyd olunan

şəraitdən asılıdır. İstehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi isə özünü əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialtutumu və s. kimi ümumiləşdirilmiş göstəricilər vasitəsilə biruzə verir.

İstehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi özünü aşağıdakı üç formada əks etdirir:

1. Məhsul istehsalı və satışının həcmi və keyfiyyəti (ümumi qayda olaraq məhsulun keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa topdansatış qiymətilə ümumi məhsulun həcmi bir o qədər yüksək olur);

2. İstehsala ehtiyatların sərfinin və ya məsarifin səviyyəsi yəni məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyəri;

3. Cəlb olunmuş resursların səviyyəsi, yəni təsərrüfat fəaliyyəti üçün avans edilmiş əsas və dövriyyə fondları.

Məhsulun həcmi və maya dəyəri göstəricilərinin müqayisəsi mənfəətin və rentabelliğin səviyyəsini əks etdirməklə bərabər, istehsal olunmuş bir manatlıq məhsula nə qədər vəsait sərf edildiyini göstərir. Məhsulun həcmi ilə avans edilmiş əsas istehsal fondları və dövriyyə vəsaitlərinin müqayisəsi istehsal fondlarının dövriyyəsini və təkrar istehsalını, yəni əsas istehsal fondlarının fondverimini və dövriyyə vəsaitinin dövr sürətini əks etdirir. Subyektlərin maliyyə vəziyyəti və ödəməqabiliyyəti birtərəfdən mənfəət planını və ümumilikdə maliyyə planının yerinə yetirilmə səviyyəsindən, digər tərəfdən isə dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsindən asılıdır. Əldə olunmuş göstəricilər öz növbəsində ümumiləşmiş şəkildə təsərrüfat fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsini əks etdirir.

5.1.1. saylı sxemdə əks etdirilmiş hər bir blokun ümumiləşdirilmiş göstəricisi sintetik göstərici –adlanır. Misal üçün, 6-cı blok üçün satılmış məhsulun həcmi, 7-ci blokda həmin məhsulların tam maya dəyəri sintetik göstəricilərdir. Bir blokun sintetik göstəricisi həmin blokun altsistemi blokuna giriş nöqtəsi olmaqla, ona tabe olan başqa bir blokun çıxış nöqtəsini təşkil edir. Başqa sözlə desək, iqtisadi təhlil sistemində

ayrı-ayrı bloklar arasında ümumiləşdirici göstəricilər vasitəsilə əlaqə yaradılır. Hər bir blok nisbətən ayrılıqda götürülmüş bir sistem kimi analitik göstəricilər sistem şəklində formalaşmaqla ümumiləşmiş göstəriciləri təşkil edir.

Sistemli iqtisadi təhlil aparılarkən istehsal amilləri və göstəricilərin ayrı-ayrı bölmələrin qarşılıqlı əlaqələrinə, birinidigərini tamamlamasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İstehsal amillərinin, onların qarşılıqlı əlaqələrinin dərindən mənimsənilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı göstəricilərinə onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilmə bacarığı göstəricilərin səviyyəsinə təsir edən amillərin idarə olunmasının təşkilinə imkan verir.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq sistemli təhlilin dördüncü mərhələsində təsərrüfat fəaliyyətinin kəmiyyət xarakterini əks etdirən əsas göstəricilər və amillər müəyyən edilir. Bu məqsədlə 6-cı bloku nəzərdən keçirək. Burada istehsal fondlarının orta illik dəyəri, əsas istehsal fondlarının dəyərinin hər manatına görə istehsal edilmiş ümumi məhsulun dəyəri (fondverimi), istehlak olunmuş əmək əşyalarının dəyəri, istifadə olunmuş əmək əşyalarının dəyərinin hər manatına görə ümumi məhsul istehsalı (materialverimi), işçilərin orta siyahı sayı və onların əməyinin məhsuldarlığı kimi sintetik göstəriciləri əhatə edən bloklar çıxış nöqtəsini, satılmış məhsulun, iş və xidmətlərin həcmi əks etdirən 6-cı blokdakı sintetik göstərici isə ümumi sxemin giriş nöqtəsini təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, satılmış məhsulun həcmi yüklənmiş və dəyəri ödənilmiş məhsulların həcmindən, anbarda hazır məhsul qalığının dəyişməsindən, bitməmiş istehsalın səviyyəsindən və istehsal olunmuş məhsulun həcmindən asılıdır. Məhsul istehsalının həcmi isə əsas etibarilə istehsal amillərinin səviyyəsilə müəyyən edilir. Bu amillər isə əmək vasitələri, əmək alətləri və işçi qüvvəsindən ibarətdir. Qeyri istehsal amilləri (təchizat və satışla əlaqədar olan amillər) məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmiə dolayısıylə

la-istehsal amilləri vasitəsilə təsir göstərir. İstehsal fondlarından istifadə səviyyəsinə isə ehtiyatlardan istifadənin sadə üsulla müəyyən edilməsinin analitik göstəriciləri olan intensiv və ekstensiv amillər vəsaitəsilə istehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsi təsir göstərir. Misal üçün, əmək ehtiyatlarından istifadənin sadə göstəricisi orta istehsal fondları və xüsusən texnika, enerjilə silahlanma, işçilərin ixtisasından, ixtisaslaşma, kooperativləşmə, istehsalın və əməyin təşkili səviyyələrindən asılıdır. Beləliklə, həmin göstəriciyə təsir göstərən sonsuz sayda amilləri sadalamaq olar. Lakin həyatı təcrübədə ümumi qayda olaraq təhlilin qarşısında duran vəzifələrdən, texniki imkanlardan və təhlilin aparıcı məqsədindən asılı olaraq əsas amillərin sonuncusunu nəzərdən keçirməklə kifayətlənilir.

Beşinci mərhələyə əvvəlki mərhələlərdə əldə edilmiş informasiyalar əsasında sistemin iqtisadi-riyazi modeli hazırlanır. Bu mərhələdə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təhlilinə əsaslanaraq sistemin bütün səviyyələri üçün riyazi düsturlar hazırlanır. Eyni zamanda bu mərhələdə müxtəlif metodların köməyi ilə bərabərlik və qeyribərabərlik əmsalları, funksiyanın məqsədi və məhdudiyyət parametri hazırlanır. Hazırlanmış materiallar əsasında seçilmiş hər hansı bir subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilini aparmaq üçün iqtisadi-riyazi model tərtib edilir.

Sistemli təhlilin altıncı mərhələsi modellə iş adlanır. Bu mərhələ təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə ehtiyat və imkanların müəyyən edilməsinin kompleksliyinə obyektiv qiymət verilməsini əhatə edir.

Sistemli iqtisadi təhlilin əsas məqsədi onun həyata keçirilməsi prosesində məntiqi-metodoloji sxemin hazırlanmasından ibarətdir. Məntiqi-metodoloji sxema amillərin və göstəricilərin daxili əlaqələrinə uyğun gəlməlidir. Bu əlaqə təhlilində müasir elektron hesablama texnikasının və riyazi me-

todların tətbiqinə geniş imkanlar yaradır. Lakin bu iş tətbiq və istifadə olunan metodologiyaya uyğun olmalıdır. Metodologiya isə – fəaliyyətin strukturu, məntiqi təşkili, metod və vasitələri haqqında təlimidir. Müasir elmdə metodologiya hər şeydən əvvəl elmi və əməli fəaliyyət metodları və üsullarının yaranması, inkişafı və biri-birini əvəz etməsi qanunauyğunluqları haqqında elmi təlim kimi başa düşülməlidir. Amillərin və göstəricilərin daxili əlaqələrinin uyğunluğuna və bu sahədə müasir elektron maşınlarından istifadə ilə iqtisadi-riyazi metodların tətbiqinə məhz məntiqi-metodoloji tədqiqat baxımından yanaşılmalıdır. Bu prosesin fərdi elektron hesablama maşınında dialoq şəklində həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Bu və digər istehsal amilinin xarakterini əks etdirən iqtisadi-riyazi modelin parametrlərini dəyişməklə funksiyanın mahiyyəti müəyyən edilir. Həmin göstəricilərin faktiki, biznes-plan və sair göstəricilərlə müqayisəsi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirməyə, nəticə göstəricilərinin səviyyəsinə amillərin təsirini, istifadə edilməmiş təsərrüfat daxili ehtiyatların mənbəyini və həcmi müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd olunanlara nail olunmaq üçün bu mərhələdə əvvəlcə 5.1.1. sayılı sxemdə verilmiş birinci blokda təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən ən mühüm göstəricilərin xarakteri nəzərdən keçirilir. Sonra həmin göstəriciləri müəyyən edən amillər və səbəblər 2-12-ci bloklar üzrə dərindən təhlil edilir. Bu qayda və ardıcılıqla aparılan təhlilin nəticəsində 13-cü blok üzrə subyektin fəaliyyətinə və iqtisadi həvəsləndirmə fonduna ümumi qiymət verilir.

Subyektin fəaliyyətinin nəticəsinə obyektiv qiymət vermək üçün tədqiqat aparılan dövrün hesabat göstəriciləri təhlilin nəticələrinə uyğun olaraq korrektirovka olunur. Yəni, xarici amillərin (qiymətlərin, tariflərin və s. dəyişməsi), dövlət və təsərrüfat intizamlarının pozulmasının təsiri nəticəsində baş vermiş kənarlaşma məbləği əlavə edilir və ya çıxılır.

Bu üsulla əldə edilmiş hesabat göstəriciləri subyektlərin kollektivlərinin fəaliyyətini özündə tam əks etdirə bilər. Həmin göstəricilər isə keçmiş dövrün, biznes-planın məlumatları ilə müqayisə edildikdə daha obyektiv nəticələr əldə etmək mümkün olur.

Bu üsulla qeyd olunan qayda üzrə təhlil işinə yanaşma dörd cəhətdən başqalarına nisbətən üstünlük təşkil edir:

Birincisi – o, tədqiqatın kompleksliyini və məqsədə uyğunluğunu təmin edir;

İkincisi – istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının axtarışının metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış sxemasını yaradır;

Üçüncüsü – təsərrüfatçılığın nəticələrini obyektiv qiymətləndirir;

Dördüncüsü – təhlilin və onun nəticələrinin operativliyinə, təsirliliyinə, əsaslılığına və dəqiqliyinə görə fərqlənir.

Qeyd olunan qayda üzrə əldə edilmiş iqtisadi-riyazi model təhlil işlərində bir neçə dəfə istifadə olunmaqla idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasının mühüm vasitəsi hesab olunur.

Göründüyü kimi, sistemli təhlilin axıncı mərhələsinin başqalarına nisbətən üstünlüyünün birinci və əsas cəhəti tədqiqatın kompleksliyidir. Məhz elə buna görə növbəti paragrafda təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlilinin metodikasının nəzərdən keçirilməsi məqsədə uyğun olardı.

5.2. Təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlili metodikası

Sistemlilik obyektin təhlili və tədqiqinə bir tam vahid kimi, vahid sistemdə, tamın tərkib elementlərini müəyyən qarşılıqlı əlaqədə, birinin-digərindən asılılığı, biri-birini tamamlaması şəraitinə nəzəri və praktiki cəhətdən yanaşmanı nəzərdə tutur.

Sistemli təhlil onun kompleksliylə üzvi surətdə bağlıdır. Sistemliliyin mahiyyəti, əhatə dairəsi kompleksliyə nisbətən çox genişdir. Ona görə də kompleksliyə sistemli təhlilin bir tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır.

İqtisadi təhlilin sistemliliyinin və kompleksliyinin metodiki cəhətdən vahidliyi öz əksini siyasi və iqtisadi, iqtisadi və sosial, iqtisadi-sosial-ekoloji vahidlikdə, təmin və onun hissələrinin vahidliyində, göstəricilərin vahid metodla işlənməsində və universal sistemliliyində, bütün növdən olan informasiyalardan istifadə qaydasında tapır.

Təhlilə yanaşmanın sistemliliyinin və kompleksliyinin metodologiyasının birinci növbədə iqtisadiyyatın və siyasətin biri-birilə üzvü surətdə bağlılığı və tam vahidliyi təşkil edir. Hər bir dövlətin siyasətinin əsasını onun iqtisadiyyatı təşkil edir. İqtisadi bazası, iqtisadi qüdrəti olmayan heç bir dövlət güclü siyasət apara bilməz, dünya miqyasında, dünyanın ictimai təşkilatlarında öz ürəkli sözünü deyə bilməz, öz qanunu və dünyəvi haqqını lazımı səviyyədə tələb edə bilməz, edə bilsə də belə onun haqlı sözünü eşidən, tələbini yerinə yetirən tapılmaz. Ölkə daxilində yeritdiyi siyasətin təsirliliyi, gücü, ömrü olmaz, xalq kütləsinin hamısının istəyini, arzusunu ifadə edə bilməz, başlanmış işlər ardıcılıqla həyata keçirilə bilməz, qəbul olunmuş qərarlar kağız üzərində qalar. İqtisadiyyatın siyasətdən ayrılması, daha doğrusu siyasətin iqtisadiyyatdan ayrılması, onların hər birinə qütbün ayrı-ayrı cəhətləri kimi baxılması, birinə xüsusi diqqət yetirilib digərinin nəzərdən qaçırılması ya düzəldilməsi mümkün olmayan və yaxutda uzun vaxt, küllü miqdarda vəsait və gərgin zəhmət tələb edən mürəkkəb problemlə nəticələnir.

Ölkəmizin bu günkü vəziyyəti məhz XX əsrin sonuncu onilliyində iqtisadiyyatla siyasətin vəhdətinin pozulmasının, iqtisadi inkişafın sıfır həddinə çatmasının, bəzi illərdə hətdə belə onu ötməsinin, iqtisadiyyatdakı cüzi inkişafın birtərəfliliyinin (ancaq neft sektorunun) nəticəsidir. Məhz onun nəti-

cəsidir ki, ölkəni bürüyən iqtisadi böhran getdikcə dərinləşir, milli pul vahidi ardıcıl olaraq inflyasiyaya uğrayır, neft sənayesindən başqa digər istehsal sahələri XX əsrin səksəninci illərindəki səviyyələrindən on dəfələrlə aşağı düşüb, əhalinin 65-70 faizi yoxsulluq dərəcəsiindən aşağı vəziyyətdə yaşayır, vaxtaşırı mitinq və tətillər baş verir, ölkənin 20 faizlik ərazisi hələdə işğal altındadır, əhalinin hər 8 nəfərindən biri (bir milyon) qaçqın və köçkünlərdən ibarətdir. Qeyd olunan məsələlərlə bərabər makro və mikro səviyyələrdə adi iqtisadi məsələlərin həllində yol verilən səhvlər və nöqsanlar da mövcud vəziyyəti daha da gücləndirən məsələlərdəndir.

Bazar münasibətlərinə keçidlə və çoxmülkiyyətliyin genişlənməsilə əlaqədar olaraq sistemli və kompleks təhlil əvvəlki dövrlərdən daha çox özünü ikinci növbədə iqtisadi və sosial inkişafın vəhtətliliyində əks etdirir. Müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi və sosial planlarının yerinə yetirilmə səviyyəsinin, onlara müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin, iqtisadi inkişafın sosial vəziyyətə təsir səviyyəsi və onların inkişaf templəri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, birinin-digərindən asılılığı iqtisadi təhlilin əsas vəzifələrindən biridir.

Üçüncü növbədə təhlilin sistemliliyi və kompleksliyi özünü iqtisadi, sosial və ekoloji məsələlərin vəhdətliyiində əks etdirir. Təbii və ekoloji amillərin iqtisadiyyata təsiri hər bir addımda özünü biruzə verir. Ona baxmayaraq təbii və ekoloji amillərin iqtisadi göstəricilərə təsirinin müəyyən olunma metodikası iqtisadçılar tərəfindən çox az işlənmiş, bir çox sahələrdə hətda belə tamamilə işlənməmişdir.

Bu sahədə metodikanın azlığı və ya tamamilə olmaması üzündən təbii itkilər, bioloji və təbiətin təsiri üzündən sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və s. sahələrdə obyektlərin tikintisinin, təmizləyici qurğuların quraşdırılmasının ləngiməsindən dəyən zərərlər demək olar ki, hesablanmır və müəyyən edilmir. Digər tərəfdən, həmin tədbirlər üçün nə-

zərdə tutulmuş vəsait xərclənmədiyi halda (həmin tədbirlərin həyata keçirilməməsi üzündən) analitik arayış və yekun aktlarında bir çox hallarda səhvən həmin məbləğ əmək, material və maliyyə ehtiyatlarına qənaət kimi əks etdirilir. Əlbətdə, elmin inkişafı, iqtisadiyyatda riyazi metodlardan istifadənin getdikcə genişləndirilməsi yaxın gələcəkdə iqtisadi göstəricilərə təbii və ekoloji amillərin təsirini tam müəyyən edə bilən elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodikanın hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

Dördüncüsü, iqtisadi təhlilin sistemliyi və kompleksliyin metodoloji əsasını tam və onun hissələrinə dialektik yanaşma təşkil edir. Təhlil və sintezin vəhdətliyi haqqında mülahizələrə əsaslanaraq və eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, təzahürləri, prosesləri, situasiyaları hərtərəfli və bütün qarşılıqlı əlaqələrini dərinlən öyrənməklə lazımi nəticələr çıxarmaq mümkündür. Biz təhlil obyektinə (istənilən subyektə) bir tam kimi, müəyyən çərçivədə müstəqil kommersiya fəaliyyətçisi kimi və eyni zamanda vahid xalq təsərrüfatı orqanizminin bir üzvü, bir hissəsi kimi baxırıq. Biz bilir ki, subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti daxili amillərin təsirinin nəticəsidir. Eyni zamanda nəzərdən qaçıra bilmərik ki, nəticə etibarilə subyektlərin fəaliyyətinin yekun iqtisadi və sosial səmərəliliyi xarici amillərdən və onların daxili amillərlə qarşılıqlı əlaqələrindən asılıdır. Təhlil zamanı tamı xırda hissələrə ayırmaqla apardığımız hesabların düzgünlüyünü yoxlamaq üçün həndəsi silsilə ilə hissələrin nəticələrini toplayıb tamı alırıq.

Sistemli təhlildən fərqli olaraq kompleks təhlil sisteminə istehsal amilləri təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərinə təsiri nöqtəyi nəzərindən müəyyən edilir. Lakin bu halda onların əks əlaqələrini yəni, nəticə göstəricilərinin subyektlərin işinin ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirən göstəricilərə də təsirini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Göstərici-

lər arasındakı bu cür əlaqənin öyrənilməsi məhz kompleks iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin göstəricilərinin əsas qruplarının qarşılıqlı əlaqələri kompleks iqtisadi təhlilin aparılması ardıcılığını və həmin ardıcılığın ümumiləşdirilmiş lokal (hüdüdlü) təhlilinin sxemini müəyyən etməyə imkan verir. Bu halda göstəricilərin formalaşmasının obyektiv əsasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kompleks iqtisadi təhlilin ardıcılığını-ilk göstəricilərdən başlayıb sintez yolu ilə ümumiləşdirici göstəricilərə doğru və yaxud da təhlilin öz yolu ilə ümumiləşdirici göstəricilərdən ilk göstəricilərə doğru gedilməsi məsələni həll edərkən daxili idarəetmə təhlilinin və xarici maliyyə təhlilinin məqsəd və vəzifələrini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Kompleks təhlilin həyata keçirilməsində birinci növbədə onun sistemliliyi yəni, ayrı-ayrı bölmə və blokların aralarındakı əlaqələrin, həmin bölmələrin və blokların hər birinin təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirici göstərici olan səmərəliliklə əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.

İqtisadi təhlilin bütün metodlarında olduğu kimi kompleks təhlildə də analitik tədqiqatlar müəyyən metodologiyaya əsaslanmalıdır. Elə bu məqsədlə kompleks iqtisadi təhlilin metodikası aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

1. Təhlilin məqsəd və vəzifəsinin formalaşmasını;
2. Təhlilin obyektinin seçilməsi;
3. Təhlilin hər bir obyektinin tədqiq edilməsinə şərait yaradan göstəricilər sisteminin seçilməsini;
4. Analitik tədqiqatların ardıcılığı və müddətini müəyyən edən şüranın yaradılmasını;
5. Öyrənilən obyektin tədqiq olunma üsulunun müəyyən edilməsini;
6. Təhlil aparılacaq məlumatların mənbələri;
7. Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələri və onların icraçıları üzrə təhlilin təşkilini;

8. İnformasiyaların analitik işlənməsi üçün hansı texniki vəsaitdən istifadənin məqsədə uyğunluğunu;

9. Təhlilin nəticələrini əks etdirəcək sənədlərin xarakteristikasını;

10. Təhlilin nəticələrinin istifadələrinin müəyyən edilməsini.

Kompleks iqtisadi təhlil ümumi qayda olaraq aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

Birinci mərhələdə təhlilin obyektı, məqsəd və vəzifəsi müəyyən edilir, analitik işlərin planı tərtib olunur;

İkinci mərhələdə təhlil obyektinin ümumi vəziyyətini əks etdirən sintetik və analitik göstəricilərin sistemi işlənilib hazırlanır;

Üçüncü mərhələdə təhlil üçün tələb olunan informasiyalar toplanır, toplanmış materialın düzgünlüyü yoxlanılır, müqayisəyə gəlməyən materiallar müqayisəyə gələn şəkildə salınır;

Dördüncü mərhələdə subyektlərin fəaliyyətinin nəticə göstəriciləri hesabat ilinin biznes-plan göstəricilərilə, ötən ilin faktiki məlumatları, ümumilikdə sahənin və onun aparıcı müəssisələrinin göstəricilərilə müqayisə edilir;

Beşinci mərhələdə amilli təhlil həyata keçirilir, amillər qruplaşdırılır, fəaliyyətin nəticəsinə onların təsiri müəyyən edilir;

Altıncı mərhələdə fəaliyyətin səmərəliliyini daha da yüksəltməyə imkan verə bilən mövcud və perspektiv ehtiyat mənbələri aşkar olunur;

Yeddinci mərhələdə ayrı-ayrı amillər və aşkar edilmiş ehtiyatlar nəzərə alınmaqla subyektin fəaliyyətinin nəticələrinə qiymət verilir, yaxın gələcək üçün tövsiyələr paketi hazırlanır.

Kompleks təhlilin qeyd olunan ardıcılıqla həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğu nəzəri və həyatı cəhətdən özünü tam doğruldur.

Həyatı təcrübədə kompleks iqtisadi təhlilin subyektlərin əsas göstəricilərinin aşağıdakı ardıcılıqla əhatə etməsi daha məqsədə uyğun sayılır:

- İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərinin kompleks icmalı;
- İstehsalın təşkilatı texniki səviyyəsinin, məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyətinin təhlili;
- İstehsalın həcmnin natural və dəyər göstəricilərinin təhlili;
- Əsas fondlardan istifadənin və qurğuların işinin təhlili;
- Material ehtiyatlarından istifadənin təhlili;
- Əməkdən və əmək haqqından istifadənin təhlili;
- Məhsulun maya dəyərinin təhlili;
- Mənfəətin və rentabelliğin təhlili;
- Maliyyə vəziyyətinin və dövrü vəsaitlərinin dövrüyyəsinin təhlili;
- İş ümumiləşdirilmiş qiymət verilməsi və maddi marağın səmərəliliyinin təhlili.

Kompleks iqtisadi təhlilin qeyd olunan ardıcılıqla aparılması hər bir subyektin işinə ümumi qiymət vermək, istifadə olunmamış ehtiyatları aşkara çıxararaq istifadəyə cəlb olunma imkanlarını müəyyən edərək hər bir obyektin iqtisadi səmərəliliyini daha da yüksəltmək üçün əhəmiyyətli şərait yaradır.

5.3. İstehsalın intensiv inkişafına təsir göstərən amillər

Bazar münasibətlərinə keçidin müasir şəraitində ölkəmizdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın ekstensiv inkişafı imkanları gətdikcə məhdudlaşır və bəzi sahələrdə istehsalın ekstensiv inkişafı iqtisadi cəhətdən faydalı olmur.

Buna görə də xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın intensiv yolla inkişaf etdirilməsi tələb edilir.

İstehsalın intensivləşdirilməsi daha çox əsaslı vəsait qoyuluşunu tələb edir. İnvestisiya qoyuluşu ancaq yüksək dərəcədə səmərə verən şəraitdə iqtisadi cəhətdən faydalı hesab olunur. Bütün maddi istehsal sahələrində istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsi yüksəldikcə bu istiqamətdə sərf edilən hər bir manatın iqtisadi səmərəliliyi azalır. Sənaye sahələrində bir qayda olaraq bu və ya digər yeni maşının, avadanlığın və maşın sisteminin topdansaş qıymətinin artım faizi həmin məhsul buraxılışının artım faizinə nisbətən yüksək olur. Kənd təsərrüfatında yeni traktor, kombayn və digər maşınların qiymətinin artım faizi onların məhsuldarlığının artım faizinə nisbətən yüksək olur.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeraltı və yerüstü maldı resursların çatışmazlığı artır. Neft, daş kömür, dəmir flizi və s. material resurslarının hasilatı ilbəil baha başa gəlir. İstehsalın genişlənməsi və intensivləşdirilməsi səviyyəsi yüksəldikcə istehsal prosesində çox material resurslarından istifadə etmək lazım gəlir. Belə bir şəraitdə bir tərəfdən material vəsaitinin qiymətinin artırılması, digər tərəfdən material sərfinin natural ifadədə miqdarının artması nəticəsində istehsal məsrəfləri artır.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi, elektrikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sisteminin tətbiqi, robotlaşmadan istifadə səviyyəsi artdıqca yüksək ixtisaslı, bir neçə peşəni icra etmək qabiliyyətinə malik olan fəhlə qüvvəsinə, mühəndis texniki işçilərə və digər mütəxəssislərə olan tələbat da artır. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və fəhlələrin əmək haqqı səviyyəsi də yüksək olur.

İstehsalın kooperativləşməsi və intensivləşməsi səviyyəsi artdıqca, ixtisaslaşma dərinləşdikcə, iri birliklərin, kombinatların, müəssisə və təşkilatların idarə edilməsi də çətinləşir intensiv inkişafa təsir göstərən amillərin sayı artır. Belə bir şə-

raitdə idarəetmə funksiyasını icra edən bütün şəxslərin yüksək ixtisasa və iş təcrübəsinə malik olması tələb olunur. Deyilənlərdən aydın olur ki, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı nəticəsində fəhlə və qulluqçuların ixtisas səviyyəsi, iş stajları, peşə vərdişləri və sairənin artması ilə əlaqədar olaraq onların əmək haqqı səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruriyyəti meydana gəlir. Son nəticədə istehsalın intensivləşməsi səviyyəsi yüksəldikcə əmək haqqı xərcləri də artır.

Bütün xalq təsərrüfatı sahələrində istehsalın intensivləşdirilməsi texnoloji proseslərin icra edilməsinə, bu proseslərin idarə edilməsinə, istehsalın və xalq təsərrüfatı sahələrinin idarə edilməsinə material, əmək və maliyyə resurslarının yönəldilməsini tələb edir. Deməli, intensivləşmə şəraitində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində məsrəflərin həcmi daim artır.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində istehsalın intensivləşdirilməsi, habelə intensiv iqtisadi, texniki, təşkilati və texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi də digər məsələlər kimi zəruriyyətə çevrilir. Belə bir şəraitdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində-sənayedə, kənd təsərrüfatında, rabitədə, tikintidə və s. istehsalın intensivləşdirilməsi üçün tədbirlər planını tərtib edən zaman yeni maşın və avadanlıqların, xammal və material resurslarının hansı sahəyə yönəldilməsinin, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hansı sahədə istifadə olunmasının faydalı olub-olmamasını qabaqcadan təyin etmək dövlət əhəmiyyətli, ümumxalq əhəmiyyətli iqtisadi problemlərdən biridir. Bu problemin həlli ilə isə əsasən iqtisadi təhlil elmi məşğul olmalıdır.

İstehsalın intensivləşdirilməsi şəraitində istehsal resurslarından xalq təsərrüfatının hansı sahəsində, hansı iqtisadi rayonda, hansı müəssisədə, hansı şəraitdə istifadə etməyin iqtisadi cəhətdən faydalılığı iqtisadi təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Buna görə də ölkəmizdə istehsalın intensivləşdirilməsini təmin edən bütün tədbirlər qabaqcadan təhlil edilir, onların iqtisadi faydalılığı düzgün təyin edildikdən sonra ic-

raedici orqanlara çatdırılır. Butun bunlar isə öz növbəsində intensiv inkişafa təsir edən amillərin sayının çoxalması və onların iqtisadi təhlilin mürəkkəbləşməsilə nəticələnir.

İstehsalın intensivləşməsi səviyyəsi yüksəldikcə resursların çatışmamazlığı da getdikcə artır. Belə bir şəraitdə hər bir müəssisədə maşın və avadanlıqlardan məqsədəuyğun və qənaətlə istifadə olunmasına, fəhlə yerlərindən səmərəli istifadə olunmasına ehtiyac da artır. Material resursları çatışmadıqca bir materialın başqası ilə əvəz olunması zərurəti meydana gəlir. Əsas və dövrüyyə fondlarından qənaətlə istifadə olunması, bir materialın başqası ilə əvəz olunmasının faydalılığı iqtisadi təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Deməli, təhlil qənaət rejiminin gözlənilməsini təyin edən mühüm vasitələrdən biridir.

Konveyer xətti və avtomatik idarəetmə xətti tətbiq olunan indiki şəraitdə fəhlə yerlərindən tam və səmərəli istifadə olunması tələb olunur. Müasir istehsal texnologiyası şəraitində bir fəhlə yerinin boş qalması yüksək məhsuldar bir və ya bir neçə maşından, maşın sistemindən istifadə olunan konveyer xəttinin boş dayanmasına, habelə bu sahədə çalışan onlarla fəhlənin boş dayanmasına səbəb olur. Bəzən də fəhlə yerləri tam miqdarda işçi qüvvəsi ilə təmin olunan şəraitdə belə iş yerlərinin düzgün təyin və təchiz edilməməsi nəticəsində istehsalın normal gedişatı təmin olunmur, istehsal gücündən tam istifadə olunmur. Bu kimi uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün xalq təsərrüfatının maddi istehsal sahələrində fəhlə yerlərinin attestasiyası aparılmalıdır. Bütün bu problemin həllində iqtisadi təhlil həll edici rol oynayır.

Ciddi qənaət rejimi məhsulun keyfiyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Bəzən bu və ya digər istehsal resurslarına qənaət məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir ki, bu da iqtisadi cəhətdən faydalı olmur. İntensiv inkişaf şəraitində qənaət rejiminin həyata keçirilməsinin iqtisadi faydalılığı və

onun məhsulun keyfiyyətinə mənfi və ya müsbət təsiri iqtisadi təhlilin köməyi ilə öyrənilir.

Müasir şəraitdə istehsal texnologiyasının yaxşılaşdırılmasına, habelə fəhlələrin ixtisas səviyyəsinin daim artmasına baxmayaraq, əksər sənaye sahələrində istehsal brakı olur. Bəzən düzəldilə bilən, yəni düzəltmək mümkün olan brakın düzəlməsinə külli miqdarda əlavə xərclər çəkilir. Düzəldilə bilməyən brak məhsulun istehsalına sərf olunan əmək və material məsrəfləri müəssisə üçün çox zərərli olur.

Məhsulun keyfiyyətinin aşağı olmasının, məhsulun brak olmasının səbəbləri və bu səbəblərdən olan itkilər məhsulun keyfiyyətini təhlil etmək yolu ilə aşkar edilir. Bununla yanaşı iqtisadi təhlil məhsulların keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi üçün iqtisadi, texniki, texnoloji və təşkilati tədbirlərin hazırlanmasında və bu tədbirlərin həyata keçirilməsinin iqtisadi faydalılığının təyin edilməsində həll edici rol oynayır. yüksək kateqoriyalı məhsul istehsalı, habelə xaric üçün məhsul istehsalı əlavə xərclər tələb edir. Bu əlavə xərclərin iqtisadi faydalılığı təhlilin köməyi ilə təyin edilir.

Müasir intensiv inkişafın tələb olunduğu şəraitində yeni növ məhsullar istehsalı daim artırılmalıdır. Bir qayda olaraq yeni növ məhsulların istehsal texnologiyası yaxşı mənimsənilmədiyinə görə onlar baha başa gəlir. Ona görə də yeni növ məhsul üçün yüksək alış qiymətləri təyin edilir. Yüksək alış qiymətlərinin qoyulması, habelə yeni növ məhsul istehsalının iqtisadi faydalılığı iqtisadi təhlil yolu ilə təyin olunur.

Qeyd olunan məsələlər üzrə təhlil aparıb lazımı nəticələr əldə etmək üçün birinci növbədə intensiv inkişafa təsir göstərən amillər müəyyən olunmalıdır. Həyatı təcrübələr göstərir ki, subyektlərin fəaliyyətinə bir çox amillər təsir göstərir. Həmin amillər ümumi və fərdi, daxili və xarici, birinci və ikinci, ekstensiv və intensiv, əsas və ikinci dərəcəli, daimi və müvəqqəti, obyektiv və subyektiv, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinə görə qruplaşdırılır. Deməli, istehsalın intensiv

inkişaf səviyyəsinə təsir edən amillər qrupu mövcuddur və həmin amillər qrupuna əsasən texniki-iqtisadi, xammal və material, insan və ya əmək, təşkilati-iqtisadi və s. amillər daxildir.

Texniki-iqtisadi amillər elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə əsaslanaraq əmək vasitələrindən maksimum dərəcədə səmərəli və məqsədyönlü istifadəni təmin etməlidir. Ümumi qayda olaraq bu qrup amillər yeni yaradılmış məhsulun dəyərində keçmiş əməyin xüsusi çəkisini artırır, canlı əməyin isə xüsusi çəkisini azaldır. Bu prosesin nəticəsində ilk görünüşdə məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlməlidir. Lakin, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri bu ilk səthi görünüşü nəzərə alır, intensiv inkişaf nəticəsində məhsul istehsalının artım tempi istehsala məsariflərin artım tempini üstələyir, nəticədə məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür. Elə intensivləşmənin də nə dərəcədə səmərəli olması bu prosesdə meydana çıxır.

Xammal və materiallar amili progressiv texnologiya əsasında əmək cisimlərindən tam və səmərəli istifadə edilməsini təmin edir. Intensiv inkişaf şəraitində xammal və materiallardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məhsul istehsalına məsariflərə qənaət olunmasına, məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasına və bütün bunların nəticəsində məhsul vahidinin satışından əldə olunan mənfəətin artırılmasına imkan yaradır. Intensiv inkişaf şəraitində material məsariflərinin səviyyəsinin dəyişməsinə innovasiya (yenidən təşkil olunma) fəaliyyəti üçün hazırlanmış tədbirlər mühüm təsir göstərir. Innovasiya fəaliyyəti tədbirlərinə – məlumatın konstruktiv xüsusiyyətinin təkmilləşdirilməsinə; yeni texnikanın istehsala tətbiqini; yeni, progressiv növdən olan xammal material və yanacaqdan istifadəni; işçilərin ixtisas dərəcəsinin artırılmasını və s. aid etmək olar.

İnsan və ya əmək amili məqsədyönlü fəaliyyətində bilavasitə insana təsir edən şəraiti və mühiti, eyni zamanda, insa-

nin şəxsi istehlakı ilə formalaşan həyat şəraitini özündə əks etdirir. İstehsalın intensiv inkişafı şəraitində iştirak edən insan, sərfləndiyi əməyin keyfiyyət və kəmiyyətinə görə artıq ekstensiv şəraitdəki insandan, əməkdən köklü surətdə fərqlənir. Xüsusən sahibkarlığın inkişafı, müstəqil fəaliyyətin və rəqabətin genişləndiyi, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı şəraitdə insan amili ön plana çıxır, fəaliyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Təşkilati-iqtisadi amillər fəaliyyətin maksimum son nəticələrinə nail olmaq üçün məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin birləşdirilməsi, uyğunlaşdırılması kimi başa düşülür.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində makro və mikro səviyyələrdə mövcud istehsal potensialından daha səmərəli istifadə edilməsilə əlaqədar olan intensivləşdirmə amilləri əmək vəsaitlərindən, əmək cisimlərindən, canlı əməkdən istifadə əlamətlərinə görə dəqiqləşdirilməlidir. Bütün bunlar isə istehsal ehtiyatlarıdır.

Hər üç istehsal ehtiyatlarının tərkibində istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkili amilləri həlledici rol oynayır. Elə buna görə də intensivləşdirmə amillərinin ümumilikdə təsirini inteqrallaşdırma və yekunlaşdırma bilən təsnifləşdirmə aparılmalıdır. Həyatı təcrübədə isə müxtəlif istehsal-iqtisadi və təbii şəraitdə fəaliyyət göstərən subyektlərin istehsal ehtiyatlarının səviyyəsi və onlardan asılı olan nəticələrdə müxtəlif olur. Ona görə də intensivləşmə amillərinin ehtiyatlara görə inteqrallaşdırılması daha məqsəddə uyğundur.

Qeyd olunduğu kimi intensiv inkişafa biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digərini tamamlayan bir çox amillər təsir göstərir. Həmin amilləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq məqsəddə uyğun olardı:

1. İstehsalın material-texniki təchizatının səviyyəsilə əlaqədar olan amillərə istehsal prosesinin bütün mərhələlərində müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi, yeni növ ma-

terial və texnikadan istifadə olunması, maşınların, avadanlıqların, cihazların, yeni növdən olan məmulatların rəqabət qabiliyyətlərinin, səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi aid edilir. Eyni zamanda maşın, avadanlıq və məhsulların yeniləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi, istehsal prosesinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, mövcud avadanlıqların modernləşdirilməsi, məhsulun davamlılığının və uzunömürlülüüyünün təmin edilməsi, müəssisələrin konstruksiya və rekonstruksiya olunmasının sürətlənməsi nəzərdə tutulur.

2. İstehsalın təşkili ilə əlaqədar olan amillərə ixtisaslaşma, təmərküzləşmə və kooperativləşmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, özəl qurumların genişləndirilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf tempinə uyğunlaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, əməyin və istehsalın progressiv təşkili formalarına keçilməsi, elmi-istehsalat birliklərinin və əlaqələrinin genişləndirilməsi aid edilir.

3. İqtisadi işlərin təkmilləşdirilməsilə əlaqədar olan amillərə planlaşdırmanın, tənzimlənmənin, uçotun, kommersiya hesabının, iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi, normalaşdırma və əmək ödənişlərinin müasir inkişaf və tələblər səviyyəsində təşkilini, maddi və mənəvi marağın fəaliyyətin son nəticələri ilə obyektiv surətdə əlaqələndirilməsi aiddir.

4. Əmək ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsilə əlaqədar olan amillərə istehsalın sosial, sanitar-gigiyena və psixoloji şəraiti, işçilərin maddi və mənəvi rifah halının yaxşılaşdırılması, onların əmək intizamının möhkəmləndirilməsi, ixtisaslı kadr hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, ekoloji cəhətdən zərərsiz istehsala keçilməsi, yeni iş yerlərinin açılması ilə işsizlik probleminin yumşaldılması aiddir.

Qeyd olunan sistem intensivləşmə səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən müxtəlif istiqamətli amillərin təsir dərəcəsinin

kəmiyyətə ümumiləşdirilməsində və bu proseslərin ayrı-ayrı tərəfləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

İntensiv inkişafın səviyyəsini əmək məhsuldarlığı, əmək tutumu, fondverimi, fondtutumu, material verimi, materialtutumu, kapitalverimi, kapitaltutumu, enerjiverimi, enerjitutumu, elmverimi, elmtutumu və s. kimi göstəricilər özündə əks etdirir.

İstehsalın intensiv inkişafına təsir göstərən amillər və intensivlik səviyyəsini əks etdirən yuxarıda qeyd edilmiş göstəricilərdən istifadə edərək təhlil aparmaqla bu sahədəki nailiyyətləri və çatışmamazlıqları tam aşkar etmək mümkündür.

5.4. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillər

İqtisadi ədəbiyyatlarda fəaliyyət sferasından asılı olmayaraq subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində «səmərə» və «səmərəlilik» məvhumlarından geniş istifadə olunur. Eyni zamanda bu məvhumlar iqtisadiyyatın maddi istehsal sferasında daha geniş yayılmışdır. Bazar münasibətlərinə qədəm qoyan, sahibkarlığın inkişafına yaşıl işıq yandıran ölkələrdə bu məvhumlar daha geniş diskusiya obyektinə çevrilmişlər. Ona görə də «səmərə» və «səmərəlilik» anlayışları barədə iqtisadçı alimlərin fikirləri arasında oxşarlıq üstünlük təşkil etsə də haqlı olaraq bir sıra fərqləndirici fikirlərə də rast gəlmək olur. Belə ki, hər hansı bir cəmiyyətdə təsərrüfatçılıq formalarının idarə edilməsi üsullarından asılı olmayaraq hər bir ölkədə, regionda, subyektdə istehsalın iqtisadi cəhətdən səmərəli olması başlıca məqsəd kimi qarşıda durur.

Bəzi iqtisadçıların müşahidə və tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, səmərəlilik inkişaf prosesinin nəticəsidir. Səmərəliliyin artması ən az məsrəfələ

nisbətən yüksək nəticəyə nail olmaqdır. Səmərə maddi istehsal sferasında formalaşır. Səmərəlilik isə istehsal prosesinin yekunu, son nəticəsi kimi özünü biruzə verir. Müxtəlif sferalarda səmərəliliyin artması o vaxt mümkündür ki, məhsul vahidinə vəsait sərfi mütəmaddi olaraq azalsın və nisbətən az xərcə daha yüksək artan tempə məhsul istehsal edilə bilsin.

Qeyd olunan məqamları nəzərə almaqla ümumilikdə həmin alimlərin fikiri ilə müəyyən mənada razılaşımaq olar. Lakin bazar münasibətlərinə keçid və onunla əlaqədar sahibkarlığın inkişafı şəraitində səmərəliliyin yüksəldilməsi, az xərcə daha çox məhsul istehsalı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi, yaxud səmərəliliyi inkişaf prosesinin nəticəsi kimi qəbul etmək bütövlükdə bu məvhumun mahiyyətinin tam əhatə olunması demək deyildir. Səmərəlilik anlayışı iqtisadi məzmun baxımından geniş əhatəyə malik bir anlayışdır. Bu mahiyyət bazar münasibətlərinə keçid, sahibkarlığın inkişafı və özəl qurumların formalaşması mərhələsində daha geniş vüsət alır. Ona görə də maddi nemət istehsalı ilə məşğul olan istehsal və digər xidmət sahələrində məhsul istehsalının yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin səmərəli olub olmamasını müəyyənləşdirmək, onun artımını sistemətlilik olaraq təmin etmək istiqamətində səmərəliliyi özündə əks etdirən göstəricilər kompleksini sistemləşdirilmiş formada öyrənmək və açıqlamaq zəruriyyətə çevrilir.

Hazırkı dövrə qədər ümumilikdə iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirərək bir neçə göstəricilərdən deyil, göstəricilər sistemindən istifadəyə üstünlük verilmişdir. Lakin ədəbiyyatlarla tanışlıqdan məlum olur ki, ayrı-ayrı iqtisadçılar təmsil etdikləri ölkələrin inkişaf səviyyəsindən, milli mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə eyni mövqedən yanaşırlar. Bir qrup iqtisadçılar səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsində məhsul satışı və xidmətlərdən əldə edilmiş mənfəətin məsrəflərə nisbəti, digər

qrup iqtisadçılar mənfəətin istehsal resurslarına nisbəti göstəricilərindən istifadə olunmasını məqsəduyğun hesab edirlər. Başqa bir qrup iqtisadçılar isə səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsində əldə edilmiş mənfəətin əsas istehsal fondlarına və dövrüyyə vəsaitlərinə nisbəti ideyasını daha düzgün hesab edirlər.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi anlayışının dünya amlımləri tərəfindən bir mənalı qarşılanmaması və fikirlərin haçalanması bu istiqamətdə elmi diskusiyalara gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda son illərdə müxtəlif səviyyələrdə aparılan araşdırmalar, fikir mübadiləsi, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin hələ də tam dəqiqləşdirilməsinə imkan verməmişdir.

İtalyan iqtisadçısı V.Parettiyə görə səmərəlilik iqtisad elminin ən vacib kateqoriyasıdır. Onun fikrincə ümumi baxışdan səmərəlilik istehsalın nəticəsinin ona sərf olunan xərclərə nisbətində görə müəyyənləşdirilməlidir. Həmçinin V.Paretti göstərir ki, bütünlükdə iqtisadi səmərəlilik kateqoriyası ictimai istehsalın nəticəsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunmalıdır. Xalq təsərrüfatı mövqeyindən yanaşdıqda isə səmərəlilik məhdud resurs hesabına cəmiyyətin bütün üzvlərinin tələbatının ödənilməsi səviyyəsi ilə qiymətləndirilməlidir. Daha doğrusu bu vəziyyət aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir: təsərrüfatçılıq sisteminin iqtisadi səmərəliliyi – hər hansı bir nəfərin tələbatının ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi mümkün olmadığı şəraitdə, cəmiyyətin başqa üzvlərinin vəziyyətinin pisləşməsinə yol verilməməlidir. Bu fikir iqtisadiyyatda Pareti - səmərəlilik adlandırılır.

Səmərəlilik haqda iqtisadçı amillərin irəli sürdüləri fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, bazar münasibətlərinə keçid, sahibkarlığın inkişafı, müxtəlif mülkiyyətli çoxnövlü təsərrüfat formalarının yaradıldığı şəraitdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini düzgün xarakterizə edə bilən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə dörd mövqedən yanaşılması

daha məqsədə uyğun olardı. Bu fikir ondan irəli gəlir ki, istehsal prosesi çətin və mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem kimi funksional və təşkilati yarım sistemlərdən ibarətdir, birincilər-istehsal prosesinin məzmununu, ikincilər isə onların fəaliyyət formasını əks etdirir. Funksional sistemə texnoloji, iqtisadi və sosial yarım sistemlər aid edilir və onlar üç eyni adlı səmərəlilik formasına – texnoloji, iqtisadi, və sosial səmərəliliyə bölünür.

Texnoloji səmərəlilik istehsal resurslarından istifadəni, iqtisadi səmərəlilik məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin səmərəliliyini və istehsal münasibətlərinin realizə olunma səviyyəsini, sosial səmərəlilik isə sosial inkişafı, daha doğrusu normativ həyat səviyyəsinə nail olunma dərəcəsini əks etdirir.

Təşkilati sistemə isə subyektlərin təşkilatçı və rəhbər kadrlarını, material-texniki təchizatı, məhsul satışını, texnoloji, iqtisadi, sosial və ekoloji informasiyaları özündə əks etdirən proseslər və bu fəaliyyətlərin səmərəliliyini əks etdirən amillər daxildir.

Bazar münasibətlərinə keçid, sahibkarlığın inkişafı, əvvəlkindən fərqli olaraq tamamilə yeni formalı subyektlərin yarandığı şəraitdə fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bir qrup yeni, daha təkmil amillərin, xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını və onun əsas istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsini ön plana çəkir. Bu zəruriyyət ondan irəli gəlir ki, mülkiyyətin yeni formasının yaranması ilə əlaqədar köhnə istehsal münasibətləri sıradan çıxır, yeni koperasiya əlaqələri, istehsal-iqtisadi münasibətlər əmələ gəlir. Köhnə təsərrüfatçılıq formasının transformasiyası və onun bazasında özəl qurumların formalaşması prosesində ilk əvvəllər iqtisadiyyat zəifləyir, istehsalın səviyyəsi və səmərəliliyi aşağı düşməyə meyilli olur. Lakin sonrakı proseslərdə rəqabət qabiliyyətli özəl qurumlar yaranır ki, bu da fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində başlıca amilə çevrilir.

Bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində iqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, mülkiyyətin və fəaliyyətin müxtəlif formaları inkişaf etdirilir, subyektlər arasında inteqrasiya əlaqələri güclənir. Ona görə də belə bir şəraitdə iqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsi və onun düzgün qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sisteminin əhəmiyyəti daha da artır. Təsərrüfatçılıq formasından asılı olmayaraq fəaliyyətin səmərəliliyi kompleks göstəricilər sistemindən istifadə etməklə müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman həmin göstəricilərdən konkret sahənin xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla istehsal potensialından istifadə səviyyəsini və səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər öz əksini tapmalıdır. Ona görə də bütövlükdə iqtisadiyyatın və hər hansı bir subyektin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəriciləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək üçün hazırlıq işləri aparılmalı və bu iş mərhələlər üzrə 5.4.1 sayılı sxemdəki kimi ardıcılıqla həyata keçirilməlidir.

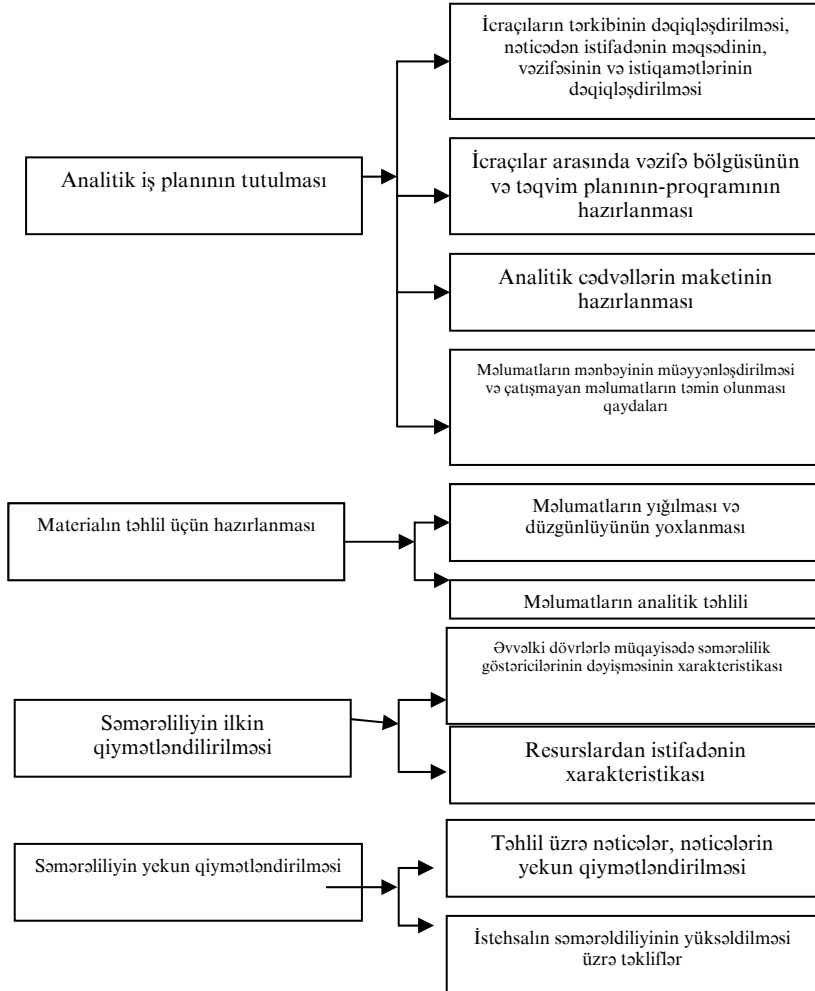
Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün təklif edilən göstəricilər eyni zamanda istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyində özünü əks etdirməlidir. Belə ki, istehsalın iqtisadi səmərəliliyi ilə istehsal potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyi biri-birinə qarşı qoyulmamalıdır. Elə iqtisadi göstəricilərdən istifadə edilməlidir ki, həmin iqtisadi göstəricilər həm bütövlükdə istehsalın, həmçinin də istehsal potensialının səmərəliliyini xarakterizə edə bilsin. Bu zərurətlik ondan irəli gəlir ki, əsas istehsal fondları, dövriyyə vəsaitləri və əmək ehtiyatlarından (aqrar bölmədə isə onlarla bərabər kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin) birləşməsi nəticələrində məhsul istehsal edilə, iş və xidmətlər yerinə yetirilə bilər. İstehsal potensialının tərkibində hər hansı bir elementin çatışmaması hər bir subyektdə məhsul istehsalı, iş və xidmətlərin artımına, səmərəliliyinə

xərcin nisbətinə görə müəyyənləşdirmək olar. Daha doğrusu subyektlərin yekun son göstəricisi olan mənfəətin ona çəkilən xərclərə nisbətindən istifadə etməklə səmərəliliyin müəyyən edilməsi daha məqsəduyğundur. Belə ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün mikro və makro iqtisadiyyat səviyyələrində xərclər məhsul istehsalı, yerinə yetirilən iş və xidmətlər prosesində iştirak edən bütün elementləri bu və digər formada özündə əks etdirir. Eyni zamanda bu göstərici subyektlərin ödəməqabiliyyətli olmasını, maliyyə sabitliyini də xarakterizə edir. Bu göstəricinin yeganə çatışmamazlığı aqrar bölmədə istehsalın nəticəsinin çəkilən xərclərlə bərabər təbiətdən asılı olmasını nəzərə almamaqdır. Bu qəbildən olan amillər hələlik nəticəyə təsiri tam müəyyən edilə bilməyən amillərdir. Riyaziyyatın-iqtisadiyyatda tətbiq dairəsi genişləndikcə, həmin amillərin nəticəyə təsiri metodikası müəyyən olunduqca bu göstəricinin çatışmayan cəhəti aradan qaldırılacaqdır.

İqtisadi səmərəlilik öz mahiyyəti etibarlı ilə istehsalın, resursların və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünün, makro və mikro səviyyələrdə bazar mexanizminin və istehlakın səmərəliliyi məcmusunu özündə əks etdirir. Lakin, yekun xarakteri daşıyan hər cür ümumiləşdirici göstəricinin əsl mahiyyəti bazar fəaliyyətinin sonunda, yəni məhsulun, iş və xidmətlərin satışı başa çatdıqdan sonra müəyyənləşir. Müasir şəraitdə bazara qədər və bazar mərhələsində, yəni proses hələ yekunlaşmayınca istiqamətindən asılı olmayaraq heç bir iqtisadi səmərəlilikdən danışmaq mümkün deyildir. Başqa sözlə, bu halda səmərəlilik məcmu məsrfələrin effektivliyindən və nəticə etibarlı ilə bazara çıxarılan məhsulun, işin, xidmətin fatiki tələbatı nə dərəcədə ödəyə bilmə imkanından funksional asılıdır. Elə iqtisadi artımın da, səmərəliliyində mümkünlüyü tələbatın dinamikası ilə düz mütənəsiblik təşkil edir. Onun fasiləsizliyi isə mövcud tələbatların ödənilməsi səviyyəsi və iqtisadi səmərəliliklə şərtlənir.

Sxem 5.4.1.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsində yerinə yetirilən işlərin əsas mərhələləri

Tələbatın üstün artması qanununun bütövlükdə tələbata aidliyi müəyyən mənada uyğunsuzluq doğurur. Yəni ilkin

tələbatla sonradan formalaşan tələbat həm mahiyyətinə və həm də sosial-iqtisadi inkişafa təsirinə görə eyni anlayışlar deyildir. Bu aspekt keçid iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi səmərəlilik problemi baxımından xüsusilə aktualdır. Respublikamızın müasir şəraitində iqtisadi artımla əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, iqtisadi artımla tələbat arasındakı uyğunluq elə bu mövqedən qiymətləndirilməlidir. Əks təqdirdə, yəni iqtisadi artım tələbatın ödənilməsinə yönəldilmədikdə (respublikada hazırda olduğu kimi) iqtisadi böhranlar kəskinləşir, əhalinin maddi vəziyyəti çətinləşir.

Böhranın davam etdiyi bir şəraitdə bazar tələbatının ödənilməsi səyi ön plana keçir.

Tələbatın ödənilməsi iki mahiyyət daşıyır – mütləq və nisbi. Mütləq tələbatın tam və dolğun ödənilməsi mümkündür. Nisbi tələbat isə sonsuz kəmiyyətdir. O, bir növü insanların arzularına bənzəyir. Arzular isə insanlardan çox yaşayır. Həyatda heç bir insan bütün arzularına çata bilmir. Arzular yaşayır insan isə həyatdan köçüb gedir. Məhz bu aspekt həm tələbatın üstün artması qanununun əsasında dayanır, həm də iqtisadi artım – iqtisadi səmərəlilik determinliyinin reallığını özündə əks etdirir.

Tələbat problemi ilə əlaqədar iqtisadi artım – iqtisadi səmərəlilik determinliyi (əlaqələrinin qanunauyğunluğu) üç istiqamətdə nəzərdən keçirilməlidir:

- ehtiyatların nisbi məhdudluğu və tələbatın mütləqliyi;
- ehtiyatların mütləq məhdudluğu və tələbatın nisbi-liyi;
- iqtisadi səmərəlilik – iqtisadi artım – tələbatların ödənilmə dərəcəsi – ekoloji tarazlıq.

Ehtiyatların mütləq məhdudluğu yer kürəsinin imkanları baxımından təbiət tərəfindən formalaşan reallıqdır. İstehsal ehtiyatlarının istifadəsi prosesində intensivləşdirmə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə, proqressiv tex-

nologiyaların istehsala tətbiqi eyni miqdarda ehtiyatlardan istifadə etməklə daha çox məhsul istehsalına nail olmaq, daha doğrusu səmərəliliyi yüksəltmək mümkündür. Bu baxımdan istehsalın intensivləşdirilməsi, səmərəliliyi və elmi-texniki tərəqqi arasında dialektik əlaqə vardır.

Məlum olduğu kimi, istehsalın intensivləşdirilməsi elmi-texniki tərəqqinin əsas funksiyası olmaqla fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Elə buna əsaslanaraq bəzi iqtisadçılar intensivliyin və səmərəliliyin funksiyaları, mahiyyəti və nəticə göstəricilərinə təsirini qarışdırırlar. Lakin istehsalın intensivləşdirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin qarqışılıqlı surətdə əlaqədar olmalarına baxmayaraq başqa-başqa, hər biri müstəqil fəaliyyət göstərən kateqoriyalardır. İntensivləşdirmə və iqtisadi səmərəlilik arasında əks əlaqə vardır. Bu əks əlaqənin təsiri nəticəsində səbəb-nəticə kateqoriyaları öz yerlərini dəyişir. Lakin intensivləşdirmə məhsul vahidinə sərf edilən əmək və material ehtiyatlarından qənaətlə istifadə olunmasına şərait yaratmaqla səmərəliliyin yüksəldilməsini təmin edir. İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi isə öz növbəsində əlavə material, maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasına imkan verir ki, bunlarda intensiv inkişafa təminat yaranır.

Hər iki proses öz ifadəsini son nəticədə məhsul vahidinə sərf olunan vaxta qənaətdə tapır. Həyatı təcrübələr göstərir ki, bütün qənaətlər nəticə etibarı ilə vaxta qənaət deməkdir. Deməli, hər iki kateqoriyanın meyarı (bəzi amillər bu fikirin əleyhinə olduqlarına baxmayaraq) əməyin məhsuldarlığıdır. Meyar nöqtəyi-nəzərindən hər iki kateqoriyanın dialektik vəhdətdə olmalarına baxmayaraq müxtəlif kateqoriyalardırlar.

İstehsalın intensivliyi istehsal prosesinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin tam və yüksək səviyyədə istifadə edilməsini özündə əks etdirdiyi üçün o istehsala təsir edən amillərdən istifadə edilməsinin nəticəsini əks etdirdiyi üçün nəticə kate-

qorıyası rolunu oynayır. Deməli, istehsal amillərindən intensiv istifadə edilməsi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas yoludur. Yəni təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlavə vəsait sərf etmədən belə mövcud əmək vasitələri, əmək alətləri və işçi qüvvəsindən tam və dolğun istifadə etməklə fəaliyyətin nəticəsinin səmərəliliyini yüksəltmək mümkündür.

Müasir dövrdə tələbatın sürətli yüksəlişi və onun ödənilməsi uğrunda rəqabət mübarizəsinin getdikcə genişlənməsi hər bir sahədə geniş təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsini tələb edir. Əlbətdə bu prosesin kökündə digər məsələlərlə bərabər daha çox mənfəət götürmək, səmərəliliyin ən yüksək səviyyəsinə nail olmaq məqsədi durur. Deməli, istehsal prosesinə əlavə ehtiyatlar cəlb etməklə iqtisadi səmərəliliyi daha da yüksəltmək mümkündür. Daha doğrusu elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişafı şəraitində intensiv inkişaf ön plana keçərək səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas yoluna çevrilir. Deməli, istehsalın səmərəliliyi kateqoriyası əhatə dairəsinə görə intensivləşmə kateqoriyasından daha geniş anlayışdır. Elə buna görə də istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillərin əhatə dairəsi daha da genişdir.

Ümumiyyətlə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilərin sayının az olmasına baxmayaraq onların əhatə dairəsi başqalarına nisbətən çox genişdir və bir çox amillər sistemindən ibarətdir. Həmin amillər sistemi kompleks şəkildə təhlil edildikdə bütün ehtiyat və imkanların aşkar edilib istifadəyə cəlb olunması üçün geniş imkanlar yaranır.

Bir və ya bir neçə göstəriciyə təsir göstərən amillər ümumi qayda olaraq elementlər, səbəblər, təsiredici vasitələr adlandırılırlar. Bu mənada iqtisadi amillər iqtisadi kateqoriyalar kimi özlərini göstəricilərdə əks etdirməklə obyektiv xarakter daşıyırlar. Proseslərə, hadisələrə, göstəricilərə bu və

ya digər amilin təsirini düzgün müəyyən etmək üçün onların ardıcılığına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, hər bir göstəriciyə, hətta belə ümumilikdə fəaliyyətin nəticəsinə təsir göstərən amillər öz asılılıq və idarə olunma nöqtəyi-nəzərindən obyektiv və subyektiv amillərə aid olunurlar. Ümumi qayda olaraq subyektin özündən asılı olan amillər obyektiv və asılı olmayanlar isə subyektiv amillər adlandırılırlar.

İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi ehtiyatlarını əks etdirən amillər müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir. İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə təsir dərəcəsinə və ümumiyyətlə bu sahədə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəziyyətlərə görə amillər daxili və xarici amillər qrupları üzrə təsnifləşdirilirlər.

Daxili, subyektin özündən asılı olan amillər özləri də iki hissəyə ayrılırlar – əsas və qeyriəsas amillər. Əsas amillərə – əmək vasitələri, əmək cisimləri və əməkdən ibarət olan istehsal amilləri; istehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsini əks etdirən amillər; qeyri-istehsal sferasına aid olan-təchizat, sosial inkişaf, təbiəti-mühafizə fəaliyyətilə əlaqədar olan amillər daxildir. Qeyri əsas amillərə isə-təsərrüfat intizamının pozulması, struktur dəyişikliyi, köməkçi və qeyri istehsal sahələrilə əlaqədar olan amillər daxildir.

Xarici, subyektin özündən asılı olmayan amillərə – xarici iqtisadi əlaqələrlə, sosial və təbii şəraitlə, istehsalın xarici şəraitlə əlaqədar olan amillər daxildir.

Daxili əsas amillər subyektin fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir. Qeyri əsas amillərdə təqribən eyni mahiyyəti daşıdıqlarına baxmayaraq iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsilə birbaşa əlaqədə deyildir. Məsələn, məhsulun tərkibində aparılan quruluş dəyişikliyi, təsərrüfat və texnoloji intizamın pozulması birbaşa deyil dolayı yolla iqtisadi səmərəliliyə təsir göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, xarici amillər subyektin özündən asılı deyildir. Lakin kəmiyyət etibarı ilə subyektin istehsal və

maliyyə ehtiyatlarından istifadə və kommersiya fəaliyyətinin səviyyələrini əks etdirir.

Amillərin təsnifləşdirilməsi təhlilin aparılma metodikasına riayət olunmasına, işin asanlaşmasına, təhlilin təsirliliyinin artırılmasına şərait yaratmaqla bərabər iqtisadi səmərəliliyi yüksəldə bilən əsas amilləri köməkçi və yardımçı amillərdən təmizləməyə imkan verir. Bununla da amillərlə bərabər istehsal fondlarının həcmindən, subyektlərin həmin fondlarla təmin olunması və əməyin fondla silahlanması səviyyəsindən, əsas və dövryyə fondları arasındakı nisbətdən, artım templemindən və onların hər bir ünsürlərindən istifadə olunmasından asılıdır. Çünki, məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər yalnız əsas və dövryyə fondlarının, həmçinin işçi qüvvəsinin birgə fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Ona görə də hər bir subyektdə bütün istehsal amillərinin və xüsusəndə əsas və dövryyə fondlarının arasında əlverişli nisbətin yaranılması zəruriyyəti meydana çıxır. Əks halda məhsulun, iş və xidmətlərin həcmi azalır, əsas və dövryyə fondlarından istifadə səviyyəsi, onların və ümumilikdə subyektin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi aşağı düşür.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün respublikanın aqrar bölməsində bu məsələ üzrə apardığımız tədqiqat işinin nəticəsini nəzərdən keçirək. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, aqrar bölmənin özəl qurumların da əsas və dövryyə fondlarının həcmi, quruluşu, eyni zamanda həmin fondlar arasındakı nisbət subyektlərin yerləşmə vəziyyətindən, istehsalın quruluşundan, ixtisaslaşma, intensivləşmə və s. amillərdən asılıdır. Bununla əlaqədar subyektlərdə əsas və dövryyə fondlarının hansı nisbətdə iqtisadi cəhətdən daha faydalı olmasını aydınlaşdırmaq üçün təqribən eyni təbii-iqtisadi şəraitdə yerləşən və fəaliyyət göstərən, təxminən eyni istehsal istiqamətinə malik olan Qarabağ-Mil düzünün pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşmış kəndli fermer təsərrüfatlarının fəaliyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, həmin təsərrüfatların eyni istehsal istiqamətlərinə malik olmalarına baxmayaraq onlar əss və dövriyyə fondları ilə eyni səviyyədə təmin olunmamışlar. Məsələn daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün həmin təsərrüfatlar üzrə bir hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə düşən istehsal təyinatlı əsas fondların dəyərinə görə qruplaşdırma aparılmışdır. Birinci qrupa, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin bir hektarına 12 mln. manatlığa qədər istehsal təyinatlı əsas fondların dəyəri düşən 10 kəndli fermer təsərrüfatı, ikinciyə müvafiq surətdə 12,1-dən 17 mln. manatadək 17, üçüncüyə 17,1-dən 22 mln. manatadək 23, dördüncüyə 22,1-dən 27 mln. manatadək 14 və beşinciyə 27,1 mln. manatdan yuxarı 12 təsərrüfat daxil edilmişdir.

Qruplaşdırma nəticəsində əldə edilmiş rəqəmlərdən görünür ki, aşağı qrupdan yuxarı qrupa getdikcə təsərrüfatların əsas və dövriyyə fondları ilə təmin olunma səviyyəsi yüksəlir. Lakin, istehsal fondları ilə təmin olunma qruplar üzrə eyni səviyyədə artmır. Belə ki, torpaq sahəsi vahidinə görə istehsal təyinatlı əsas fondlar 1-ci qrupa nisbətən 5-ci qrupda təqribən 3 dəfə artdığı halda, dövriyyə vəsaitləri ancaq 1,3 dəfə artmışdır.

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, əsas istehsal fondları dövriyyə vəsaitlərinə nisbətən daha sürətlə artır. Doğrudur, əsas fondun dövriyyə vəsaitlərinə nisbətən sürətli artımı müəyyən mənada qanunauyğun haldır. Lakin, bu artım elə bir əlverişli nisbətdə olmalıdır ki, ümumilikdə onlardan səmərəli istifadə olunmasına şərait yaratsın və bu əsasda da istehsalın iqtisadi faydalılığı yüksəldilsin.

Əsas istehsal fondu ilə dövriyyə vəsaitləri arasındakı nisbətin istehsalın iqtisadi faydalılığına təsirini müəyyən etmək üçün həmin təsərrüfatlar üzrə istehsal təyinatlı əsas fondların dəyərinin hər 100 manatına düşən dövriyyə vəsaitinin dəyərinə görə qruplaşdırma aparılmışdır. Birinci qrup təsərrüfatlarda istehsal təyinatlı əsas fondların hər 100 manatına 35 ma-

natadək, ikincidə 38,1-dən 43 manatadək, üçüncüdə 43,1-dən 51 manatadək, dördüncüdə 51,1-dən 59 manatadək, beşinci-də 59,1 manatlıqdan çox dövriyyə vəsaitləri düşən təsərrüfatlar daxil edilmişdir.

Aparılmış qruplaşmanın nəticəsi göstərir ki, əsas istehsal fondunun dəyərinin 100 manatına düşən dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri artdıqca təsərrüfatların iqtisadi göstəriciləri də yüksəlir. Yəni 1-ci qrupa nisbətən 5-ci qrupda hər hektar yararlı torpaq sahəsindən 3,4 dəfə çox ümumi məhsul istehsal edilmiş, 2,9 dəfədən çox mənfəət əldə edilmiş, fondverimi 17,5 faiz, əmək məhsuldarlığı isə 47,3 faiz yüksəlmişdir. Lakin, qruplaşmanın nəticəsi göstərir ki, iqtisadi göstəricilər üzrə ən yüksək nailiyyət 5-ci qrupda deyil, 4-cü qrupda əldə olunmuşdur. Yəni, 4-cü qrupdakı təsərrüfatlarda 5-cidəkinə nisbətən ümumi məhsul istehsalı 18 faiz, mənfəət 21 faiz, fondverimi 9 faiz, əmək məhsuldarlığı 14 faiz yüksək, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti isə 27 gün azdır.

Göründüyü kimi, əsas istehsal və dövriyyə fondları arasındakı nisbət bütün iqtisadi göstəricilər və xüsusən səmərəlilik üçün ən mühüm amillərdən biridir. Bu nisbət elmi əsaslar üzrə (4-cü qrup təsərrüfatlarda olduğu kimi) təşkil olunduqda ən yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu qəbildən olan tədqiqatlar vasitəsilə hər bir istehsal ehtiyatına tələbatın optimal həddini müəyyən etmək mümkündür. Elə qeyd olunmuş hər iki qruplaşmanın nəticəsi göstərir ki, adı çəkilən iqtisadi bölgədə pambıq əkinə sahələrinin hər hektarı üçün 27 mln. manatlıq əsas istehsal fondları, 15 mln. manatlıq dövriyyə vəsaitləri olması (əsas vəsaitlərin dəyərinin hər 100 manatına 56 manatlıq dövriyyə vəsaiti düşdüyü şəraitdə) optimal həddir. Bu halda ən yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmaq üçün hər cür real imkanlar yaranır. Məhz buna görə də istehsal ehtiyatları arasında düzgün nisbətin yaradılması istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən ən mühüm amillərdən biridir.

Qeyd olunduğu kimi istehsal və maliyyə ehtiyatlarından istifadə həm ekstensiv və həm də intensiv yolla həyata keçirilə bilər.

Məlum olduğu kimi, istehsal ehtiyatlarından ekstensiv istifadə və ekstensiv inkişaf fəaliyyət prosesinə əlavə ehtiyatların cəlb olunmasını nəzərdə tutur. İntensiv inkişaf isə əlavə vəsait qoyuluşu hesabına mövcud ehtiyatlarla daha çox və ucuz məhsul istehsalını nəzərdə tutur. Ucuz dedikdə burada əlavə vəsait qoyuluşu hesabına əlavə istehsal olunan məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin artım tempinin bu iş üçün sərf edilmiş əlavə vəsaitin artım tempini üstələməsi nəzərdə tutulur.

İntensiv inkişafın əsasını elmi-texniki tərəqqi təşkil edir. Elmi-texniki tərəqqi xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın intensiv inkişafına təsir göstərən əsas vasitədir. İstehsalın intensivləşdirilməsi isə, öz növbəsində, ekstensiv inkişafın intensiv inkişaf yoluna keçid prosesidir. Səmərəliliyin əsasını təşkil edən intensivlik səviyyəsinin təhlili ekstensiv və intensiv inkişaf ehtiyatlarının qruplaşdırılmasını – təsnifləşdirilməsini tələb edir.

Fəaliyyətin ekstensiv inkişafına təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. İstifadə edilən ehtiyatların kəmiyyətə artırılması. Bura istehsal vasitələrinin sayının artırılması; əmək əşyalarının miqdarının artırılması və işçilərin sayının artırılması daxildir;

2. Ehtiyatlardan istifadə olunma vaxtının uzadılması. Bura işçi qüvvəsindən istifadə vaxtının uzadılması. Əmək vasitələrindən istifadə vaxtının uzadılması; əsas istehsal fondlarının məhsuldar ömür müddətinin uzadılması və dövrü vəsaitlərinin ehtiyat müddətinin uzadılması nəzərdə tutulur;

3. Ehtiyatlardan qeyri məhsuldar istifadənin aradan qaldırılması. Burada əmək vasitələrindən qeyri məhsuldar istifadənin aradan qaldırılması; əmək cisimlərindən qeyri

məhsuldan istifadənin aradan qaldırılması və işçi qüvvəsindən qeyri məhsuldar istifadənin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur.

Fəaliyyətin intensiv inkişafına təsir göstərən amilləri isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İstifadə olunan ehtiyatların keyfiyyət xarakterinin təkmilləşdirilməsi. Burada əmək vasitələrindən istifadənin təkmilləşdirilməsi; əmək əşyalarından istifadənin təkmilləşdirilməsi və işçi qüvvəsindən istifadənin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur;

2. Ehtiyatlardan istifadənin funksional prosesinin təkmilləşdirilməsi. Burada istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi; istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi; əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi; subyektlərin idarəolunmasının təşkilinin təkmilləşdirilməsi; əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalının və dövriyyəsinin sürətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi; dövriyyə istehsal fondlarının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd olunanlarla bərabər ehtiyatlar təsir göstərdikləri yükün nəticələrinə görə də təsnifləşdirilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda məhsul istehsalı həcmnin yüksəldilməsi, məmulatın quruluşu və assortimentinin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərinin xərc maddələri və ya xərc elementləri və ya məsuliyyət mərkəzləri üzrə aşağı salınması, məhsulun mənfəətliliyinin və rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi, maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi kimi ehtiyatlar fərqləndirilir. Ehtiyatların təsnifləşdirilməsinin müəyyən prinsiplərinə riayət etmək məqsədilə hesablamalardakı təkrarlar aradan qaldırılmalıdır. Belə ki, məhsulun həcmnin artırılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması üzrə ehtiyatlar eyni zamanda həm mənfəətin artırılması və həm də rentabelliyyənin yüksəldilməsi ehtiyatlarıdır.

Ehtiyatların axtarışının səmərəli təşkilində onların təchizat, istehsal və satış proseslərinin təkrar olunma mərhələlərində qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda bu proses istehsalqabağı mərhələdə – istehsalın konstruktiv və texnoloji hazırlığını, istehsal mərhələsində yeni məmulat istehsalının və yeni texnologiyanın mənimsənilməsini, istismar mərhələsində məmulatın istehlakını və s. əhatə etməlidir.

Xalq təsərrüfatı sahələrində proses və hadisələrə təsir edən amillərin təsirini təhlil etməkdə başlıca məqsəd müəssisənin işini yaxşılaşdırmaq, iş fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün daxili ehtiyatları aşkara çıxartmaqdan ibarətdir. Bu kimi ehtiyatlar nəinki geridə qalan müəssisələrdə mövcuddur, hətta qabaqcıl müəssisələrdə belə çoxdur.

İqtisadi təhlil işində aşkara çıxarılan bütün ehtiyatlar ümumiyyətlə iki yerə bölünür:

1. Xalq təsərrüfatı ehtiyatları. Bu ehtiyatlar nəinki təhlil olunan müəssisənin, eyni zamanda xalq təsərrüfatının digər sahələrinin müəssisələrinin fəaliyyətindən asılıdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və yüksək keyfiyyətdə istehlakçılara çatdırılması bu sahədə özəl qurumların kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlərilə təmin edən kənd təsərrüfatı maşınqayırma sənayesinin, mineral gübrə, zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri üçün müxtəlif kimyəvi vasitələr hazırlayan nazirliklərin və bu vasitələri kənd təsərrüfatı müəssisələrinə çatdıran maddi-texniki təchizat təşkilatlarının, kənd təsərrüfatı məhsullarını daşıyan nəqliyyat konsernlərinin və s. nazirlik və komitələrin müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətindən asılıdır. Ticarət təşkilatlarında mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi xalq istehlak malları istehsal edən və onları daşıyan nazirliklərin müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətindən asılıdır. Deməli, sənaye, kənd təsərrüfatı və ticarət müəssisələrinin fəaliyyətinin təhlili zamanı onların işindən asılı olmayaq xalq təsərrüfatının digər

sahələrinin fəaliyyəti ilə bağlı olan ehtiyatlar ümumilikdə xalq təsərrüfatı ehtiyatları nəzərdən qaçırılmamalıdır.

2. Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar. Bu ehtiyatlar ancaq müəssisənin daxilində olduğuna görə təsərrüfatdaxili ehtiyatlar adlanır.

İstifadə vaxtına görə ehtiyatlar iki yerə bölünür:

1. Cari ehtiyatlar.

2. Perspektiv ehtiyatlar.

İxtisaslı işçi qüvvəsi, maşın və mexanizmlər, su ehtiyatları, maliyyə resursları çatışmadığından, mütərəqqi texnologiya məlum olmadığına görə istifadə olunmayan ehtiyatlar perspektiv ehtiyatlar hesab olunur.

5.5. İstehsalın intensivləşdirilməsinin və səmərəliliyinin təhlili metodikası

Məlumdur ki, bütün təzahürlər, hadisələr ölçüyə malikdir, yəni vahid kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalıdır. Kəmiyyət və keyfiyyət vahidliyinin özünə məxsus təzahürü onun mahiyyətə hər tərəfli öyrənilməsi üçün prinsip etibarı ilə müəyyən metodlardan istifadə olunmasına şərait yaradır. Subyektlərin öyrənilmə metodunun əsasını təşkil edən reallığa nəzəri prizmadan (nöqtəyi-nəzərdən) baxış ideyaca onun ümumi xarici görünüşünü nəzərdən keçirmək, tərkibinə dalmmaq (daxil olmaq), daxili aləmini, mahiyyətini öyrənməkdən ibarətdir. Keyfiyyətin təhlili kəmiyyətin qanunauyğun istiqamətini və intensiv inkişafı müəyyən metodlardan istifadə etməklə dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan verir. Lakin, hələ vaxtilə məşhur kimyagər, kimyəvi elementlər cədvəlinin banisi D.İ.Mendeleyev öyrədirdi ki, axtarılanı müəyyən etmək üçün baxmaq və diqqətlə baxmaqla bərabər bilmək və çox bilmək lazımdır ki, hara baxdığını aydınlaşdırma biləsən. Elə buna görə də kəmiyyət və keyfiyyətin mahiyyətinə bu prizmadan yanaşılmalıdır. İntensiv inkişafın nəzəri təhlili tədqiqi-

qatçılardan bu problemi intensivliyin uçotu və qiymətləndirilməsi, intensivləşmənin fəaliyyətin nəticələrinə təsiri amillərinin müəyyən edilməsi metodları, fəaliyyətin hərtərəfli intensivləşdirilməsinin ümumiləşdirici – inteqral göstəricisinin formalaşdırılması kimi məsələlərlə elmi əsaslarla əlaqələndirilməsini tələb edir.

Ekstensiv və intensiv inkişafın kəmiyyətlərinin nisbəti özünü istehsal və maliyyə ehtiyatlarından istifadə göstəricilərində əks etdirir. Ekstensiv inkişafı əks etdirən göstəricilər ehtiyatlardan istifadənin kəmiyyət göstəriciləri hesab olunurlar. Kəmiyyət göstəricilərinə işçilərin orta siyahı sayı, sərf edilmiş əmək əşyalarının miqdarı, amortizasiyanın həcmi, əsas istehsal fondlarının və avans edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin miqdarı daxildir. Lakin, həyatı təcrübələr və elmi axtarışlar göstərir ki, kəmiyyət göstəricilərinin təhlilindən əldə olunmuş rəqəmlər ancaq və ancaq nəticə etibarı ilə keyfiyyətlə əlaqələndirildikdə daha maraqlı, inandırıcı və təsirli olur. Elə bu baxımdan fəaliyyətin intensiv inkişafına keyfiyyət baxımından yanaşılmalıdır.

İntensiv inkişaf göstəricilərinə, yəni ehtiyatlardan istifadənin keyfiyyət göstəricilərinə ümumi qayda olaraq əmək məhsuldarlığı və yaxud əmək tutumu, materialverimi və ya materialtutumu, fondverimi və ya fondtutumu, dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sayı və ya dövriyyə vəsaitlə təchiz olunma əmsalı kimi göstəricilər aid edilir. Lakin, qeyd olunan göstəricilər özündə bir neçə digər göstəriciləri ümumiləşdirir. Məsələn, fondverimi və ya fondtutumu intensivləşmənin amortizasiyaverimi və ya amortizasiyatutumu, illər üzrə əsas istehsal fondlarının dövriyyəsinə və ya əsas istehsal fondlarının dövriyyə əmsalının əksi kimi göstəriciləri özündə ümumiləşdirir. Bu qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı düstur üzrə fondverimi modelində nəzərdən keçirək:

$$\frac{F}{N} = \frac{A}{N} \cdot \frac{F}{A}$$

Düsturda,

N -əmtəəlik məhsulun həcmi;

F -əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini;

A -əsas istehsal fondlarının tam bərpası üçün nəzərdə tutulmuş amortizasiya ayırmalarının dəyərini əks etdirir.

İstehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyəti nəzərə alınmaqla dəyər ifadəsində həcmi bütün ehtiyatların və amillərin təsirinin nəticəsidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi burada əsas məsələ istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyətidir. Elə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əsas tələbi dünya standartlarına uyğun gələn, rəqabətqabiliyyətli, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına, iş və xidmətlər yerinə yetirməyə nail olmaqdır. Məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyəti onların kəmiyyətinə, ehtiyatlara qənaətdə, istehlakçıların tələbatının tam və dolğun ödənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məhz elə buna görə də məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətini əks etdirən göstəricilər intensivləşmənin göstəriciləridir. Həmin göstəricilər öz əksini ehtiyatlardan istifadə də (onların istehlakında) və fəaliyyətin nəticələrində tapır.

Həyatda hər bir hadisənin və prosesin yaranma səbəbləri və həmin səbəblərdən törəyən nəticələri vardır. Bu səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili işində dialektik metoddan istifadə məhz bütün prosesləri, hadisələri, göstəriciləri biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə, birini digərindən asılı vəziyyətdə, birini digərinin bazisi kimi nəzərdən keçirir. Bu baxımdan ehtiyatlardan istifadənin də (başqa sahələrdə olduğu kimi) hər bir sintetik göstəricisi öz növündə özündən kiçiklərin təsiri nəticəsində yaranır. Misal üçün, iş gününün uzadıldığı şəraitdə əmək məhsuldarlığı ekstensiv inkişaf hesabına yüksəlir, iş vaxtı ərzində işçilərin tam yüklənməsi nəticəsində isə əmək məhsuldarlığı intensiv inkişaf hesabına yüksəlir. İkinci halda yüksəlişə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün ikinci dərəcəli və yardımçı olan məhsuldar qüvvələrin inkişafı, təşkilati-

texniki, təbii və sosial və s. amillərin təsiri nəticəsində nail olunur. Deməli, istehsal ehtiyatlarından istifadənin hər bir sintetik keyfiyyət göstəricisi ancaq ümumi şəkildə onlardan istifadənin intensivliyini əks etdirir. Hər hansı bir göstəriciyə və ümumilikdə fəaliyyətin nəticəsinə bilavasitə intensivliyin təsirini müəyyən etmək üçün hərtərəfli və dərinlən iqtisadi təhlilin aparılması tələb olunur. Bu halda əmək məhsuldarlığının təhlili üçün ən müvafiq göstərici işçilərin bir saat ərzində yerinə yetirdikləri işin, göstərdikləri xidmətin, istehsal etdikləri məhsulun miqdarı hesab olunur. Müəyyən amillərin təsir dərəcəsini və fəaliyyət miqyasından səfnəzər etməklə (əlbətdə bu məsələlərin bir çox nəzəri və praktiki cəhətlərinin hələ də iqtisadçılar arasında mübahisəli olduğunu nəzərə almaqla) illik əmək məhsuldarlığı, əsas istehsal fondlarının fondverimi, məhsulun material tutumu, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi göstəricilərini intensiv inkişafı və istehsalın səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər hesab etmək olar.

Məlum olduğu kimi, fəaliyyətin intensiv inkişafına və səmərəliliyinə bir çox amillər təsir göstərməklə onların yaranma mənbələri çox geniş və mürəkkəbdir. Bu genişlik və mürəkkəblik nəzərə alınmaqla fəaliyyətin intensivliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarını və onlara təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- elmi-texniki tərəqqi, istehsalın və məhsulun, işin və xidmətin elmi-texniki səviyyəsi;
- təsərrüfat sisteminin quruluşu, istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsi;
- təsərrüfat mexanizmi və idarəetmənin təşkili səviyyəsi;
- sosial şərait və insan amilindən istifadə olunma səviyyəsi;
- təbii şərait və təbiətdən səmərəli istifadə olunma səviyyəsi;
- xarici iqtisadi əlaqələr və onların inkişaf səviyyələri.

İntensivlik və səmərəliliyin dinamikasını əks etdirən göstəricilər, onların mənbələri və ehtiyatları aşağıdakılardan ibarətdir:

- əmək vasitələri, əmək əşyaları və canlı əməkdən ibarət olan istehsal ehtiyatları;
- əmək məhsuldarlığı və ya əməktutumu;
- əmək əşyalarının materialverimi və ya materialtutumu;
- əmək vəsaitlərinin amortizasiyaverimi və ya amortizasiyatutumu;
- əsas istehsal fondlarının dövrüyyəsi;
- dövrüyyə istehsal fondlarının dövrüyyəsi;
- istehsal ehtiyatlarının məsarifi və ya məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyəri;
- özünəməxsus və avans edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb edilmə səviyyəsi və ya əsas və dövrüyyə istehsal fondlarının həcmi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinin və səmərəliliyinin yekun nəticəsi və ya təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə intensiv inkişafın və səmərəliliyin yüksəldilməsinin təsiri;
- təsərrüfat fəaliyyətinin həcmi və ya istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi – mənfəətliliyi, rentabelliliyi;
- maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti.

İqtisadi ədəbiyyatlarda yuxarıda qeyd olunan istehsalın intensivləşdirilməsi və səmərəliliyini əks etdirən amillər qrupunu ümumiləşdirilmiş mənada – istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsi adlandırırlar. Həqiqətən də həmin amillər qrupu istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsini tam şəkildə əks etdirir. Həmin amillərin və istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsinin

yüksəldilməsi yollarının təhlili subyektlərin fəaliyyətinin intensivlik və səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsinin açarı hesab olunur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsinin ümumilikdə dinamikasının istehsal və maliyyə ehtiyatlarından istifadəni özündə əks etdirən intensivləşmə göstəricilərindən asılılığının nəzəri əsasla malik olduğu şübhə doğurmur. Elə buna görə də intensivləşmə amillərinin idarəedilməsi öz əksini (təsirini) əmək məhsuldarlığının, materialveriminin, amortizasiyaverimi və əsas istehsal fondlarının dövryyəsinin əks etdirən fondveriminin və dövryyə vəsaitlərinin dövryyəsinin dinamikasında tapmalıdır. Həmin göstəricilərin dinamikası isə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar respublikada aparılan iqtisadi islahatların nə dərəcədə iqtisadi cəhətdən səmərəli olduğunu (və yaxud da əksini) göstərir.

Subyektlərin fəaliyyətinin intensiv inkişafının və səmərəliliyinin təhlili metodikası hesablamalar sisteminə əsaslanmalıdır. Bu hesablamalar sistemi hər iki kateqoriyanı əks etdirən göstəricilərə əsaslanmağı və iqtisadi təhlilin metodları və üsulları vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Hər iki kateqoriyaya təsir göstərən ümumiləşdirici göstəricilərin müəyyən olunma metodikası ayrı-ayrılıqda növbəti fəsilə geniş şərh olunduğu üçün burada həmin məsələ üzərində dayanmağı məqsədə uyğun hesab etmirik. Lakin, subyektlərin fəaliyyətinin intensiv inkişafının və səmərəliliyinin metodologiyasının təkmilləşdirilməsinin ümumi cəhətlərinin nəzərdən keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, intensivləşmə səviyyəsini və tendensiyasını qiymətləndirmək üçün iki növ göstəricilərdən – struktur (ekstensiv və intensiv amillərin nisbəti, hər iki amilin xüsusi çəkisi) və dinamik (intensiv amillərin artım tempi) göstəricilərdən istifadə olunur. Məsələn, üçün, əməyin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi və onun artımı,

məhsulun iş və xidmətlərin artımında intensiv amillərin xüsusi çəkisi. Bu halda göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Xalq təsərrüfatı miqyasında intensiv və ekstensiv amillər arasındakı nisbətənin müəyyən olunmasında istifadə edilən metod və göstəricilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu problem üzərində uzun müddətdir ki, bir çox iqtisadçılar çalışırlar. Lakin, onların irəli sürdüyü metodikaların bir çoxunda ancaq intensiv amillərin təsiri nəticəsində məhsulun, iş və xidmətlərin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına artımının müəyyən edilməsilə qarşıya qoyulmuş məsələ yerinə yetirilmiş hesab olunur. Həyatı təcrübələr (xüsusən respublikada XX əsrin sonuncu onilliyi) göstərir ki, birinci ümumi daxili məhsulun artım tempi çox kiçikdir, son on ildə orta hesabla 3-4 faiz təşkil edir, ikincisi, həmin artım təkcə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin deyil (qeyd olunan müddətdə demək olar ki, əmək məhsuldarlığının artım tempi müşahidə olunmamışdır) digər amillərin təsirinin nəticəsidir. Deməli, həmin metodikalar əsasında tədqiqat aparılsa ümumi daxili məhsulun artımında intensiv amillərin xüsusi çəkisi heç dərəcəsindədir. Əlbətdə əmək məhsuldarlığı ümumiləşdirilmiş və öz mahiyyəti, xüsusiyyəti, xarakteri, əhatə dairəsinə görə bütün iqtisadi göstəricilərdən üstündür. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində hər bir hüquqi və fiziki şəxsi maraqlandıran birinci dərəcəli vəzifə daha az məsariflə daha çox gəlir əldə etməkdir. Yəni məsariflərə hər vəchlə qənaət etməkdir. Bütün qənaətlər isə nəticə etibarı ilə vaxta qənaətdir. Vaxta qənaət isə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi deməkdir.

Respublika iqtisadiyyatının dərin böhran keçirdiyi, bütün müəssisələrin 80-90 faizinin öz fəaliyyətini dayandırdığı, qalanlarının tam gücü ilə işləmədiyi, özəl qurumların inkişafının rüşeyim halında olduğu şəraitdə əmək məhsuldarlığının ümumiləşdirilmiş halda hər hansı proses və ya hadisə-

nin meyarı olmasından müəyyən obyektiv və xüsusən subyektiv səbəblər üzündən hələlik danışmaq düzgün olmazdı.

Ümumiləşdirici göstərici kimi əmək məhsuldarlığının rolunu və əhəmiyyətini azaltmadan ümumi daxili məhsulun artım tempində intensiv amillərin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsində, hazırkı mərhələdə mexanikləşdirilmiş, maşınlı və əl əməyi göstəricilərindən istifadə olunması məqsədə uyğun olardı. Məlum olduğu kimi, mexanikləşdirilmiş, maşınlı əmək daha məhsuldar və daha intensivdir. Əl əməyinin maşınlı, mexanikləşdirilmiş əməklə əvəz olunma məsələsi genişləndikcə subyektlərin fəaliyyətini intensivliyi bir o qədər yüksəlir. Maşınlı əməyin genişləndirilməsi istehsalın intensivliyinin yüksəlməsinə bərabər tutulur. Bu göstəricini əsas götürməklə, nəzərə alsaq ki, maşınlı əmək əl əməyindən qat-qat məhsuldardır, onda subyektlərin bütün fəaliyyətində intensiv amillərin xüsusi çəkisi bizim hesablamalarımıza görə ümumi nailiyyətin təqribən yarısına bərabər olur.

İstehsal təyinatlı əsas fondlar, material və əmək kimi istehsal ehtiyatlarından intensiv istifadənin qiymətləndirilməsinin integral metodunun işlənilib hazırlanması müasir mərhələdə mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə irəli sürülən metodlar hələlik metodoloji prinsiplərə əsaslanır, lakin, çox təəssüflər olsun ki, dəqiqliklə bütün göstəricilərin dinamikasını müəyyən etməyə imkan vermir. Təsərrüfatçılığın bütün mərhələləri üzrə intensiv inkişafın göstəricilərinin işlənilib hazırlanması biznes-planların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin mühüm vasitəsidir. Intensivləşmənin əsas müəyyənedicisi (ölçüsü) əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, məhsul vahidinə keçmiş və canlı əmək sərfinin aşağı salınmasıdır. Son bir neçə ildir ki, canlı və keçmiş əməyin dinamikası təqribən eyni olmaqla, eyni istiqamət daşıyır. Lakin, müəyyən müddətlərdə onların bu və ya digərinə qənaətin tempi müxtəlif ola bilər. Müəyyən müddətlərdə isə (xüsusən tam intensiv inkişaf şəraitində) canlı əməyə qənaət keçmiş

əmək məsarifinin həcmnin artması ilə müşahidə olunur. Lakin, intensiv inkişaf o vaxt iqtisadi cəhətdən səmərəli olur ki, məhsul vahidinin maya dəyərində canlı və keçmiş əmək kütləsinə ümumilikdə qənaət edilmiş olsun.

Səmərəlilik məsarifin nəticəyə olan nisbətinin çoxcəhətliyi ilə əlaqədar olduğu üçün bəzi iqtisadiçılar tərəfindən onun bir çox meyarlar və göstəricilər sisteminə malik olduğu şərh edilir və bu və ya digər dövr üçün əsas meyara və göstəriciyə malik olması əsaslandırılır. Lakin, bizim fikrimizcə meyar hər hansı bir prosesə, hadisəyə qiymət verilən zaman əsas götürülən əlamət, ölçü olduğu üçün o, hər bir şəraitdə vahid, tək olmalıdır.

Bütün formalarda əməyə, vaxta qənaət iqtisadi səmərəliliyin mahiyyətini təşkil edir. Fəaliyyətin bütün mərhələlərində sərf edilmiş və məhsulun, işin, xidmətin istehlak dəyərində cəmlənmiş əmək kütləsinin azaldılması bütün hallarda əmək məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas amilidir, göstəricisidir.

Ümumi şəkildə səmərəliliyin əməyə qənaət hesabına müəyyən edilməsi metodoloji aspektdə heç bir çətinlik tərtəmir. Lakin əmtəə-pul münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə dəyərlə qiymət arasındakı əsaslı fərqi olmasa bu prosesdə əsaslı çətinlik yaranır.

Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq makro səviyyədə ümumi daxili məhsulun, mikro səviyyədə ümumi və ya əmtəəlik məhsulun (əmtəəlik məhsulunka daha məqsədə uyğun olardı) səmərəliliyi həm cari məsrəflərin səmərəliliyi kimi və həm də cəlb olunmuş ehtiyatların səmərəliliyi kimi müəyyən edilə bilər. Cari məsariflərin səmərəliliyi özünü milli gəlirin həcmi və forması, zəruri məhsulun həcmi və norması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və qənaət göstəriciləri şəklində əks etdirir. Cəlb olunmuş ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi isə ehtiyatların ümumi daxili məhsula, ehtiyatların

yığım normasına, ehtiyatların istehlak fonduna və ehtiyatlara edilmiş qənaətlə olan nisbətə müəyyən edilir.

Müasir dövrdə canlı əməyin məhsuldarlığının müəyyən olunmasının təhlili metodikası əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin real səviyyəsi və tempini süni surətdə artırdığı üçün (istehsalın nəticələrinin əmək məsariflərinin müəyyən hissəsinə aid edildiyi, istehsalın üzvü tərkibinin yüksəlişi nəzərə alınmadığı üçün) istehsalın nəticələrinin cəmi məsarif və cəlb olunmuş ehtiyatlarla müqayisəsi daha məqsədə uyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, fondtutumu və materialtutumu göstəricilərinin aşağı salınması hər şeydən əvvəl elmi və texniki nailiyyətlərin istehsal tətbiqindən asılıdır. Maşınların yeni konstruksiyası, yeni texnoloji proseslər, yeni növ xammal və materiallar daha yüksək fondveriminin təmin olunmasına, material sərfinə qənaətlə, istehsal gücləri vahidlərinin dəyərinin aşağı salınmasına şərait yaratmalıdır.

Yeni növ məhsulların istehsal prosesinin və fondların mənimsənilməsi müddətinin qısaldılması xüsusən müasir dövrdə təxirəsalınmaz məsələlərdəndir. Hazırda bir çox yeni istifadəyə verilmiş istehsal gücləri köhnələrə nisbətən tam gücü ilə işləmədiyi üçün daha az məhsuldardır. İstehsal güclərindən istifadə vaxtının uzadılmasında mühüm məsələdir. Hazırda işləyən müəssisələrdə (qeyd olunduğu kimi əksəriyyət müəssisələr işləmir) növbəlik əmsalı 1,0-dən yuxarı qalxmır. Halbuki, həmin müəssisələrdə yaxın keçmişdə 3 növbəli iş uğrunda mübarizə aparılırdı.

İstehsala cari məsariflərlə cəlb olunmuş fondların səmərəliliyi arasında tərs mütənəsiblikdə ola bilər. Cari məsariflərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsas istehsal fondlarından tam (dolğun) istifadə olunmaması hesabına da baş verə bilər. Digər tərəfdən əsas fondlar üzrə aparılan progressiv dəyişiklik onların mənimsənilməsi dövründə cari məsrəflərin artması ilə də müşahidə oluna bilər. Məsələn, daha key-

fiyyətli yanacaqdan istifadə cari məsrəflərin həcmi azalda bilər. Bu hal öz əksini istehsal olunmuş məhsulunu, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər vahidinin maya dəyərinin aşağı düşməsində tapa bilər. Lakin, bu hal eyni zamanda neft və ya qaz mədənlərinin istismarının pisləşməsilə də nəticələnə bilər ki, bu da fondveriminin aşağı düşməsinə gətirib çıxarar. Digər tərəfdən, texniki cəhətdən müasirləşdirilmiş istehsal fondlarının həcmi artması onların mənimsənilməsi dövründə cari məsrəflərin artması ilə müşahidə olunur ki, bu da istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərinin yüksəlməsilə nəticələnir. Yeni iqtisadi islahatlar keçirildiyi və mülkiyyət formalarının genişləndiyi bir şəraitdə cari məsariflərlə istehsala cəlb olunmuş istehsal fondlarından istifadənin səmərəlilikləri arasındakı qeyri mütənasibliyi dəqiqləşdirmək üçün istifadə olunan metodika təkmilləşdirilməlidir.

Səmərəlik göstəricilərinin çoxluğu, müxtəlifliyi, çoxcəhətliyi və təbii, iqtisadi və s. şəraitdən asılı olaraq dəyişməsi cari və birdəfəlik məsarifləri birləşdirə bilən səmərəliliyin inteqral göstəricisinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. İstehsal xərcləri təqvim dövrünə görə cari, yəni daimi (gündəlik) və birdəfəlik, yaxud ayda bir dəfədən az olmayaraq çəkilən xərclərə bölünür. İstehsal xərclərinin (məlum aya aid edilən) və birdəfəlik (bir sıra sonrakı aylara aid edilən) xərclərə dəqiq bölünməsinin aylıq xərclərin düzgün hesablanması üçün böyük əhəmiyyəti var və beynəlxalq uçotun prinsiplərinə tamamilə uyğun gəlir. Uçot işlərində belə üstün bir mahiyyət daşıyan bu məsələ makro və mikro səviyyələrdə əksər hallara aylıq səmərəliliyin müəyyən olunmasına ehtiyac olmadığı üçün bu problemin həllində bir o qədər də müsbət əhəmiyyətə malik deyildir.

Sərf olunmuş məsariflərin səmərəliliyin ümumiləşdirici göstəricisi kimi, avans edilmiş fondlara və əmək haqqı fonduna görə müəyyən olunmasının təhlili metodikasından da

istifadə edilir. Bu metod diqqətə layıqdır. Lakin, avans edilmiş fondların səmərəliliyinin müəyyən edilməsi heçdə cəlb olunmuş ehtiyatların səmərəliliyinin müəyyən olunmasına tələbatın azalması demək deyildir. Axırını göstərici iş vaxtı sərfini tamamilə özündə əks etdirir. Məsariflərin ancaq ümumi daxili məhsula, ümumi və ya əmtəəlik məhsula görə hesablanması düzgün olmazdı. Çünki onların dəyəri cəmi sərf edilmiş keçmiş və canlı əməyin nəticəsində yaranır. Səmərəliliyinin integral göstəricisi fəaliyyətin nəticələrinin (cəmiyyət üçün zəruri olan istehlak dəyərinin cəmi, yəni ümumi daxili məhsul) onun üçün sərf edilmiş ehtiyatlara olan nisbət ilə müəyyən edilir. Praktiki olaraq il ərzində yaradılmış ümumi daxili məhsul, istehsal edilmiş ümumi və ya əmtəəlik məhsul onlar üçün istifadə olunmuş cəmi əsas istehsal fondları və dövriyyə vəsaitləri (əmək haqqı daxil edilməklə) ilə müqayisə edilir. Bu cür hesablamanın əsas məqsədi keçmiş və canlı əmək məsariflərini cəmləmək üçündür. Burada söhbət canlı əmək tərəfindən yaradılmış yeni dəyərdən deyil ümumi dəyərdən getdiyi üçün bu cür yanaşmanı müsbət hal kimi qəbul etmək olar.

İstehsal fondları və işçi qüvvəsinə məsarifləri toplayıb ümumi daxili məhsul, ümumi və ya əmtəəlik məhsulla müqayisədə təhrif olunma imkanları mövcuddur. Belə ki, məhsulun müəyyən hissəsinin qiyməti və ya əmək haqqına məsariflər və istehsal məsarifləri müxtəlif prinsiplər əsasında tərtib olunduqda və müxtəlif dinamikalara malik olduqda bu qəbildən olan təhriflərə yol verilir. Lakin, ümumi məhsulun və istehsal məsrəflərinin qiymətinin tərkibi və dinamikası təqribən eynidir. Ancaq əmək haqqına məsrəf normaları sürətlə artır. Müəyyən müqayisələrdə həmin məsarifi təkrarən – həm faktiki və həm də sabit norma üzrə hesablamaq lazım gəlir. Səmərəliliyin hesablanması zamanı əmək haqqı ikili funksiya daşıyır. Bir tərəfdən o istehsal məsarifidir, digər tərəfdən isə subyektlərin gəliridir – fəaliyyətin səmərəliliyidir.

Bununla əlaqədar məsariflər mütləq həm faktiki əmək haqqına və həm də onun sabit normasına görə hesablanmalıdır. Əmək haqqının iqtisadi səmərəlilik göstəricisinə təsirini aradan qaldırmaq üçün əmək haqqına məsariflər dəyişməz qiymətlə hesablanmalıdır.

Maya dəyərinin müəyyən edilməsində keçmiş və canlı əməyin cəmlənməsi metodikasından uzun müddətdir ki, istifadə olunur. Bu halda əsas istehsal fondları tamamilə deyil, amortizasiya şəkilində hesablamağa daxil edilir. Hazırda həmin metodikaya müasir tələblər baxımından yanaşmaqla istehsal məsrəflərini müəyyən edərkən əsas vəsaitlərin dəyərinin cəmini də nəzərə almaq lazımdır. Səmərəliliyin bu təklif olunan metodla müəyyən edilməsi hazırda təcrübədə özünə geniş yer tapmış norma və mənfəətin həcmünün müəyyən edilməsi metodikasına uyğundur. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan metodlarla hesablamalara əsas vəsaitlərin ən mühüm ünsürü olan torpaq (onun mənimsənilməsinə sərf olunan vəsait), su, meşə, istifadə üçün hazırlanmış qazıntı sərvətləri və s. nəzərə alınmır. Qeyd olunanlardan səfnəzər etmək elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsində heç cür özünü doğrulda bilməz.

Səmərəliliyin integral göstəricisi eyni zamanda bütün təkrar istehsal tsiklinin əsas amillərinə görə də müəyyən oluna bilər. Məlum olduğu kimi, təkrar istehsal tsiklində ən uzun müddətə fəaliyyət göstərən əsas istehsal fondları və işçi qüvvəsidir. Əsas fondların təkrar istehsal vaxtını müxtəlif formada qiymətləndirmək olar: faktiki amortizasiya normasına; normaya nisbətən mənəvi aşınmanın daha sürətlə baş verməsinə; dünya təcrübəsinə əsaslanmağa və s. görə. İşçi qüvvəsinin məhsuldar fəaliyyət funksiyasında müxtəlifdir. Xarici ölkələrdə işçilərin istismar müddəti 20-25 ildir. Keçmiş sovetlər ölkəsində, hazırda Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində həmin göstərici 40-45 ildir. Lakin, əməyin sərfi müddəti rəngarəngdir və işçi qüvvəsinin bir neçə təkrar istehsal tsikli-

ni əhatə edir. Əhalinin rifah halının inkişaf tempinin (işçi qüvvəsinin maddi əsasını təşkil edən) adi qaydada həyata keçirildiyi şəraitdə istehlakın həcmi hər iyirmi ildən bir təqribən iki dəfə artır. Elə bunun əsasında keyfiyyətə yeni həyat səviyyəsinə keçid prosesi yaranır. İşçi qüvvəsi yeni mahiyyət əldə edir, onun təkrar istehsalının yeni tsikli başlanır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, məqsədə uyğun olardı ki, söhbəti gedən metodla təhlil apararkən əsas istehsal fondlarının və işçi qüvvəsinin təkrar istehsal tsiklləri üst-üstə düşən (təqribən iyirmi illik) dövrlərin materialları istifadə və müqayisə edilsin. Bu halda inteqral iqtisadi səmərəlilik təqribən iyirmi illik ümumi daxili məhsulun (həmin dövrdə istifadə olunmuş əsas və dövriyyə fondlarının və işçi qüvvəsinin saxlanmasına məsariflərin dəyərini çıxmaqla) dəyərinə bərabər olacaqdır. Bu qayda ilə nəyinki ümumilikdə xalq təsərrüfatı üzrə və eləcə də makro və mikro səviyyələrdə əldə olunmuş cəmi səmərəni müəyyən etmək mümkündür.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi bir çox iqtisadçılar səmərəliliyi təhlil edərkən ümumi məhsulun dəyəri göstəricisindən istifadə olunmasını məqsədə uyğun hesab etmirlər. Səbəbini isə ancaq ümumi məhsulun dəyərində təkrar hesablamalara yol verilməsi ilə izah edirlər. Lakin, ümumi məhsul istehlak dəyərinin cəmi olmaqla, subyektlərin və əhalinin real fəaliyyəti üçün zəruri vasitədir və bu baxımdan heç bir təkrar hesablamaya malik deyildir. Əmək bölgüsünün inkişafı özünü birbaşa istehlak dəyərinin müxtəlifliyində, cürbəcürlüyündə göstərir. Ümumi məhsul əməyin mövcud bölgüsünü, təsərrüfat dövriyyəsinin reallığını, fəaliyyətin real nəticəsini əks etdirir. O, fəaliyyətin iştirakçıları arasında istehsal münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır.

Qeyd olunan metodla təhlilin aparılmasında xalis məhsul göstəricisindən istifadə ilə kifayətlənmiş olsaq sadə təkrar istehsalda intensivləşmə səviyyəsini və səmərəliliyi təhlil edə bilməzdik. Belə ki, bu halda sahələr və müəssisələrarası ara-

lıq məhsulları istehsal edən, iş və xidmətlər yerinə yetirən kollektivlərin fəaliyyətinin bazasını təşkil edən canlı və keçmiş əməyin dəyərinin əsas hissəsi təhlilindən kənarda qalmış olardı.

Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində səmərəliliyin müəyyən olunması zamanı mürəkkəb metodoloji məsələlər meydana çıxdığı üçün həmin göstəricinin təhlili daha da çətinləşir. Məsələn, kənd təsərrüfatında səmərəliliyin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi məsarif və nəticənin tam müəyyən edilməsinə imkan verməklə və sahəyə yönəldilən vəsaitdən istifadənin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün rentanı daxil etməklə xalis gəlir göstəricisindən istifadə olunması məqsədə uyğun olardı. Xalis gəlirin müəyyən olunması isə dəyərə yaxın olan qiymətin müəyyən olunması ilə əlaqədardır. Əlbətdə bu mürəkkəb prosedir. Bu mürəkkəbliyi anlamaq üçün təkcə nəzərə almaq kifayətdir ki, bu sahədə fatiki qiymətlə dəyər arasında 1,5-2 dəfəyə qədər fərq var. Təqribən dəyərə yaxın kənd təsərrüfatı qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün bir çox səylər göstərilir. Bu səylərə maya dəyəri və əlavə məhsulun orta xalq təsərrüfatı norması, maya dəyəri və xalq təsərrüfatının orta mənfəət norması və s. metodlar daxildir. Bu metodların hansının daha məqsədə uyğun olmasını yalnız dərinlən və hərətərlili təhlil aparmaq yolu ilə müəyyən etmək mümkündür.

